

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Academiejaar 2009-2010

VROUWEN IN SPARTA

*Op zoek naar een sterke vrouw in een
militaristische samenleving*

Aline RASSCHAERT

Promotor: Prof. dr. A. Zuiderhoek

Co-promotor: Prof. dr. K. Demoen

Masterproef voorgedragen tot het bekomen van de graad van
MASTER IN DE TAAL- EN LETTERKUNDE GRIEKS-LATIJN

‘Διὰ τί ὑμεῖς ἄρχετε μόναι τῶν ἀνδρῶν αἱ Λάκαιναι;
‘ὅτι’ ... ‘καὶ τίκτομεν μόναι ἄνδρας.’

– Ploutarchos, *Mor.* 240E, 6-8 –

Woord vooraf

Ze zeggen dat het schrijven van een masterproef de bekroning en het hoogtepunt is van je studies; dat het een kans is om je te verdiepen in wat je echt interesseert; dat het een uitdaging is. Ze hebben gelijk. Toch is een masterproef nog veel meer dan wat ze je van tevoren zeggen. Het is een confrontatie met details en problemen waar je vooraf geen rekening had mee gehouden en soms is het een confrontatie met jezelf. Ik prijs mij dan ook gelukkig dat ik bij het schrijven van mijn masterproef kon terugvallen op de hulp van heel wat mensen. In de eerste plaats wil ik hiervoor mijn promotor, prof. dr. A. Zuiderhoek, bedanken, omdat hij heeft geprobeerd om mij de kritische attitude en werkwijze van een historicus bij te brengen en steeds bereid was om te hulp te komen bij twijfels en onzekerheden. Mijn dank gaat evenzeer uit naar mijn co-promotor, prof. dr. K. Demoen, voor de altijd constructieve en motiverende opmerkingen. Evenveel dank gaat uit naar Steven De Ridder, Kristien Meerhaeghe en mijn mama, Nelly Vandermassen, omdat zij tijd en moeite hebben geïnvesteerd in het kritisch nalezen van deze scriptie. Ik bedank ook Dieter Vereeken voor de grote hulp bij computertechnische problemen en praktische beslommeringen en Charlotte Dewulf en Evelien De Ridder voor de hulp bij bibliothecaire omzwervingen. En tenslotte, maar zeker niet in het minst, wil ik mijn medestudenten bedanken; omdat zij in hetzelfde schuitje zaten en bijgevolg wisten wanneer een bemoedigend woord of een relativerende opmerking nodig waren.

Het historisch onderzoek omtrent Sparta was onbekend terrein voor mij en wellicht daarom ook zo fascinerend. Ik heb deze masterproef met grote interesse en veel enthousiasme aangevat, maar al snel bleek dat het onderzoek omtrent Sparta niet zonder problemen is. De confrontatie met tegenstrijdig en ambigu bronnenmateriaal en met de uiteenlopende visies van moderne historici was in eerste instantie een domper op de vreugde: de weg naar een geslaagd eindresultaat bleek heel wat hindernissen in te houden. Tegelijk ontvouwde deze masterproef zich voor mij als een uitdaging – weliswaar groter dan verwacht, maar niet minder fascinerend. Niet zonder enige trots

zet ik nu de laatste woorden op papier en hoop ik met dit eindresultaat de lezer te laten delen in mijn interesse en fascinatie voor Sparta.

Deze masterproef is het resultaat van een jaar van vallen en opstaan; met een aantal teleurstellingen, maar evenzeer met interessante ontdekkingen die me motiveerden om er opnieuw tegenaan te gaan. Ik heb het schrijven van deze scriptie ervaren als een proces van voortdurend bijleren en van beseffen tot waar mijn kennis reikte; als het resultaat van een ervaring waarin ik de lat steeds hoger probeerde te leggen. Deze masterproef is een poging tot weergave van de persoon die ik ben geworden in de loop van mijn universitaire opleiding in Gent.

Aline Rasschaert

Inhoudsopgave

1 INLEIDING	1
1.1 Doelstelling en opzet van deze masterproef	1
1.2 Afbakening onderzoeksgebied	3
1.2.1 Temporele afbakening	3
1.2.2 Beperking tot de hogere klasse.....	5
1.3 Primaire bronnen	7
1.3.1 Spartaanse auteurs	9
1.3.1.1 Tyrtaios	9
1.3.1.2 Alkman	10
1.3.2 Xenophon.....	10
1.3.3 Ploutarchos	13
1.3.4 Plato	16
1.3.5 Aristoteles	16
1.3.6 <i>Et alii</i>	17
1.4 Secundaire bronnen	17
1.5 Sparta: realiteit of utopie?.....	19
2 SPARTA	23
2.1 Inleiding	23
2.2 Lykourgos, Epitadeus & de Spartaanse instellingen	25
2.3 Voorgeschiedenis.....	30
2.4 Politieke organisatie.....	32
2.5 Een krijgscultuur.....	34
2.6 In dienst van de πόλις	38
3 SOCIALE, ECONOMISCHE EN POLITIEKE STATUS VAN VROUWEN IN SPARTA.....	39

3.1	Inleiding	39
3.2	Opgesloten binnen de private sfeer?	40
3.3	Het gezinsleven in Sparta.....	41
3.3.1	Sociale waarde van het gezin	41
3.3.2	Monogamie en/of polyandrie?	42
3.3.3	Overspel met toestemming?	44
3.4	Huwbare leeftijd	45
3.5	Huwelijksprocedure	49
3.5.1	Rol van de κύριος	49
3.5.2	Huwelijksritueel	50
3.5.3	Initiatief van de bruid?	51
3.6	Landbezit	53
3.6.1	Grondbeheer	53
3.6.2	Bruidsschat	60
3.6.3	Erfenis	61
3.6.3.1	‘Residual female inheritance’	62
3.6.3.2	‘Universal female inheritance’	64
3.7	Gynaïkokratia?	66
3.8	Conclusie	69
4	OPGROEIEN IN SPARTA	70
4.1	Inleiding	70
4.2	De ἀγωγή: archaïsch, klassiek of postklassiek?.....	72
4.3	Sparta en Athene lijnrecht tegenover elkaar	74
4.4	Van jongs af aan.....	76
4.5	Op weg naar volwassenheid.....	78
4.5.1	Stap voor stap	78
4.5.2	Allen voor één.....	81
4.6	Gehardheid.....	82
4.7	De eigenheid van het Spartaanse onderwijsprogramma	83
4.7.1	Historische interpretatie – militair.....	83
4.7.2	Historische interpretatie – politiek	84
4.7.3	Antropologische interpretatie	85
4.8	De opvoeding van meisjes	86
4.8.1	Was deze vorming ook collectief?	87
4.8.2	Was deze vorming ook verplicht?	88
4.8.3	Werd deze vorming ook georganiseerd door de staat?	88

4.9	Conclusie	89
5	DE FYSIEKE VORMING VAN DE VROUW IN SPARTA.....	90
5.1	Inleiding	90
5.2	Het curriculum.....	91
5.3	Gemengd onderricht?	95
5.4	Ruitersport.....	96
5.5	Wedstrijden & competities.....	97
5.5.1	Ter gelegenheid van de Dionysia.....	98
5.5.2	Ter ere van de Driodones.....	99
5.5.3	Op basis van Theokritos	99
5.5.4	Ter gelegenheid van de Heraia	100
5.6	Doelstelling van de fysieke vorming.....	101
5.6.1	Met een eugenetisch doel voor ogen?	101
5.6.2	Klaar voor de strijd?	104
5.6.3	Streven naar schoonheid?	105
5.7	Uiterlijke verschijning	105
5.7.1	Functioneel naakt?	105
5.7.2	Schoonheid.....	110
5.7.3	Voeding.....	113
5.8	Conclusie	113
6	DE INTELLECTUELE ONTWIKKELING VAN DE VROUW IN SPARTA.....	114
6.1	Inleiding	114
6.2	Geletterdheid.....	115
6.2.1	Geletterdheid in Sparta.....	115
6.2.2	Geletterde vrouwen	117
6.2.3	Conclusie	118
6.3	Vrijheid van Spartaanse vrouwen.....	119
6.4	De μουσική	121
6.5	Vrouwen met een stem.....	122
6.6	Geleerde Spartaanse vrouwen	124
6.6.1	Megalostrata	124
6.6.2	Kleitagora	124
6.6.3	Spartaanse filosofes	125
6.7	Een publiek of privaat onderricht?	126
7	CONCLUSIE	128
	BIBLIOGRAFIE.....	131

Vertalingen

Met het oog op een vlotte lectuur van mijn masterproef heb ik ernaar gestreefd om alle geciteerde tekstfragmenten vergezeld te laten gaan van een Nederlandstalige vertaling. Voor de fragmenten van Herodotos, Ploutarchos, Tyrtaios, Thoukydides en Xenophon waren er Nederlandstalige vertalingen voorhanden. In andere gevallen heb ik de fragmenten voorzien van een eigen vertaling.

Illustraties

Fig. 1. Sparta en omgeving
Fig. 2. Naakte vrouwenfiguur. Bronzen handvat van een spiegel
Fig. 3. Naakte atlete. Bronzen handvat van een spiegel
Fig. 4. Meisje van Prizren of Dodona
Fig. 5. Naakte vrouwenfiguur. Bronzen handvat van een spiegel

Afkortingen

<i>FGrH</i>	Jacoby, F. (ed.), <i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> . Leiden 1923-1958
Lex Gort.	Willetts, R.F. (ed.), <i>The Law Code of Gortyn</i> . Berlin 1967
<i>PMGF</i>	Davies, M. (ed.), <i>Poetarum melicorum graecorum fragmenta</i> . Oxford 1991 (vol.I)
Ail. <i>Var. Hist.</i>	Ailianos <i>Varia Historia (Ποικίλη Ἱστορία)</i>
Alkman <i>Parth.</i>	<i>Partheneion</i>
Arist. <i>Pol.</i>	Aristoteles <i>Politika</i>
Aristoph. <i>Lys.</i>	Aristophanes <i>Lysistrata</i>
Athen. <i>Deipn.</i>	Athenaios <i>Deipnosophistai</i>
Cicero <i>Tusc.</i>	<i>Tusculanae disputationes</i>
Diog. Laert. <i>Vit. Phil.</i>	Diogenes Laertios <i>Vitae philosophorum (φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή)</i>
Eur. <i>Andr.</i>	Euripides <i>Andromache</i>
Herakl. Lembos <i>Exc. Pol.</i>	Herakleides Lembos <i>Excerpta Politiarum</i>
Herod. <i>Hist.</i>	Herodotos <i>Historiae (Ἱστορίας ἀπόδεξις)</i>
Iamblichos <i>Vita Pyth.</i>	<i>Vita Pythagorica (Περὶ τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου)</i>
Isokrates <i>Panath.</i>	<i>Panathenaikos</i>
Oribasios <i>Coll. Med.</i>	<i>Collectiones medicae</i>
Ovidius <i>Her.</i>	<i>Heroides</i>

Paus. <i>Graec. Descr.</i>	Pausanias <i>Graeciae descriptio (Ἑλλάδος περιήγησις)</i>
Plato <i>Leg.</i> <i>Prot.</i> <i>Pol.</i>	<i>Leges (Νόμοι)</i> <i>Protagoras</i> <i>Politeia</i>
Plout. <i>Agis</i> <i>Coniug. Praec.</i> <i>Kleom.</i> <i>Lyk.</i> <i>Lys.</i> <i>Mor.</i> <i>Sol.</i>	Ploutarchos <i>Leven van Agis</i> <i>Coniugalia praecepta</i> <i>Leven van Kleomenes</i> <i>Leven van Lykourgos</i> <i>Leven van Lysander</i> <i>Moralia</i> <i>Leven van Solon</i>
Pollux <i>Onom.</i>	<i>Onomastikon</i>
Polyb. <i>Hist.</i>	Polybios <i>Historiae</i>
Propertius <i>Eleg.</i>	<i>Elegiae</i>
Strabo <i>Geogr.</i>	<i>Geographika</i>
Theokritos <i>Id.</i>	<i>Idyllia (Εἰδύλλια)</i>
Thouk. <i>Hist.</i>	Thoukydides <i>Historiae</i>
Xen. <i>Ages.</i> <i>Hell.</i> <i>Lak. Pol.</i> <i>Oik.</i>	Xenophon <i>Agesilaos</i> <i>Hellenika</i> <i>Lakedaimonion Politeia</i> <i>Oikonomikos</i>

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Doelstelling en opzet van deze masterproef

De meest courante, hedendaagse presentatie binnen de populaire cultuur van de vrouw in antiek Sparta, is die van een robuuste, sterke en eventueel bewapende vrouw. Dat kan bijvoorbeeld geïllustreerd worden aan de hand van de portrettering van koningin Gorgo, de echtgenote van de Spartaanse koning Leonidas, als een sterke soldatenvrouw in de in 2007 verschenen film ‘300’ – een film over de slag bij Thermopylae in 480 v.Chr. tussen een alliantie van Griekse πόλεις enerzijds en de Perzen onder leiding van Xerxes I anderzijds.¹

De volgende onderzoeksvraag fungeert als uitgangspunt voor mijn masterproef:

In welke mate is het beeld van de vrouw in antiek Sparta als robuuste, sterke vrouw historisch correct? Ik zal nagaan of en in welke mate het overgeleverde bronnenmateriaal dit beeld bevestigt of ontkracht, maar ook of deze sterkte als louter fysiek moet worden geïnterpreteerd of in bredere zin moet begrepen worden als het bekleden van een sterke, sociale en/of economische positie binnen de Spartaanse samenleving. Daarmee samenhangend zou ik willen nagaan in hoeverre de plaats die de vrouw in Sparta innam uitzonderlijk was in vergelijking met de situatie in Athene. Naast die vergelijking van volwassen vrouwen uit Sparta en Athene, wil ik ook de opvoeding van meisjes in deze πόλεις vergelijken en nagaan waarin de Spartaanse opvoeding zich onderscheidde van die in Athene. De positie die een volwassen vrouw bekleedde binnen de πόλις moet immers haar fundamenteën hebben gehad in de opvoeding. Tot slot zal ik uitmaken in hoeverre het beeld van de

¹ Cf. Bowden 2008, 882-883.

vrouw in Sparta gevormd werd binnen de zogenaamde ‘mirage spartiate’, het geïdealiseerde beeld van de Spartaanse samenleving dat ons zowel door de Spartanen zelf als door de overige Grieken uit de oudheid werd gepresenteerd.²

Om uit te maken welke rol in Sparta was weggelegd voor vrouwen, wil ik allereerst nagaan welke invloed de samenleving waarin deze vrouwen functioneerden op hen uitoefende. Daarom zal in hoofdstuk 2 worden nagegaan waarin Sparta zich onderscheidde van andere πόλεις en of de eigenheid van de Spartaanse samenleving resulteerde in de creatie van een soort vrouwen dat in grote mate afweek van de ‘traditionele’ Griekse vrouw. Dit tweede hoofdstuk zal het kader schetsen waarbinnen de Spartaanse meisjes en vrouwen zich moesten ontwikkelen en functioneerden. In hoofdstuk 3 wordt de levenswijze van Spartaanse vrouwen gedetailleerder onder de loep genomen en aan de hand van de primaire bronnen wordt nagegaan op welke vlakken er een verschil wordt gesignaleerd met de vrouwen in andere Griekse πόλεις – meer bepaald met aandacht voor de publieke activiteit, de moederrol, de huwelijksleeftijd en -procedure en het landbezit van vrouwen in Sparta. Daarnaast wordt in de bronnen ook de uniciteit en het grote belang van de opvoeding van de Spartaanse meisjes benadrukt; hierop zal binnen deze scriptie het meest gedetailleerd worden ingegaan. Een algemene toelichting over het Spartaanse onderwijsprogramma volgt in hoofdstuk 4. Binnen het onderwijs voor meisjes was een belangrijke rol weggelegd voor de fysieke component, waarvan een analyse wordt gemaakt in hoofdstuk 5; ook de intellectuele ontwikkeling van de meisjes werd echter niet verwaarloosd en wordt uitgebreid behandeld in hoofdstuk 6. Tot slot worden de vaststellingen en bedenkingen uit deze zes hoofdstukken gebundeld in een conclusie in het zevende en laatste hoofdstuk.

Mijn keuze voor deze onderzoeksvraag werd ingegeven door twee factoren. Aangezien wij – voornamelijk door het overvloedige bronnenmateriaal dat voorhanden is in verband met Athene – in grote mate een Athenocentrisch beeld hebben van de antieke Griekse wereld, leek het mij interessant om ditmaal een ander standpunt in te nemen en de positie van de vrouw in de oudheid te belichten vanuit Spartaanse hoek – een uniek standpunt, omwille van het militaristische karakter van het leven in Sparta. Tegelijk is het ook een uitdaging om deze vraag te beantwoorden, rekening houdend met het beperkte en niet altijd betrouwbare bronnenmateriaal waarover wij beschikken.

Voor aanwijzingen omtrent de Spartaanse wetgeving, waaronder de regelgeving voor huwelijk, voortplanting en erfenis, hebben een aantal wetenschappers zich gebaseerd op de wetgeving van Gortyn in Kreta, dat, zoals Sparta, een Dorische stad was. De overgeleverde versie van deze wetgeving werd omstreeks 450 v.Chr. gepubliceerd, maar incorporeert een vroegere versie. Er is

² Cf. infra, 1.5.

echter geen bewijs dat de wetten van Sparta en Gortyn effectief gelijk waren.³ Het doel van deze masterproef is geen vergelijkende studie tussen Sparta en Gortyn. Ik zal zelf enkel gebruik maken van het bronnenmateriaal over Sparta en ik beperk me tot een vergelijking met Athene waar dit verhelderend en relevant is. Een aantal geleerden hebben belangrijke conclusies over Spartaanse vrouwen echter wel gebaseerd op een vergelijking met de wetgeving van Gortyn. In dergelijke gevallen worden hun argumentaties in deze scriptie uiteengezet, mét verwijzing naar Gortyn, omdat die parallel essentieel is voor de coherentie en een goed begrip van hun betoog.

1.2 Afbakening onderzoeksgebied

1.2.1 Temporele afbakening

Het chronologische kader dat traditioneel wordt gehanteerd bij het bestuderen van de Griekse geschiedenis is de driedeling in archaïsche (ca.750-490 v.Chr.), klassieke (490-323 v.Chr.) en Hellenistische periode (323-30 v.Chr.). Deze indeling is gebaseerd op politieke veranderingen en is van toepassing op de geschiedenis van de meeste Griekse πόλεις, met in de eerste plaats Athene. De driedeling in archaïsche, klassieke en Hellenistische periode is ook op de Spartaanse geschiedenis van toepassing. De data die deze periodes traditioneel begrenzen, brengen sommige van de meest significante gebeurtenissen binnen de Spartaanse geschiedenis echter niet in rekening. Wellicht waren voor de Spartaanse geschiedenis de politieke en sociale veranderingen na de Tweede Messeense Oorlog (tussen 685 en 625 v.Chr.) het meest relevant.⁴ Deze resulteerden immers in de distinctieve Spartaanse levenswijze en worden verder in deze masterproef meer in detail besproken.⁵

Binnen het hedendaagse onderzoek wordt de historiciteit van de Messeense Oorlogen in vraag gesteld. Zoals Nafissi aangeeft: bewijsmateriaal is voorhanden, maar schaars. Hoeveel Messeense Oorlogen plaats hadden, is niet onomstreden, maar een aantal feiten kunnen wel worden geverifieerd. Fragmenten van Tyrtaios beschrijven de overwinning van de Spartaanse koning Theopompos in een twintigjarig conflict met de Messeniërs (*fr.* 5.1-2); deze Eerste Messeense Oorlog kan op basis van de genealogie van Theopompos gedateerd worden omstreeks 700 v.Chr.. Daarnaast bevatten de elegieën van Tyrtaios ook een aantal vage sporen van een conflict tegen de Messeniërs dat moet hebben plaatsgevonden tijdens zijn leven (*fr.* 23.6): de Tweede Messeense Oorlog. Die oorlog – voor deze scriptie relevant – wordt door Pausanias (tweede eeuw n.Chr.), auteur van een gids van Griekenland, omstreeks 685-668 v.Chr. gesitueerd (*Graec. Descr.* 4.15.2-3). Rhianos, een

³ Cf. Pomeroy 1997, 40; Pomeroy 2002, 140.

⁴ Cf. Pomeroy 2002, ix.

⁵ Cf. infra, hoofdstuk 2.

Grieks dichter en grammaticus (tweede helft derde eeuw v.Chr.), plaatst deze slag daarentegen onder de heerschappij van Leotychidas I, ruwweg het derde kwart van de zevende eeuw v.Chr. (*FGrH* 265 F43). Voorts beschikken we over verslagen die de periode beslaan vanaf een Messeense opstand van ca. 464-455 v.Chr. tot de heroprichting van Messene in 369 v.Chr.. Plato beschrijft in zijn *Wetten* (3.692d, 698d-e) eveneens een Messeense opstand die de Spartanen moest verhinderen om samen met de Atheners ten strijde te trekken tegen de Perzen in Marathon. Er bestaat echter heel wat onzekerheid over de historiciteit van deze oorlog. Vanaf de vierde eeuw v.Chr. was er dus sprake van drie of zelfs vier Messeense Oorlogen in de bronnen, zoals kan vastgesteld worden bij Strabo, een Grieks historicus en geograaf (ca. 64 v.Chr. - 19 na Chr.) (Strabo, *Geogr.* 8.4.10).⁶ Los van het feit of de Messeense Oorlogen al dan niet hebben plaatsgevonden, hoeveel het er waren en wanneer ze precies moeten gesitueerd worden, staat het wel vast dat zich omstreeks de zevende - zesde eeuw v.Chr. belangrijke hervormingen voordeden in Sparta. Hierop wordt dieper ingegaan in het volgende hoofdstuk.⁷

Deze scriptie zal beperkt worden tot een studie van archaïsch en klassiek Sparta. Ik zal mij concentreren op de bloeitijd van Sparta, de periode van de achtste tot de vijfde eeuw v.Chr., waarbij meer bepaald de Peloponnesische Oorlog (431 - 404 v.Chr.) als eindpunt wordt vastgesteld. Niet de volledige klassieke periode zal dus worden bestudeerd.

De Peloponnesische Oorlog was een oorlog tussen de toenmalige Griekse grootmachten, Athene en Sparta, en transformeerde de gehele Griekse wereld.⁸ Het verwachte gevolg van deze oorlog was dat Sparta de hegemonie in Griekenland zou verwerven, maar de Spartaanse overwinning had niet het gewenste resultaat. Sparta was niet sterk genoeg om de andere staten te domineren en in de vierde eeuw v.Chr. kreeg het af te rekenen met een periode van verval – niet alleen politiek, maar ook mentaal. Het aantal Spartaanse burgers daalde door de zware verliezen in de Peloponnesische Oorlog en door de grote bezitsongelijkheid die ervoor zorgden dat steeds minder Spartanen aan het bezitscriterium voor het burgerschap konden voldoen. Sparta werd gedwongen om steeds meer soldaten te rekruteren onder perioiken en huurlingen – soldaten die uit louter commerciële overwegingen dienst nemen in een leger – en kende een interne verzwakking. De nederlaag in de slag bij Leuktra in 371 v.Chr. tegen de Thebanen en de daaropvolgende Thebaanse inval onder de generaal Epaminondas betekende het einde van Sparta als grootmacht, het verlies van hun controle over de Messeniërs en het einde van de Spartaanse structuur. De oude Spartaanse waarden en instellingen raakten in verval of gingen zelfs verloren en de ongelijkheid tussen arm en rijk binnen de Spartaanse bevolking was groot.⁹

⁶ Cf. Nafissi 2009, 120-121.

⁷ Cf. Nafissi 2009, 122, 124, 129, 133; *infra*, 2.2-3.

⁸ Cf. Cartledge 2008, 658.

⁹ Cf. college "Sparta", vak Burgerschap en staat in de oudheid, prof. dr. A. Zuiderhoek, faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2009-2010; Meijer & van Rossum 1995, 14-16; Pomeroy 2002, ix.

Gedurende die vierde eeuw v.Chr. en de daaropvolgende Hellenistische periode leefde er onder de bevolking van zowel Athene als Sparta een gevoel van nostalgie naar een voorvaderlijke constitutie.¹⁰ Een dergelijke argumentatie vanuit het verleden, historisch of fictief, is te verklaren vanuit de nood aan een identiteit, die wordt gerealiseerd door een gevoel van continuïteit. Dit hangt samen met het gevoel dat het waardesysteem en de basisstructuur van het sociale bestaan die werden geërfd uit het verleden fundamenteel de enige juiste zijn voor die samenleving. Het beroep dat wordt gedaan op de *πάτριος πολιτεία*, de voorvaderlijke constitutie, wekt een gevoel van correctheid op.¹¹ Wat familiale aangelegenheden betrof, kwam deze nostalgie in Sparta tot uiting in een groot respect voor de wetgeving die werd toegeschreven aan de wetgever Lykourgos.¹² Nieuwe wetten werden afgekondigd en voorgesteld als heroplevingen van de archaïsche wetgeving. Oude waarden werden gecultiveerd in een poging om nieuwe problemen op te lossen.¹³ Dit verklaart waarom de Peloponnesische Oorlog een belangrijk breukmoment was in de Spartaanse geschiedenis en de oorzaak van vele veranderingen, ook op economisch vlak.¹⁴ Daarom maak ik een onderscheid tussen het Sparta van voor en van na deze oorlog en wordt in deze scriptie een beeld geschetst van dat eerste Sparta, met een sporadische verwijzing naar wat veranderde na de oorlog waar dat relevant is.

1.2.2 Beperking tot de hogere klasse

Niet-Spartaanse burgers, die in Lakonië en Messenië – respectievelijk het zuidoostelijke en het zuidwestelijke deel van de Peloponnesos en beiden Spartaans gebied – woonden, vormden de lagere klassen van de Spartaanse maatschappij. Zij waren veel talrijker dan hun Spartaanse overheersers, maar toch weten we voorlopig weinig over hen, afgezien van hun relatie tot de Spartanen. De mogelijkheid bestaat evenwel dat archeologisch onderzoek van het oorspronkelijke Lakonië binnenkort onze kennis hieromtrent zal verbeteren.¹⁵

Binnen die groep van niet-Spartanen moeten allereerst de heloten, *εἰλωτες*, worden vermeld. Zij waren Grieken die al in de archaïsche periode aan de Spartanen werden onderworpen. Heloten waren eigendom van de stadsstaat Sparta, terwijl slaven deel uitmaakten van het privébezit van een huishouden. De heloten deden het werk dat slaven (en vrije mensen) uitvoerden in de rest van de Griekse wereld – zowel op het land als in het huishouden. Enkele niet-Spartaanse auteurs vermelden dat pas vanaf de vierde eeuw v.Chr., met de toename van het privébezit in Sparta, heloten aan

¹⁰ Cf. Pomeroy 1997, 62.

¹¹ Cf. Finley 1983, 25.

¹² Cf. *infra*, 2.2.

¹³ Cf. Pomeroy 1997, 62-64.

¹⁴ Cf. *infra*, 2.2.

¹⁵ Cf. Kennell & Luraghi 2009, 245-248.

individueen konden toebehoren en in zekere zin het equivalent werden van slaven.¹⁶ Zo maakt Xenophon melding van δούλαι, letterlijk ‘slavinnen’, die kledij moesten vervaardigen in Sparta (*Lak. Pol.* 1.4); deze δούλαι waren ongetwijfeld heloten. Vrouwen uit deze groep werden dikwijls ook gedwongen om half-Spartaanse kinderen, μόθακες, voort te brengen om op die manier de Spartaanse mankracht aan te sterken.¹⁷

Afgezien van de heloten, waren de belangrijkste niet-Spartanen in Spartaans gebied de περίοικοι of ‘omwonenden’. Zij waren vrij, maar beschikten niet over het Spartaanse burgerschap. Wellicht leefden zij eveneens in πόλεις.¹⁸ Aangezien de Spartaanse mannen zich bezighielden met militaire en burgerlijke activiteiten, stonden de περίοικοι in voor het ambachtelijke werk en de commerciële activiteiten in Sparta. Zij vervulden de taken die de Spartaanse burgers niet mochten uitvoeren. Vermoedelijk was de levenswijze van perioikische vrouwen gelijkaardig aan die van de meeste Griekse vrouwen – gecentreerd rond de opvoeding van de kinderen, het beheer van het huishouden en het uitvoeren van huishoudelijk werk –, maar niet aan die van Spartaanse burgervrouwen die waren vrijgesteld van huishoudelijke taken.¹⁹ Eén van de gezegden die werden toegeschreven aan Spartaanse vrouwen en die ons werden overgeleverd via Ploutarchos onderstreept dat onderscheid:²⁰

Σεμνυνομένης γυναικός τινος Ἰωνικῆς ἐπὶ τινὶ τῶν ἑαυτῆς ὑφασμάτων ὄντι πολυτελεῖ, Λάκαινα ἐπιδείξασα τοὺς τέσσαρας υἱοὺς ὄντας κοσμιωτάτους, τοιαῦτα ἔφη δεῖν εἶναι τὰ τῆς καλῆς καὶ ἀγαθῆς γυναικὸς ἔργα καὶ μεγαλαυχεῖν ἐπὶ τούτοις καὶ ἐπαίρεσθαι.

Toen een vrouw uit Ionië trots één van haar weefstukken liet zien, een erg kostbaar ding, wees een Spartaanse op haar vier hele nette jongens en zei: “Dat is de taak van een deugdelijke vrouw! Daarop mag ze prat gaan en trots zijn!”

(Plout., *Mor.* 241D).

Sommige vrouwen onder de περίοικοι waren wellicht ook actief als voedster of prostituee.²¹

Hoewel heloten toebehoorden aan de staat in de periode die voor deze masterproef relevant is en hoewel slaven strikt genomen eigendom waren van individuen, meen ik uit voorgaande informatie te mogen concluderen dat de status van heloten gelijkaardig was aan die van slaven. Eén van de vele vernederingen die de Spartanen bijvoorbeeld oplegden aan de heloten, was hen een bepaalde soort kledij te doen dragen, gemaakt uit dierenhuid, in plaats van geweven kledij. De bedoeling was om

¹⁶ Cf. Pomeroy 2002, 96, 100.

¹⁷ Cf. Pomeroy 1997, 47; Pomeroy 2002, 95-103.

¹⁸ Cf. Nafissi 2009, 123-124.

¹⁹ Cf. Pomeroy 1995b, 236; Pomeroy 1997, 47; Pomeroy 2002, 95-103.

²⁰ Cf. Pomeroy 2004, 209.

²¹ Cf. Pomeroy 2002, 97.

hen symbolisch te verlagen tot de status van dieren en om zo hun sociale degradatie te rechtvaardigen en te versterken. Cartledge gelooft dat de Spartanen deze moeite deden omdat de heloten ook Grieken waren, zoals hun meesters. De meeste slaven in Griekenland werden daarentegen ingevoerd uit het buitenland. Wellicht wilden de Spartanen de slavenstatus van de ‘Griekse’ heloten dus extra benadrukken.²² Het onderscheid tussen vrouwen van περίοικοι en Spartaanse burgervrouwen moet daarentegen subtieler en geringer zijn geweest, ook al omdat zowel heloten als περίοικοι hun religie deelden met hun Spartaanse meesters²³ en hun levens dus niet strikt gescheiden waren.

Rekening houdend met de doelstelling van mijn masterproef, acht ik het noodzakelijk om mij te concentreren op de groep vrouwen met de sterkste positie binnen Sparta. Mijns inziens werd zonet voldoende duidelijk gemaakt dat de vrouwen van heloten hiervoor niet in aanmerking komen en buiten beschouwing kunnen gelaten worden. Wat de perioikische vrouwen betreft, ligt dit moeilijker; het is onmogelijk om op basis van de geringe beschikbare informatie een representatief beeld te schetsen van hun levenswijze. Daarom zal deze masterproef beperkt worden tot een studie van de vrouw binnen de hogere klasse in Sparta – of met andere woorden, tot de Spartaanse burgervrouw. Vrouwelijke leden van de koninklijke familie zullen buiten beschouwing worden gelaten, aangezien hun levenswijze evenmin representatief is voor die van de ‘gewone’ Spartaanse vrouw. De informatie over vrouwelijke verwanten van koningen kan niet veralgemeend worden tot vrouwen van een mindere sociale status.²⁴

1.3 Primaire bronnen

De grootste hindernis voor elke onderzoeker die Sparta tot zijn studieobject maakt, is het gebrek aan bronnenmateriaal. In vergelijking, bijvoorbeeld, met de bewaarde bronnen die betrekking hebben op Athene, beschikken wij over weinig direct bewijsmateriaal over het leven in Sparta. In combinatie met het gebrek aan een betrouwbare opeenvolging van precieze data, maakt dit het moeilijk om een realistisch beeld te construeren van het leven in die Spartaanse samenleving.²⁵ De vroege Spartanen waren zeer zuinig in het bijhouden van documenten. Ook hun latere materiële cultuur werd gekenmerkt door soberheid en spaarzaamheid, zodat er vandaag maar weinig overblijft van de antieke stad.²⁶ Deze eigenschap van Sparta werd al opgemerkt door Thoukydides (vijfde eeuw v.Chr.):

²² Cf. Cartledge 2002, 45.

²³ Cf. Pomeroy 2002, 99.

²⁴ Cf. Pomeroy 2002, 73.

²⁵ Cf. Bowen 1972, 52-53; Pomeroy 2002, viii.

²⁶ Cf. Bowen 1972, 52.

... Λακεδαιμονίων γὰρ εἰ ἡ πόλις ἐρημωθείη, λειφθείη δὲ τὰ τε ἱερὰ καὶ τῆς κατασκευῆς τὰ ἐδάφη, πολλὴν ἂν οἶμαι ἀπιστίαν τῆς δυνάμεως προελθόντος πολλοῦ χρόνου τοῖς ἔπειτα πρὸς τὸ κλέος αὐτῶν εἶναι (καίτοι Πελοποννήσου τῶν πέντε τὰς δύο μοίρας νέμονται, τῆς τε ξυμπάσης ἡγοῦνται καὶ τῶν ἔξω ξυμμάχων πολλῶν· ὅμως δὲ οὔτε ξυνοικισθείσης πόλεως οὔτε ἱεροῖς καὶ κατασκευαῖς πολυτελέσι χρησαμένης, κατὰ κώμας δὲ τῷ παλαιῷ τῆς Ἑλλάδος τρόπῳ οἰκισθείσης, φαίνοιτ' ἂν ὑποδεεστέρα), ...

... Want gesteld dat de stad Sparta verlaten werd en de tempels en de fundamenteën van de gebouwen bleven bestaan, dan zou er, dunkt mij, na verloop van lange tijd bij het nageslacht veel twijfel rijzen aan de macht der Spartanen in vergelijking met hun faam. En toch bezitten zij twee vijfde van de Peloponnesos en zij hebben de hegemonie over het geheel en over nog veel bondgenoten daarbuiten. Maar hun stad is niet tot één geheel verenigd en heeft geen kostbare tempels en gebouwen, maar wordt op oud-Helleense manier dorpsgewijs bewoond en zou dus zeer armzalig kunnen schijnen. ...²⁷

(Thouk., *Hist.* 1.10.2)

Bovendien had de grootschalige renovatie van de antieke stad in de Romeinse periode de meeste klassieke en archaïsche structuren al vernietigd en werd de moderne stad, kort na de Griekse onafhankelijkheidsoorlog (1821-1830) opgericht, precies bovenop de antieke stad gebouwd.²⁸

Archeologisch bewijsmateriaal inzake het private leven in Sparta is bijna onbestaand. Er zijn slechts weinig inscripties bewaard die betrekking hebben op familiale aangelegenheden uit het Sparta van voor de Peloponnesische Oorlog. Graftschriften waren immers, naast de koningen, enkel toegestaan aan mannen die sneuvelden in de oorlog of vrouwen die stierven bij de bevalling als erkenning voor hun diensten voor de staat (Plout., *Lyk.* 27.2, *Mor.* 238D; Paus., *Graec. Descr.* 3.14.1, 3.16.6). Onze kennis van de Spartaanse familie is bijgevolg voornamelijk afhankelijk van een aantal cruciale literaire bronnen,²⁹ die in dit onderdeel zullen besproken worden.

Geschreven werken van Spartaanse auteurs in de oudheid zijn bijna niet-bestaand – met uitzondering van de poëzie van Tyrtaios en Alkman –, zodat we genoodzaakt zijn om te vertrouwen op de blik van niet-Spartanen en uitsluitend mannen om zicht te krijgen op de levenswijze van de Spartaanse vrouw. Daarenboven leefden de meeste van deze auteurs later dan de tijd die ze bespreken.³⁰

²⁷ De vertaling van alle tekstfragmenten uit Thukydides' *Historiae* die in deze masterproef worden geciteerd, is die van M.A. Schwartz: Schwartz, M.A., *Thucydides. De Peloponnesische oorlog*. Amsterdam 2003.

²⁸ Cf. Kennell & Luraghi 2009, 239.

²⁹ Cf. Pomeroy 1997, 39-40.

³⁰ Cf. Bowen 1972, 52; Joyal, McDougall & Yardley 2009, 15; Pomeroy 1997, 39.

In de eerste plaats moeten we ons wenden tot Xenophon en Ploutarchos die op grote schaal heeft gebruik gemaakt van wat Xenophon voor hem reeds had geschreven over Sparta.³¹ Op de tweede lijn staan vervolgens Plato en Aristoteles, wiens waarde als bronnen over Sparta evenmin over het hoofd mag worden gezien.³² Cartledge beschouwt Xenophon en Ploutarchos als weinig betrouwbare getuigen over Spartaanse vrouwen en vindt hun getuigenis enkel nuttig om die van Aristoteles aan te vullen en aan te passen. Ik zal daarentegen beargumenteren waarom Xenophon en Ploutarchos als voornaamste bronnen van deze masterproef fungeren.

1.3.1 *Spartaanse auteurs*

1.3.1.1 Tyrtaios

Tyrtaios moet gesitueerd worden in de tweede helft van de zevende eeuw v.Chr.. In de oudheid was niets meer geweten over zijn leven en persoonlijkheid dan wat kon afgeleid worden uit zijn poëzie – bijgevolg zeer weinig –. In de traditie wordt Tyrtaios voorgesteld als een wat simpele, kreupele schoolmeester. In de tweede Messeense Oorlog zouden de Spartanen hem uit Athene hebben gehaald op raad van het Delphische orakel. Onverwacht bleek hij een briljante dichter en ziener te zijn en opgezweept door zijn liederen behaalde Sparta de overwinning. Deze legende werd ongetwijfeld verzonnen in Athene. Niemand minder dan Plato stelt dat Tyrtaios een Athener was (*Leg.* 629a). Volgens andere bronnen was Tyrtaios afkomstig uit Milete of uit Sparta zelf, maar de politieke en vooral de militaire rol die Tyrtaios zo nadrukkelijk speelde in antiek Sparta kan het best verklaard worden indien hij als Spartaan werd geboren.³³

Tyrtaios' poëzie werd niet gespaard door de tijd. Slechts een honderdtal van zijn verzen zijn bewaard als citaten in het werk van een aantal antieke auteurs. Daarnaast is enkel nog een relatief lang, maar zwaar beschadigd papyrusfragment overgeleverd. Uit de verzen die bewaard werden, kunnen er slechts twee of drie volledige gedichten – elegieën – onderscheiden worden; de rest zijn korte fragmenten. Tyrtaios' poëzie werd gedurende vele eeuwen gezongen en gewaardeerd in Sparta, maar eveneens daarbuiten en vooral in Athene, waar Tyrtaios zeker in de vierde eeuw v.Chr. een bekende en grote naam was.³⁴ Tyrtaios' strijdlyriek verheerlijkt het militaristische regime van Sparta en was gericht tegen de Messeniërs die in opstand kwamen tegen hun Spartaanse overheersers. Hij is de eerste auteur bij wie we de typisch Spartaanse attitude terugvinden: het

³¹ Cf. Cartledge 2001c, 108; Joyal, McDougall & Yardley 2009, 15; Pomeroy 2002, vii.

³² Cf. Cartledge 2001c, 112-113.

³³ Cf. Claes 2005, 70; Tigerstedt 1965, 46.

³⁴ Cf. Tigerstedt 1965, 45-46.

patriottisme, de mannelijkheid en de trouw aan de stad. Zijn stem was de stem van de krijgersgemeenschap van Sparta:³⁵

τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα
ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἧι πατρίδι μαρνάμενον ...
θυμῶι γῆς πέρι τῆσδε μαχώμεθα καὶ περὶ παίδων
θήσκωμεν ψυχ<έω>ν μηκέτι φειδόμενοι.

Het is eervol manhaftig in de voorste rijen
te vechten en te vallen voor het vaderland. ...
Laten we dapper vechten voor dit land en sterven
voor onze kinderen zonder onszelf te ontzien.³⁶

(Tyrtaios, *fr.* 10.1-2, 13-14)

1.3.1.2 Alkman

Alkman leefde in Sparta in de archaïsche periode. Zijn afkomst en exacte datering zijn onderwerp van discussie. Tekstueel bewijsmateriaal wijst op de late zevende eeuw v.Chr.; archeologisch bewijsmateriaal geeft aan dat hij niet later dan 570 v.Chr. stierf. Alkman was mogelijk een Spartaan; hij kon alleszins het Dorische dialect schrijven. Een andere traditie vertelt dat hij geboren werd in Lydië en als dichter in Sparta kwam werken. Alleszins staat vast dat hij vertrouwd was met de Spartaanse samenleving en dat hij er één van de invloedrijkste dichters werd. In Alkmans poëzie doen meisjes, die bij naam genoemd worden, uitspraken over hun huidige situatie. Ze vertellen over zichzelf en over andere meisjes. Voor zowel de sprekers als de toeschouwers zou het volgens Pomeroy vreemd hebben geleken, indien wat de meisjes zeiden totaal onnatuurlijk of ongebruikelijk was. Zij categoriseert de gedichten van Alkman dan ook binnen het meest waardevolle bewijsmateriaal over het leven van Spartaanse vrouwen.³⁷

1.3.2 Xenophon

Xenophon werd omstreeks 430 v.Chr. in Athene geboren in een rijke, maar politiek niet actieve familie. Vermoedelijk diende hij in de Atheense cavalerie en hij kan ongetwijfeld gelinkt worden aan de figuur van Sokrates. Deze achtergrond spoorde niet aan tot enthousiasme tegenover de democratie. Hij verbleef wellicht in Athene onder de heerschappij van de Dertig Tirannen: dertig

³⁵ Cf. Claes 2005, 70; Tigerstedt 1965, 46-47.

³⁶ De vertaling van alle tekstfragmenten van Tyrtaios die in deze masterproef worden geciteerd, is die van P. Claes: Claes, P., *De gouden lier. Archaïsche Griekse lyriek*. Amsterdam 2005.

³⁷ Cf. Pomeroy 2002, 141-142.

anti-democratische burgers die in 404 v.Chr. de macht grepen in Athene na de nederlaag in de Peloponnesische oorlog. Met de hulp van de Spartaanse bezettingstroepen voerden zij een terreurbewind. Xenophon bevocht mee de democratische opstandelingen in de burgeroorlog (404-403 v.Chr.) die het einde van de Dertig betekende. De politieke amnestie van 403-402 v.Chr. voor voormalige volgelingen van de Dertig beschermde hem in theorie, maar onveiligheid was zeker één van de redenen waarom hij op het voorstel van een Boiotische vriend, Proxenos, inging om als huurling in dienst te gaan bij de Perzische Cyrus. Op die manier werd Xenophon één van de 10000 Grieken die betrokken waren bij Cyrus' staatsgreep tegen zijn broer Artaxerxes II en zijn nederlaag bij Cunaxa in 401 v.Chr.. Toen de Griekse generaals vervolgens werden geliquideerd, leidde Xenophon de overlevenden doorheen Mesopotamië, Armenië en Noord-Anatolië naar Byzantium. Zo kwamen zij in dienst bij de Thracische Seuthes. Toen de Spartanen uiteindelijk aankwamen in Anatolië voor een 'vrijheidsoorlog' (399 v.Chr.) en Cyrus' voormalige soldaten overnamen, werd Xenophon een Spartaans huurling. Over zijn rol in daaropvolgende campagnes is weinig geweten, maar hij smeedde wel nauwe banden met de Spartaanse bevelhebbers, waaronder Agesilaos. Agesilaos keerde in 394 v.Chr. terug om weerstand te bieden aan een opstand tegen Spartaanse bondgenoten en Xenophon vocht voor de Spartaanse zaak in Koroneia tegen zijn vaderstad Athene. De heersende opinie bestaat erin dat Xenophon tengevolge hiervan uit Athene verbannen werd. Anderen zijn van mening dat hij reeds vroeger werd verbannen als deel van de Atheense poging om de Perzische welwillendheid te winnen. Zeker is dat hij tijdens zijn verbanning van de Spartanen een landgoed toegewezen kreeg in Skillos, bij Olympia. Dit wordt ons overgeleverd door Xenophon zelf, maar eveneens door Pausanias en Diogenes Laertios, een biograaf, vermoedelijk uit het begin van de derde eeuw n.Chr. (Xen. *Anabasis* 5.3.7; Diog. Laert., *Vit. Phil.* 2.52; Paus., *Graec. Descr.* 5.6.5). Als Spartaans beschermeling werd Xenophon kwetsbaar in de onrust die volgde op de slag bij Leuktra in 371 v.Chr. en hij bracht de rest van zijn leven door in Corinthe. Het kwam echter wel tot een verzoening met de Atheners en het werd hem toegestaan om naar Athene terug te keren. Hoewel Xenophon opgroeide in Athene en daar mogelijk stierf, was hij dus eveneens vertrouwd met de twee groepen mensen die de Atheners beschouwden als het meest tegengesteld aan henzelf: de Spartanen en de 'barbaren', de niet-Grieken.³⁸

Xenophon produceerde een omvangrijk literair oeuvre. Zeer belangrijk waren onder meer zijn *Hellenika*, een Griekse geschiedenis die zeven boeken beslaat en veel aandacht besteedt aan Sparta, zijn *Anabasis*, een beschrijving van Cyrus' staatsgreep en het lot van zijn Griekse huurlingen en de *Cyropaedia*, een pseudo-historische beschrijving van het leven van Cyrus I de Grote (midden zesde eeuw v.Chr.). Xenophons *Lakedaimonion Politeia* of *Spartaanse Constitutie* is de belangrijkste bron voor onze kennis over de Spartaanse samenleving. Het is ook onze vroegste bron over de opvoeding

³⁸ Cf. Pomeroy 1995b, 8; Tuplin, 1628-1629.

in Sparta. Xenophon is de enige autoriteit die uitgebreid schreef over de Spartaanse familie vanuit het perspectief van een ooggetuige.³⁹ Pomeroy gelooft dat Xenophons zonen werden grootgebracht binnen het Spartaanse opvoedingsprogramma.⁴⁰ Badian betwijfelt dit, aangezien de ene zoon, Gryllos, bekend stond omwille van zijn literaire en filosofische interesses en daarom volgens Badian een andere scholing moet hebben genoten en aangezien de andere zoon, Diodoros, geen moeite deed om zich te onderscheiden in de strijd – en evenmin sneuvelde op het slagveld –, wat niet werd verwacht van iemand die werd grootgebracht als een Spartaans burger.⁴¹

Xenophons doelstelling bij het schrijven van zijn *Lakedaimonion Politeia* bestond er volgens Ducat niet in om het Spartaanse opvoedingssysteem te *beschrijven*. Zijn tekst geeft bijvoorbeeld geen informatie over de leeftijdsklassen of over de manier waarop de tijd werd doorgebracht en onderwerpen werden aangeleerd. Wat hij wel doet, is wat hij reeds aankondigt in het begin van zijn werk: de uniciteit en de uitmuntendheid van de Lykourgische wetten tonen (*Lak. Pol.* 1.1-2). Meestal neemt Xenophon hierbij het standpunt van Lykourgos in, wat hem ertoe brengt om in het grootste deel van zijn *Lakedaimonion Politeia* een verleden tijd te gebruiken. Een aantal keer kiest hij daarentegen voor een tijd van het heden. Ducat gelooft dat dit verstrengelen van tijden bewijst dat er voor Xenophon geen verschil was tussen het Sparta dat hij kende en het Sparta van Lykourgos.⁴² Wat de bedoeling van Xenophon is geweest met dit werk, is omstreden; Janssen schetst in de inleiding van zijn Xenophonvertaling het debat hieromtrent en presenteert de vertegenwoordigers van de twee belangrijkste standpunten hierin. Volgens Ollier werd dit werk geschreven als gevolg van de afkeer die omstreeks 380 v.Chr. ontstond tegen de Spartaanse bezetters. Na de overwinning tegen Athene in de Peloponnesische Oorlog waren de Spartanen immers in verschillende Griekse steden neergestreken. Ollier gaat er daarom van uit dat Xenophon een propagandapamflet heeft willen schrijven ter legitimatie van de Spartaanse hegemonie.⁴³ Bianco is er anderzijds van overtuigd dat dit werk niet voor de Atheners, maar voor de Spartanen zelf was bedoeld, als een hervormingsprogramma dat de oude Spartaanse waarden idealiseerde en opriep tot verandering⁴⁴ – verandering in de zin van een terugkeer naar een *πάτριος πολιτεία*, een voorvaderlijke constitutie, en in termen van het herstel van een geïdealiseerd verleden.

Het grote knelpunt in deze discussie is hoofdstuk 15 van Xenophons *Lakedaimonion Politeia* (in de manuscripten hoofdstuk 14), waarin de auteur scherpe kritiek levert op de Spartanen van zijn tijd.⁴⁵ Ollier tracht dit te verklaren door te stellen dat het zeker niet de bedoeling was dat dit hoofdstuk gepubliceerd werd samen met de rest van het werk of dat Xenophon dit hoofdstuk pas heeft

³⁹ Cf. Janssen 2000, 9-12; Joyal, McDougall & Yardley 2009, 17; Pomeroy 1997, 40; Tuplin, 1629-1631.

⁴⁰ Cf. Pomeroy 2004, 201.

⁴¹ Cf. Badian 2004, 36.

⁴² Cf. Ducat 2006, 20-22.

⁴³ Cf. Ollier 1934, XXI-XXIII.

⁴⁴ Cf. Bianco 1996, 17-24.

⁴⁵ Cf. Bianco 1996, 12-13; Janssen 2000, 11.

geschreven toen hij terug in Athene was.⁴⁶ In dat geval veronderstelt hij dat Xenophon inderdaad is teruggekeerd naar Athene nadat zijn verbanning was ongedaan gemaakt. Dit staat echter niet met zekerheid vast, zodat het onmogelijk is om het moment van schrijven precies te dateren. Het is immers ook mogelijk dat Xenophon in Corinthe is gestorven.⁴⁷ Wanneer de visie van Bianco gevolgd wordt, creëert dit hoofdstuk echter geen problemen, aangezien het volledig aanleunt bij de doelstelling van het werk om op te roepen tot hervorming. Janssen voert ook zelf nog een argument aan dat de mening van Bianco onderschrijft: Xenophon gebruikt heel wat namen en termen zonder verdere uitleg. Wanneer wordt aangenomen dat dit geschrift voor intern Spartaans gebruik bedoeld was, is dat logisch. De Spartanen hadden immers zelf geen behoefte aan verdere uitleg.⁴⁸ Op basis van deze argumenten lijkt het mij dan ook aannemelijk dat de visie van Bianco als de meest waarschijnlijke mag worden beschouwd.

Zelfs indien Xenophon zijn bewijsmateriaal op zodanige wijze interpreteerde om een geïdealiseerd Sparta voor te stellen, ga ik akkoord met Kunstler dat het onwaarschijnlijk is dat Xenophon volledig uit de lucht gegrepen voorbeelden creëerde.⁴⁹ Ik sluit me dan ook aan bij het oordeel van Ducat: wat de beschikbare documentatie omtrent Sparta betreft, is een uitgebreide beschrijving van opvoeding in de klassieke periode door een contemporaine auteur een rariteit van onschatbare waarde.⁵⁰ In deze masterproef zal dan ook, gezien Xenophons unieke positie als ooggetuige, grote waarde gehecht worden aan zijn getuigenis.

1.3.3 Ploutarchos

Hoewel Ploutarchos de laatste was van alle auteurs die uitgebreid hebben geschreven over de familie in archaïsch en klassiek Sparta, was hij de invloedrijkste bron hieromtrent.⁵¹ Ploutarchos werd omstreeks 45 n.Chr. geboren in het stadje Chaironeia in Boiotia. Op twintigjarige leeftijd ging hij in Athene studeren, waar hij – zoals kan afgeleid worden uit de kennis die uit zijn geschriften spreekt – in aanraking kwam met retorica, geneeskunde, natuurkunde en wiskunde. Ploutarchos was op nagenoeg alle terreinen van de wetenschap thuis. Hij was in het bezit van een grote collectie boeken en handschriften en had al tijdens zijn studie van allerlei boeken uittreksels gemaakt en citatenverzamelingen aangelegd. Op die manier zijn ons via Ploutarchos veel fragmenten bekend van verloren gegane werken van tragici, comici en historici. Relevant voor het opzet van mijn masterproef zijn de *Moralia* en de biografie van Lykourgos – uit een serie *Parallele Levens* – die ons

⁴⁶ Cf. Ollier 1934, XIV-XVIII.

⁴⁷ Cf. Tigerstedt 1965, 160.

⁴⁸ Cf. Janssen 2000, 12.

⁴⁹ Cf. Kunstler 1987, 38.

⁵⁰ Cf. Ducat 2006, 1.

⁵¹ Cf. Pomeroy 1997, 43.

van Ploutarchos zijn overgeleverd.⁵² Een zeldzame keer zal ik ook verwijzen naar de levensbeschrijvingen van Agis IV en Kleomenes III van Ploutarchos. Deze revolutionaire Spartaanse koningen uit de derde eeuw v.Chr. claimden het Lykourgische beleid in ere te herstellen en een aantal van hun hervormingen kunnen ons informatie verschaffen over wat zij beschouwden als de vroegere – Lykourgische – instellingen van archaïsch Sparta.

Pomeroy oordeelt dat Ploutarchos zich dikwijls niet bewust was van de chronologische problemen die optraden bij zijn beschrijving van de Spartaanse samenleving. Hij geeft stukjes informatie over belangrijke kwesties – zoals bijvoorbeeld het huwelijk – die onderling tegenstrijdig zijn, tenzij de praktijken waarnaar hij verwijst niet gelijktijdig optraden, maar in verschillende tijdsperiodes. Tot zijn verdediging voert Pomeroy echter aan dat Ploutarchos in zijn werken over Sparta biografie en filosofie schreef en geen geschiedenis. Zijn doel bestond erin om moreel-politieke exempla te schrijven en het nastreven van een correcte chronologische weergave van de feiten was voor hem geen prioriteit.⁵³ Ook Ducat stelt vast dat bepaalde elementen in Ploutarchos' beschrijving overeenkomen met wat bestond in zijn eigen tijd. Een voorbeeld hiervan is flagellatie, waarvan hij zegt dat hij hiervan zelf getuige was (*Lyk.* 18.1), maar dit geldt niet voor alles wat hij beschrijft. Ducat is ervan overtuigd dat Ploutarchos niet de intentie had om de contemporaine Spartaanse opvoeding te beschrijven, maar wel die van Lykourgos en dat Ploutarchos voldoende geïnformeerd was om te beseffen dat die twee niet hetzelfde waren. De Lykourgische opvoeding die door Ploutarchos wordt beschreven, kan echter enkel een reconstructie zijn waarbij elementen worden gebruikt die zeer uiteenlopend zijn, zowel in datering als in werkelijkheidsgraad.⁵⁴ Ducat formuleert het als volgt: *“wondering what period Plutarch’s text reflects is perhaps posing the problem the wrong way ... It does not reflect a period, nor even periods, but the sources which the author used.”*⁵⁵

Ploutarchos was een wetenschappelijk onderzoeker en geeft zelf aan dat hij op kritische wijze gebruik maakte van de bestaande bronnen:

(3.) ... Οὐ μὴν ἀλλὰ καίπερ οὕτως πεπλανημένης τῆς ἱστορίας, πειρασόμεθα τοῖς βραχυτάτας ἔχουσιν ἀντιλογίας ἢ γνωριμωτάτους μάρτυρας ἐπόμενοι τῶν γεγραμμένων περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἀποδοῦναι τὴν (4.) διήγησιν. ...

⁵² Cf. Janssen 2000, 61-63.

⁵³ Cf. Pomeroy 2002, ix.

⁵⁴ Cf. Ducat 2006, 27.

⁵⁵ Ducat 2006, 28.

(3.) ... Hoe het ook zij: al is de geschiedenis in nog zoveel nevelen gehuld, wij zullen proberen met gebruikmaking van bronnen die de minste kritiek oproepen of de betrouwbaarste getuigen aanhalen een samenhangend verhaal te schrijven.⁵⁶

(Plout., *Lyk.* 1.3-4)

Tegelijk illustreert deze passage dat Ploutarchos zich ten eerste bewust was van de moeilijkheid om een waarheidsgetrouwe geschiedenis van Sparta te schrijven.

Ploutarchos antwoordt in zijn *Leven van Lykourgos* expliciet op Aristoteles' – volgens Ploutarchos onterechte – kritiek op Sparta in zijn *Politika*. Hij las Thukydides, Xenophon en wellicht ook Plato's *Staat* en *Wetten* – die tot op zekere hoogte een geïdealiseerd beeld van archaisch Sparta schetsen. Hij raadpleegde ook werken van vele andere historici die niet bewaard zijn en waarover wij enkel via Ploutarchos nog kennis hebben. Zo las hij waarschijnlijk ook Aristoteles' niet overgeleverde *Constitutie van de Lakedaimoniërs*.⁵⁷

Ploutarchos' tekortkomingen als bron zijn dus enerzijds zijn verwijdering in de tijd van het onderwerp waarover hij schrijft en anderzijds het feit dat hij ook een aanhanger was van de eeuwenoude visie op Sparta als een model-πόλις waarin plichtsgevoel ten opzichte van de staat de heersende waarde was.⁵⁸ Ollier oordeelde dan ook dat Ploutarchos niet beschikte over de kritische ingesteldheid die noodzakelijk is voor een historicus en dat hij zich schikte naar de fabeltjes en de fouten van de voorafgaande eeuwen.⁵⁹ Toch sluit ik mij aan bij de visie van Kunstler dat er moet rekening gehouden worden met het feit dat Ploutarchos één van de meest geleerde mannen van zijn tijd was en in detail de werken kende van zowat alle historici die hem voorafgingen. Ploutarchos' gebruik van het meest betrouwbare bewijsmateriaal dat hij tot zijn beschikking had, zijn uitgebreide kennis, zijn in vraag stellen van bepaalde bronnen en zijn presentatie van alternatieve visies op een gebeurtenis tonen dat zijn werk een gerechtvaardigde bron is voor de Spartaanse sociale geschiedenis.⁶⁰ Het is alleen belangrijk om deze bron op een correcte wijze te gebruiken, zoals door Ducat wordt verwoord: “*what Plutarch says about Spartan education should not be accepted or rejected as a whole. Only comparison with other sources, when possible, will let us know how to use it.*”⁶¹ Het is essentieel binnen het onderzoek naar Sparta om conclusies niet op één enkele bron te baseren, maar op een kritische vergelijking van het beschikbare bewijsmateriaal.

⁵⁶ De vertaling van alle tekstfragmenten uit Ploutarchos' *Leven van Lykourgos* die in deze masterproef worden geciteerd, is die van G. Janssen: Janssen, G., *Xenofon en Plutarchus. De Spartaanse maatschappij. Lycurgus*. Leeuwarden 2000.

⁵⁷ Cf. Cartledge 2001c, 112; Pomeroy 1997, 44.

⁵⁸ Cf. Kunstler 1987, 32.

⁵⁹ Cf. Ollier 1933, 8-9.

⁶⁰ Cf. Kunstler 1987, 32-33.

⁶¹ Ducat 2006, 29.

Zowel voor de behandeling van Xenophon als Ploutarchos ga ik akkoord met de benadering van Kunstler: Xenophon en Ploutarchos streefden er misschien wel naar om Sparta op de best mogelijke manier te presenteren, maar het is onwaarschijnlijk dat zij Spartaanse praktijken in hun werk hebben opgenomen – schokkend voor de meeste Grieken –, indien deze niet op overtuigende wijze geattesteerd waren.⁶²

1.3.4 Plato

Plato leefde ca. 429-347 v.Chr., een turbulente periode in de Atheense geschiedenis: Sparta had Athene verslagen in de Peloponnesische Oorlog en de herstelde democratie in Athene veroordeelde Sokrates tot de dood. Zoals andere leerlingen van Sokrates, ontdekte Plato vele bewonderenswaardige elementen in de Spartaanse samenleving.⁶³ Vandaar dat vele kenmerken van de Spartaanse constitutie opduiken in Plato's visie op het leven in zijn *Staat*. In deze dialoog wordt Plato's ontwerp van de ideale staat gepresenteerd. Centraal in de sociale systemen van Sparta en de ideale staat van Plato staan gemeenschappelijkheid en een – volgens Pomeroy – totalitaire controle.⁶⁴ Powell argumenteert dat Sparta ook als een belangrijke inspiratiebron fungeerde voor een groot deel van Plato's *Wetten*. Plato behandelt in deze dialoog de onderwerpen 'staatsinrichting', 'wetgeving', 'opvoeding' en 'staatsgodsdienst'. Heel wat punten van gelijkenis met Sparta zijn hierin terug te vinden.⁶⁵ Morrow maakte een overzicht van zowel de Spartaanse als de Atheense invloeden op de *Wetten* en concludeerde daaruit dat, wanneer de politieke structuur van Plato's staat wordt geanalyseerd, de invloed van Sparta daar bijna volledig is verdwenen; de politieke structuur is volkomen Atheens. Hij ziet de *Wetten* bijgevolg als een soort van middenweg tussen Athene en Sparta.⁶⁶ Specifiek met aandacht voor het onderwerp van deze masterproef, is Pomeroy van mening dat Plato niet zozeer een bron is over Spartaanse vrouwen, maar dat Spartaanse vrouwen eerder als inspiratiebron fungeerden voor Plato's ideeën over de rol van vrouwen in zijn ideale staat.⁶⁷

1.3.5 Aristoteles

Aristoteles leefde van 384-322 v.Chr.. Hoewel hij werd geboren in Stagira in Chalkidike, bracht hij een groot deel van zijn leven door in Athene, waar hij zich bezighield met studie en onderwijs. Hij

⁶² Cf. Kunstler 1987, 38.

⁶³ Cf. Pomeroy 2002, 148.

⁶⁴ Cf. Pomeroy 1997, 54.

⁶⁵ Cf. Powell 1994, 273.

⁶⁶ Cf. Morrow 1960, 268-269, 273, 289, 533-534.

⁶⁷ Cf. Pomeroy 2002, 148.

hanteerde het Atheense model als de standaard waartegen hij het Griekse familieleven en genderrelaties afmat.⁶⁸

Aristoteles' beschrijving van Sparta in zijn *Politika* is een belangrijke bron over de Spartaanse constitutie. Cartledge beschouwt Aristoteles als de voornaamste bron over Sparta. Aristoteles was immers de grootste sociologische denker van de oudheid en hoewel hij behoorde tot de Akademie van Plato, was hij vrij van de 'Spartomanie' die verschillende aristocratische kringen in democratisch Athene aantaste. Anderzijds deelde hij wel de dominante, mannelijke visie dat vrouwen inferieur waren binnen de samenleving.⁶⁹ In de beschrijving van zijn ideale staat zijn er een groot aantal verwijzingen terug te vinden naar Sparta en Kreta, de meeste daarvan met negatieve kritiek (*Pol.* 1324b 7-9, 1333b 12-16, 1334a36-b4). Een dergelijke kritiek op Sparta en Kreta werd al geformuleerd in Plato's *Wetten*. Het is dan ook aannemelijk dat Aristoteles de *Wetten* tot op zekere hoogte volgde. Wat nieuw is in vergelijking met het Platonische model, is dat er in boek II van de *Politika* niet langer sprake is van sporadische verwijzingen naar Sparta of Kreta, maar in plaats daarvan realiseert Aristoteles een onafhankelijke, systematische studie van deze twee constituties. Aristoteles' *Politika* is dus een belangrijke bron over Sparta, maar Schütrumpf benadrukt wel dat de moderne historicus niet louter mag vertrouwen op Aristoteles' aanpak voor de reconstructie van deze stadsstaat en zich ervan bewust moet zijn dat Aristoteles een specifiek model koos voor zijn visie op Sparta. Hij baseerde zich niet op de historische ontwikkeling van deze πόλις, maar richtte zich op het contemporaine Sparta en voerde de oorsprong van de toenmalige problemen terug op de wetgever die hen introduceerde.⁷⁰

1.3.6 *Et alii*

Naast deze belangrijke auteurs, zal ik in mijn masterproef ook in mindere mate een beroep doen op het werk van andere auteurs, wanneer dat relevant is om bepaalde beweringen te ondersteunen.

1.4 **Secundaire bronnen**

Met het werk van Sarah B. Pomeroy, *Spartan Women*, kwam pas in 2002 de eerste historische studie van Spartaanse vrouwen tot stand die de lengte van een geheel boek besloeg. Pomeroy benadrukt ook zelf in de inleiding van dat boek de moeilijkheden waarmee ze werd geconfronteerd bij het schrijven. Er is niet alleen weinig primair bronnenmateriaal overgeleverd, er is ook een groot gebrek aan wetenschappelijke studie en onderzoek omtrent de geschiedenis van Spartaanse

⁶⁸ Cf. Pomeroy 2002, 150.

⁶⁹ Cf. Cartledge 2001c, 109.

⁷⁰ Cf. Schütrumpf 1994, 323-325, 340-341.

vrouwen – grotendeels ten gevolge van de weinige beschikbare informatie. Bij aanvang van haar onderzoek kon ze bijgevolg minder studies consulteren dan gewoonlijk het geval is.⁷¹ Hodkinson repliceert dat Pomeroy met deze stelling de aanhoudende debatten over Spartaanse vrouwen in de jaren '80 en '90 negeert, die bovendien in haar bibliografie vertegenwoordigd zijn in meer dan twintig wetenschappelijke artikels. Ze maakt geen melding van wetenschappers die haar voorafgingen en visies, gelijkaardig aan die van haarzelf, verdedigden. Haar discussie is voornamelijk gericht tegen historici die de Spartaanse vrouwen hebben beschouwd doorheen de lens van de 'mirage spartiate', het geïdealiseerde beeld van Sparta⁷², en meer genuanceerde uitspraken deden over de rollen van deze vrouwen.⁷³ Een uitgebreide bespreking van Pomeroy's werkwijze volgt in het volgende onderdeel.

Als het eerste volledige overzicht van het leven van de vrouw in Sparta, was Pomeroy's *Spartan Women* een belangrijke secundaire bron voor deze masterproef. Systematisch worden de verschillende aspecten van het leven van de Spartaanse vrouw behandeld, zodat het een ideaal vertrekpunt en een handige leidraad was bij de totstandkoming van deze scriptie. Anderzijds sluit ik mij aan bij Hodkinsons kritiek dat een uitgebreide discussie van verklaarde en verdedigde stellingen vaak wordt uitgesteld tot latere hoofdstukken, voornamelijk tot de uitgebreide appendix. Dit verhindert de lezer om de argumenten van Pomeroy op kritische wijze te onderzoeken.⁷⁴ Pomeroy is een historica die zich heeft toegelegd op de studie van de vrouw in de oudheid. Ze bestudeerde de levensomstandigheden van vrouwen in verschillende geografische gebieden en op verschillende momenten in de tijd, maar telkens binnen de tijdsspanne van de oudheid. Dit parcours bracht haar uiteindelijk tot een studie van de vrouw in Sparta. Pomeroy is dus geen echte Sparta-deskundige en haar feministische ideeëngoed maakt haar onderzoek ideologisch gemotiveerd.

Daarnaast wil ik ook het onderzoek in rekening brengen van Paul Cartledge, die als een autoriteit mag beschouwd worden binnen het wetenschappelijk onderzoek naar Sparta. Cartledge bestudeert reeds jaren de verschillende aspecten van de Spartaanse samenleving, van de archaïsche tot de Romeinse periode. De studie van de vrouw in Sparta maakt deel uit van dat onderzoek. Ook zijn werk was essentieel voor mijn masterproef – voor mijn algemeen beeld van het leven in de Spartaanse πόλις, maar evenzeer voor mijn behandeling van de vrouw in Sparta.

Een derde en laatste historicus die in deze inleiding moet vermeld worden, is Stephen Hodkinson. Hodkinson specialiseerde zich in het onderzoek naar archaïsch en klassiek Sparta. Zijn scherpe kritiek op Pomeroy's werk illustreert hoezeer beiden een verschillende visie vertegenwoordigen in het debat omtrent Sparta en Spartaanse vrouwen. Zijn werk – met een uiterst kritische behandeling van het bronnenmateriaal – maakte mij bewust van de weinig kritische houding van Pomeroy in

⁷¹ Cf. Pomeroy 2002, vii-viii.

⁷² Cf. *infra*, 1.5.

⁷³ Cf. Hodkinson 2005, 314-315.

⁷⁴ Cf. Hodkinson 2005, 313.

haar onderzoek en heeft mij ook zelf geholpen om een meer kritische houding aan te nemen tegenover zowel primaire als secundaire bronnen. In die zin heeft Hodgkinsons werk een bepalende invloed gehad op de totstandkoming van deze scriptie.

1.5 Sparta: realiteit of utopie?

Wat we dus wel hebben, naast een beperkt aantal Spartaanse bronnen, is behoorlijk wat bewijsmateriaal over wat andere Grieken dachten over de Spartanen en hun levenswijze. Vele moderne, wetenschappelijke studies zijn dan ook daaraan gewijd.⁷⁵ Zoals Kennell en Luraghi het echter glashelder formuleren: *“There is no other Greek state where the coordination of literary and archaeological evidence is so fraught with difficulties, controversies, and down-right contradictions”*.⁷⁶ Deze situatie confronteert ons met een aantal problemen.

Ten eerste maken de primaire bronnen dikwijls geen onderscheid tussen een moraliserende en idealiserende beschrijving enerzijds en een objectieve beschrijving anderzijds. Ten tweede, en vooral, is veel van onze informatie over de archaïsche periode afkomstig uit de klassieke en de Hellenistische periode, toen een groot deel van de Spartaanse ‘geschiedenis’ werd uitgevonden en gecultiveerd als propaganda voor sociale hervorming. Sparta, hoewel vaak gezien als ‘de Ander’ onder de Grieken, fungeerde met zijn specifieke sociale instituties en normen en waarden als een ideaal voor heel wat aristocratische Grieken – voornamelijk uit meer democratische πόλεις –. Heel wat voorstellingen van Sparta zijn bijgevolg idealistisch of fantastisch, eerder dan realistisch. Ook het idee dat de Spartanen in de loop van hun geschiedenis steeds zijn trouw gebleven aan dat ideaal, maakt deel uit van dit ideaalbeeld.⁷⁷ Hetzij de bronnen stammen uit de vierde eeuw v.Chr., zoals Plato en Xenophon, hetzij uit de tweede eeuw n.Chr., zoals Ploutarchos en Pausanias, hetzij hun inhoud niet te dateren valt, zoals bij de meeste glossen, scholia en lexicografische notities het geval is, geleerden combineren en gebruiken ze als een geheel, alsof de realiteit waar ze naar verwijzen gedurende eeuwen identiek is gebleven.⁷⁸ Dit geïdealiseerde beeld van Sparta wordt sinds Ollier aangeduid met de term ‘mirage spartiate’.⁷⁹

Ook de Spartanen zelf manipuleerden, creëerden en herschiepen hun eigen geschiedenis.⁸⁰ Pomeroy onderscheidt in de loop van de geschiedenis twee succesvolle programma’s die werden ontwikkeld

⁷⁵ Cf. Pomeroy 2002, viii.

⁷⁶ Kennell & Luraghi 2009, 239.

⁷⁷ Cf. college "Sparta", vak Burgerschap en staat in de oudheid, prof. dr. A. Zuiderhoek, faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2009-2010; Ollier 1933, 8; Pomeroy 1997, 40; Pomeroy 2002, viii.

⁷⁸ Cf. Ducat 2006, ix.

⁷⁹ Cf. Ollier 1933. Ollier geeft hierbij een gedetailleerd overzicht van de verschillende redenen voor deze externe idealisering: cf. Ollier 1933, 42-49.

⁸⁰ Voor een gedetailleerde beschrijving van de aard van en de reden voor deze interne idealisering: cf. Ollier 1933, 88-118.

om de traditionele Lykourgische constitutie en de sociale, educatieve en religieuze instellingen,⁸¹ waarvan werd beweerd dat ze hadden bestaan in vroegere tijden, te doen herleven: één in de Hellenistische periode, het tweede in de Romeinse periode. Ten tijde van die twee heroplevingen verwijzen de bronnen expliciet naar handelingen die overeenkomstig de oude gebruiken en wetten werden uitgevoerd. De impact van deze heroplevingen maakt de taak van de historicus bijzonder complex. Indien, zoals Pomeroy als voorbeeld aanhaalt, het bewijsmateriaal over de autoriteit van de priesteres van Artemis Orthia zuiver Romeins is, mag dan aangenomen worden dat zij identiek dezelfde macht uitoefende in een vroegere periode? De Spartanen geloofden (of wilden tenminste dat anderen geloofden) dat dit inderdaad het geval was. In de Romeinse periode stonden de Spartanen gekend omwille van hun trots over hun verleden en nostalgie bracht hen ertoe om mythen te aanvaarden en zelfs te verspreiden als historische waarheid en om de deugden en de uniciteit van hun verleden te overdrijven.⁸² Nafissi situeert deze 'invention of tradition' al vroeger in de tijd en stelt dat in de klassieke periode al contemporaine maatregelen in Sparta werden toegeschreven aan Lykourgos; zelfs onderzoek van vroeger materiaal confronteert ons, volgens hem, reeds met gelijkaardige problemen.⁸³

Deze interne en externe idealisering van Sparta zorgt voor weinig eensgezindheid binnen het hedendaagse onderzoek omtrent Sparta en de zeldzame conclusies die algemeen aanvaard worden, zijn eerder vaag en suggestief.⁸⁴ Er bestaan heel uiteenlopende meningen over wat historische realiteit is en wat slechts deel uitmaakt van de 'mirage spartiate'. Pomeroy verklaart dat ze meer geloof hecht aan de primaire bronnen dan een aantal zeer kritische, hedendaagse Spartanologen doen. Zij gelooft dat deze bronnen over het algemeen een werkelijke historische situatie weerspiegelen, eerder dan een utopische fictie.⁸⁵ Heel wat onderzoekers die zich concentreren (en concentreerden) op Sparta, delen (en deelden) die mening echter niet. De twee belangrijkste pleiters voor een uiterst kritische behandeling van het bronnenmateriaal over Sparta zijn Ollier, grondlegger van deze visie, en Hodkinson, die deze opinie vertegenwoordigt binnen het actuele onderzoek over Sparta. Indien antieke auteurs een realistisch beeld van Sparta hadden willen schetsen, argumenteerde Ollier, had objectiviteit voor hen een prioriteit moeten zijn. Daar stelde zich volgens hem het voornaamste probleem: de Grieken schreven bijna altijd voor of tegen de Spartanen, zodat Sparta bij hen hetzij negatief, hetzij geïdealiseerd werd gepresenteerd. Ollier sloot de mogelijkheid niet uit dat historici zich een aannemelijk beeld vormden van Sparta – tenminste in zijn essentiële aspecten. Daarvoor moesten ze zich echter ontdoen van alle vooroordelen en de foute presentaties van Sparta in de oudheid elimineren. Wanneer deze raadgevingen in acht worden

⁸¹ Cf. *infra*, hoofdstuk 2.

⁸² Cf. Pomeroy 2002, ix.

⁸³ Cf. Nafissi 2009, 117.

⁸⁴ Cf. Nafissi 2009, 117.

⁸⁵ Cf. Pomeroy 2002, viii.

genomen, besloot Ollier, beschikken wij over een aantal waardevolle documenten – werken van Herodotos, Thoukydides, Aristoteles, Plato en Xenophon – die hiervoor kunnen geraadpleegd worden, op voorwaarde dat dit gebeurt met uiterste omzichtigheid.⁸⁶

Illustratief voor Hodgkinsons visie is zijn artikel *The Development of Spartan Society and Institutions in the Archaic Period*, waarin hij tracht na te gaan in hoeverre wij beschikken over betrouwbare informatie over de Spartaanse instellingen en ontwikkelingen voor 500 v.Chr. en de heersende opinies hieromtrent schetst – weliswaar enkel opinies die zijn eigen visie ondersteunen. Allereerst behandelt hij de studie van de vroege Spartaanse geschiedenis op basis van latere bronnen.⁸⁷ Deze werkwijze wordt onder meer veroordeeld door Chester Starr in zijn artikel *The Credibility of Early Spartan History*. Starr betwijfelt de juistheid van de informatie die auteurs als Ploutarchos en Pausanias ons verschaffen over de Spartaanse geschiedenis. Hij formuleert een bedenking die die twijfel ook aannemelijk maakt: Pausanias en Ploutarchos stonden even ver af van de eerste Messeense Oorlog als wij van de eerste kruistocht en binnen een dergelijke tijdsspanne staat een samenleving niet stil.⁸⁸ Hodgkinson schetst ook de visie van Oswyn Murray die benadrukt dat wij het Spartaanse systeem enkel kennen in een mythische vorm en van buitenaf, geportretteerd als een ideale constructie door een reeks van niet-Spartaanse observatoren: zij hebben steeds de nadruk gelegd op het anders-zijn van Sparta.⁸⁹ Als tweede grond voor scepticisme onderscheidt Hodgkinson ook de ‘invention of tradition’ door de Spartanen zelf; een aantal sociaal-politieke praktijken in Sparta die werden ontwikkeld voor contemporaine doeleinden, werden toch toegeschreven aan Lykourgos. Deze kritische instelling roept automatisch de vraag op of we er kunnen zeker van zijn dat typisch Spartaanse gewoonten, zoals het verbod op handenarbeid en buitenlandse reizen en het delen van vrouwen, werkelijk voorafgaan aan de vijfde eeuw v.Chr.? Misschien diende elk van deze praktijken oorspronkelijk wel als antwoord op nieuwe omstandigheden waarmee de Spartanen werden geconfronteerd in de klassieke periode, maar werden zij voorgesteld als elementen uit de originele wetgeving van Lykourgos? Hodgkinson besluit dat, indien de Spartanen zich werkelijk onafgebroken bezighielden met die ‘invention of tradition’, wij onmogelijk een geschiedenis van de Spartaanse instellingen kunnen schrijven, aangezien die Spartaanse samenleving voortdurend in een toestand van verandering was en steeds opnieuw werd ‘uitgevonden’. Wat volgens hem wel mogelijk is, is het schrijven van een Spartaanse geschiedenis die de fasen van ontwikkeling vastlegt die Sparta heeft doorgemaakt. Veel van wat wij beschouwen als typisch Spartaanse praktijken werd misschien in een relatief laat stadium geïntroduceerd, maar dat betekent niet dat we het Spartaanse systeem in zijn essentie moeten beschouwen als een creatie van de vijfde eeuw v.Chr.. Ondanks hun kritische houding tegenover het bronnenmateriaal, geloven Hodgkinson en de historici die hij citeert

⁸⁶ Cf. Ollier 1933, 8-9.

⁸⁷ Cf. Hodgkinson 1997, 83.

⁸⁸ Cf. Starr 1965, 258-260.

⁸⁹ Cf. Murray 2002, 9.

dus toch dat we de essentiële structuren van het Spartaanse systeem kunnen bepalen en dat de creatie van die structuren kan gesitueerd worden in de archaïsche periode. Daarbij moet een belangrijk onderscheid gemaakt worden tussen de structuur van het Spartaanse systeem enerzijds en de concrete instellingen en praktijken anderzijds waarin die onderliggende structuur duidelijk werd.⁹⁰

Zowel Pomeroy als de meer sceptisch ingestelde Spartanologen erkennen dus het probleem van de interne en externe idealisering van Sparta in de bronnen; ze pleiten echter wel voor een verschillende behandeling van het beschikbare bronnenmateriaal. De waarde van Pomeroy's *Spartan Women*, als eerste studie over Spartaanse vrouwen van de lengte van een geheel boek, valt niet te ontkennen. Er kwamen evenwel heel wat kritische reacties op dit werk, in de eerste plaats op Pomeroy's behandeling van het bronnenmateriaal. Ondanks Pomeroy's uitgebreide kennis van het bronnenmateriaal, is haar kritische omgang met de problemen die de bronnen stellen minimaal. Te vaak negeert ze het verschijnsel van de 'mirage spartiate' en opteert ze voor een onkritische aanvaarding van niet verifieerbare stellingen van late auteurs, die vervolgens worden gebruikt als ongegronde basis voor hypothesen.⁹¹ Pomeroy's voorstelling van Spartaanse vrouwen is extreem geïdealiseerd: mooi, groot, goed gevoed, geëmancipeerd in hun kledij, welbespraakt, in het bezit van een zekere vrijheid van seksuele expressie en met controle over hun voortplantingsmogelijkheden en over hun eigendom. Pomeroy stelt deze vrouwen voor als actieve partners binnen het huwelijk, met macht over leven en dood van hun zonen en misschien ook van hun dochters. Een aantal van deze 'conclusies' zijn louter beweringen, nergens afdoende bewezen. Sommige zijn producten van de 'mirage spartiate'; andere zijn mogelijk historisch correct, maar enkel in het geval van bepaalde Spartaanse vrouwen op een bepaald moment in de tijd.⁹² Pomeroy's werk bevat mijns inziens te veel ongegronde hypothesen en is te veel een eigen invulling en aanvulling van het bewijsmateriaal zonder overtuigende argumentatie. Ze schetst een geïdealiseerd beeld van de Spartaanse vrouw als een moderne vrouw; een beeld dat te simplistisch is, te weinig complex en bijna onrealistisch. Ik heb er dan ook voor gekozen om haar werk te gebruiken, maar enkel in combinatie en in vergelijking met de lectuur van primaire en (andere) secundaire bronnen.

⁹⁰ Cf. Hodkinson 1997, 83-87.

⁹¹ Cf. Hodkinson 2005, 314.

⁹² Cf. Hodkinson 2005, 314; Powell 2004, 466-467.

Hoofdstuk 2

Sparta

2.1 Inleiding

Het is essentieel voor een juiste analyse en interpretatie van de positie van vrouwen in Sparta om inzicht te verwerven in de structuur en het functioneren van de Spartaanse πόλις. Dit tweede hoofdstuk heeft de bedoeling om hiervan een algemeen beeld te presenteren.

Een fundamentele bekommernis voor ieder mens was (en is nog steeds) die van de eigen identiteit, hetzij collectief, hetzij individueel, etnisch, politiek of van een andere aard. Op het meest algemene niveau onderscheidden de Grieken uit de klassieke periode binnen de mensheid twee onderling tegengestelde en afzonderlijke categorieën: Wij en Zij, of, zoals zij het stelden, Grieken en barbaren. De Grieken hadden de neiging om hun gedachten te organiseren in gepolariseerde categorieën. De polariteit Grieken-barbaren was ingebed in hun mentaliteit en cultuur en zij verbonden hier een ideologische lading aan: aangezien Grieken ideaal werden gezien als niet-barbaren, werden barbaren voorgesteld als precies datgene wat de Grieken niet waren. Deze polariteit deed pas zijn intrede vanaf de vijfde eeuw v.Chr. en het neerslaan van de Perzische invasie van Griekenland in 480-479 v.Chr. fungeerde als katalysator voor het proces van polarisatie en van de creatie van ‘de barbaar’ als stereotype.¹

De Grieken in de πόλις waren zich dus absoluut bewust van de aanwezigheid van de Ander – in de eerste plaats van de grote Perzische monarchie – en voelden zich tegenover hen verenigd als een ‘panhelleens’, nationaal geheel van Griekse burgers. Door die confrontatie met een grote monarchie

¹ Cf. Cartledge 2002, 11, 13, 54-55; Pomeroy 2002, 141.

werd echter ook het idee van de πόλις-samenleving versterkt. De archaïsche en klassieke Griekse πόλεις zijn altijd afzonderlijke, intern soevereine bestuursseenheden gebleven en de Grieken ontleenden hun identiteit, naast het omvattende panhelleense gevoel, evenzeer aan het burger zijn van een bepaalde πόλις. Het gevoel van burgerschap was in de oudheid veel sterker dan vandaag, waar het in grote mate slechts een technische term is geworden. Het idee van een stadsstaatsburgerschap verschaftte ook de legitimiteit om mensen van buiten de kring als minderwaardig te beschouwen.² Dit verklaart waarom er nooit een Griekse natie is gevormd in de archaïsche en klassieke periode, zelfs indien er iets bestond dat een ‘Griekse, panhelleense identiteit’ kon genoemd worden. Deze overtuiging wordt ook verwoord door Aristoteles (*Pol.* 1327b 29-33) en Herodotos (*Hist.* 8.144.2). Herodotos (vijfde eeuw v.Chr.) trachtte τὸ Ἑλληνικὸν, ‘de Grieksheid’, te definiëren in termen van gemeenschappelijk bloed, taal, religie en zeden, maar was verplicht om politieke instellingen en structuren weg te laten in zijn definitie. Er waren immers meer dan duizend afzonderlijke Griekse politieke gemeenschappen die nooit meer konden realiseren dan lokale, kortstondige en gewoonlijk gedwongen verbintenissen tussen de stadsstaten onderling. Τὸ Ἑλληνικὸν was louter een ideologische constructie.³

De antieke Grieken werden dus in de eerste plaats grootgebracht volgens de idealen en verwachtingen van de specifieke πόλις waarin ze opgroeiden. Mijn belangstelling gaat hierbij uit naar Sparta. Naerebout omschrijft Sparta als een *“landmacht op de Peloponnesos, conservatief en oligarchisch, een naar binnen gekeerde, gesloten en xenofobe samenleving”*.⁴

De Spartanen zonderden zich krampachtig af van alles wat zich buiten hun eigen πόλις afspeelde. De oorzaak hiervan wordt verwoord bij Ploutarchos en Xenophon: op deze manier moest voorkomen worden dat de strengheid en eenvoud van de Spartaanse levenswijze zou bedorven worden door invloeden van buitenaf:⁵

(4.) ... ἐπίσταμαι δὲ καὶ πρόσθεν τούτου ἔνεκα ξενηλασίας γιγνομένης καὶ ἀποδημῆν οὐκ ἔξόν, ὅπως μὴ ῥαδιουργίας οἱ πολῖται ἀπὸ τῶν ξένων ἐμπίμπλαιντο· ...

(4.) ... Ik weet dat ze vroeger vreemdelingen weerden en dat het niet was toegestaan in het buitenland op vakantie te gaan, met de bedoeling dat de burgers niet door contacten met buitenlanders van gemakzucht vervuld zouden raken. ...⁶

(Xen., *Lak. Pol.* 14.4)

² Cf. college "Inleiding: burgerschap en staat in de oudheid", vak Burgerschap en staat in de oudheid, prof. dr. A. Zuiderhoek, faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2009-2010; Naerebout, 2005, 21.

³ Cf. Cartledge 2002, 3, 54-55.

⁴ Naerebout, 2005, 62.

⁵ Cf. MacDowell 1986, 115.

⁶ De vertaling van alle tekstfragmenten uit Xenophons *Lakedaimonion Politeia* die in deze masterproef worden geciteerd, is die van G. Janssen: Janssen, G., *Xenofon en Plutarchus. De Spartaanse maatschappij. Lycurgus*. Leeuwarden 2000.

(3.) Ὅθεν οὐδ' ἀποδημεῖν ἔδωκε τοῖς βουλομένοις καὶ πλανᾶσθαι, ξενικὰ συνάγοντας ἥθη καὶ μιμήματα βίων ἀπαιδευτῶν καὶ πολιτευμάτων διαφορῶν. ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀθροιζομένους ἐπ' οὐδενὶ χρησίμῳ καὶ παρεισρέοντας εἰς τὴν πόλιν ἀπήλαυνεν, ... (4.) ... ἅμα γὰρ ξένοις σώμασιν ἀνάγκη λόγους ἐπεισιέναι ξένους λόγοι δὲ καινοὶ κρίσεις καινὰς ἐπιφέρουσιν. ἐξ ὧν ἀνάγκη πάθη πολλὰ φύεσθαι καὶ προαιρέσεις ἀπαδούσας πρὸς τὴν καθεστῶσαν πολιτείαν, ὥσπερ ἀρμονίαν.

(3.) Daarom gaf [Lykourgos] niet jan en alleman de gelegenheid om op reis te gaan, rond te zwerven en zo vreemde gewoontes over te nemen en het leven van onontwikkelde mensen te imiteren die een afwijkende staatsinrichting hanteerden. Aan de andere kant joeg hij lieden het land uit die zich daar zonder enig nuttig doel ophielden en de stad overspoelden, ... (4.) ... Met vreemde personen komen ongetwijfeld ook vreemde verhalen het land binnen en nieuwe theorieën leiden ook weer tot nieuwe ideeën, waaruit dan onvermijdelijk talrijke passies en doctrines ontstaan die een wanklank vormen in de gevestigde politieke orde, als in een harmonisch muzieksysteem.

(Plout., *Lyk.* 27.3-4)

Deze naar binnen gekeerde houding wordt ook gereflecteerd in het taalgebruik van de Spartanen. Ξένος was het meest algemene Griekse woord voor een vreemdeling of buitenstaander, voor iemand die niet volledig deel uitmaakte van de gemeenschap, Griek of niet-Griek. Naargelang van de context werd er echter wel een linguïstisch onderscheid gemaakt tussen ξένοι die Grieks waren en zij die βάρβαροι waren. Enkel de Spartanen maakten dit onderscheid niet; zij waren zo xenofob dat zij alle niet-Spartanen ξένοι noemden, ongeacht hun afkomst (Herod., *Hist.* 9.11, 14-15).⁷

2.2 Lykourgos, Epitadeus & de Spartaanse instellingen

Deze xenofobe Spartaanse attitude wekt het vermoeden dat de instellingen en gebruiken van deze πόλις in sterke mate verschilden van die van andere Griekse πόλεις. Of zoals Cartledge het verwoordt: “... *the Spartans, who were often and especially in Athens regarded as inverting the customary norms of thought and behaviour shared – or claimed to be shared – by almost all other ‘normal’ Greeks.*”⁸ Was dit niet het geval geweest, dan hadden ze zich niet de moeite moeten getroosten om hun samenleving zo sterk af te schermen van mogelijke negatieve invloeden van buitenaf. In dit onderdeel zal ik kort ingaan op de oorsprong en de ontwikkeling van de Spartaanse instellingen. De Spartanen zelf hebben altijd veel aandacht gehad voor de origine van hun unieke

⁷ Cf. Cartledge 2002, 62.

⁸ Cartledge 2002, 201.

levenswijze die zij betitelden als εὐνομία, goede orde.⁹ Begrip van de positie en de rol van vrouwen in Sparta is niet mogelijk zonder enig inzicht in de structuur deze samenleving. Daarom ben ik van mening dat dit aspect van de Spartaanse geschiedenis niet onvermeld mag blijven.

Er moet een oud document hebben bestaan dat misschien een verklaring bevatte over de oorsprong van de Spartaanse politieke instellingen: de μεγάλη ρήτρα, de grote *rhētra* of wetgeving. De tekst van de μεγάλη ρήτρα werd ons overgeleverd door Ploutarchos, die verklaarde dat het een Delphisch orakel was, verkregen door de Spartaanse wetgever Lykourgos:¹⁰

(1.) Οὕτω δὲ περὶ ταύτην ἐσπούδασε τὴν ἀρχὴν ὁ Λυκοῦργος ὥστε μαντεῖαν ἐκ Δελφῶν κομίσαι περὶ αὐτῆς, ἣν ρήτραν καλοῦσιν. ἔχει δὲ οὕτως: “Διὸς Συλλανίου καὶ Ἀθανᾶς Συλλανίας ἱερὸν ἰδρυσάμενον, φυλὰς φυλάξαντα καὶ ὠβὰς ὠβάξαντα, τριάκοντα γερούσιαν σὺν ἀρχαγέταις καταστήσαντα, ὥρας ἐξ ὥρας ἀπελλάζειν μεταξὺ Βαβύκας τε καὶ Κνακιῶνος, οὕτως εἰσφέρειν τε καὶ ἀφίστασθαι δάμῳ δὲ τὰν κυρίαν ἡμεν καὶ κράτος.”

(1.) Lycurgus vond dit bestuurslichaam¹¹ zo belangrijk, dat hij daarover een orakelspreuk in Delfi vroeg en kreeg, die ze “Het Decreet” noemen. Hij gaat als volgt:

- *Sticht eerst voor Zeus Syllanios en Athene Syllania een tempel,*
- *sorteer de stammen en bepaal districten,*
- *stel een gerousia in met dertig leden inclusief de opperhoofden en*
- *houd dan van tijd tot tijd een ‘apella’ tussen de Babyka en de Knakion om er voorstellen in te dienen en wetten af te schaffen.*
- *Het volk moet de beslissingsbevoegdheid en de macht hebben.*

(Plout., *Lyk.* 6.1)

De μεγάλη ρήτρα schetst het begin van de Spartaanse politieke structuur, met de γερούσια of raad van ouderen, het dubbel koningschap en de volksvergadering. Ploutarchos nam zelf de tekst en commentaar over van de verloren gegane Aristotelische *Constitutie van de Lakedaimoniërs*. De μεγάλη ρήτρα was geen wet – archaïsche wetten hebben nooit een dergelijke algemene inhoud –, maar een vermeend voorschrift voor de vestiging van de staat. Ze kan vermoedelijk gesitueerd

⁹ Cf. Cartledge, Hodkinson & Spawforth 1999, 1431.

¹⁰ Cf. Nafissi 2009, 126.

¹¹ De tekstedities laten hoofdstuk zes van Ploutarchos’ *Leven van Lykourgos* gewoonlijk beginnen met deze paragraaf. Daarom zou ik opteren voor de vertaling ‘instelling van deze bestuursvorm’ in plaats van ‘dit bestuurslichaam’. Ploutarchos verwijst hier immers niet naar een concreet bestuursorgaan dat hij zonet heeft genoemd, maar naar de vestiging van de Spartaanse politieke structuur die vervolgens zal besproken worden. Janssen beargumenteert zijn keuze om hoofdstuk zes niet met deze paragraaf te laten beginnen enkel met het argument dat het ‘niet logisch’ is en verwijst evenmin naar de teksteditie waarop hij zich baseert. Aangezien ik deze argumentatie weinig overtuigend vind, heb ik gekozen voor de volgorde van de ‘traditionele’ tekstedities.

worden in de tweede helft van de zevende of in de vroege zesde eeuw v.Chr..¹² De authenticiteit van de Grote Rhetra wordt vandaag echter door heel wat onderzoekers betwijfeld, voornamelijk op grond van het hierboven aangehaalde argument dat de Grote Rhetra opvallende structurele afwijkingen vertoont ten opzichte van andere archaïsche wetgevingen. Wellicht bestonden de typische Spartaanse structuren al in de zevende eeuw v.Chr., maar kende Sparta toen een nog lossere organisatie. De specifieke Spartaanse structuur in de zevende en zesde eeuw v.Chr. resulteerde dan wellicht uit geleidelijke ontwikkelingen. Vermoedelijk was er omstreeks de vierde eeuw v.Chr. een soort van stichtingsmoment waarbij de bestaande constitutie werd teruggeprojecteerd op het verleden en moet de Grote Rhetra gezien worden als de formalisering hiervan.¹³

Heel wat zogenaamd Lykourgische gebruiken en hervormingen worden ook later dan 600 v.Chr. gedateerd.¹⁴ De antieke Spartanen schreven de structuur en de aard van hun instellingen dus toe aan de wetgever Lykourgos (Xen., *Lak. Pol.* 1.1-2). De datering en zelfs het bestaan van Lykourgos zijn onzeker; reeds in de oudheid bestond er debat hieromtrent (Plout., *Lyk.* 1.1).¹⁵ De Lykourgische constitutie zou van kracht zijn geweest omstreeks de zesde eeuw v.Chr. en misschien vroeger.¹⁶

De traditionele opinie van Finley bestaat erin dat het Spartaanse systeem het resultaat was van een lang historisch proces, maar dat fundamentele veranderingen kunnen toegeschreven worden aan een 'zesde-eeuwse revolutie'.¹⁷ Nafissi verdeelt dit proces in vier fasen: de ontwikkeling van de pre-politieke samenleving, de versterking van het koningschap (βασιλεία), een eerste definitie van de politieke instellingen – met burgerschap, vergadering en γερουσία – en, tot slot, de 'rijping' van deze instellingen en de 'klassieke' definitie van de wettelijke status van het burgerschap in een 'zesde-eeuwse revolutie'.¹⁸ De meeste historici sluiten zich vandaag de dag aan bij deze visie en geloven dat de Spartaanse samenleving drastische veranderingen heeft doorgemaakt in de loop van zijn geschiedenis, waarbij Sparta zijn distinctieve levenswijze zou hebben verloren tegen het einde van de vijfde eeuw v.Chr..¹⁹

Thommen oppert dat de Spartaanse structuren pas tot hun volledige ontplooiing kwamen in het midden van de vijfde eeuw v.Chr. en verwierpt het idee dat de Spartaanse constitutie volledig ontwikkeld was in de zesde eeuw v.Chr..²⁰ Deze argumentatie van Thommen valt slechts moeilijk te verzoenen met de traditionele visie, aangezien het hoogtepunt en het verval van de typisch

¹² Cf. Nafissi 2009, 126-127.

¹³ Cf. college "Sparta", vak Burgerschap en staat in de oudheid, prof. dr. A. Zuiderhoek, faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2009-2010.

¹⁴ Cf. Bowen 1972, 53.

¹⁵ Cf. Joyal, McDougall & Yardley 2009, 15; Shipley 2008a, 534.

¹⁶ Cf. Pomeroy 1997, 44.

¹⁷ Cf. Finley 1975, 162-164.

¹⁸ Cf. Nafissi 2009, 124.

¹⁹ Cf. Pomeroy 1997, 61.

²⁰ Cf. Thommen 1996, 147-152.

Spartaanse levenswijze dan wel zeer dicht bij elkaar zouden liggen. Toch volstaat dat argument niet om de visie van Thommen te verwerpen. Een dergelijke situatie komt immers bij uitzondering wel degelijk voor. Athene ervoer bijvoorbeeld in de vijfde eeuw v.Chr. op korte tijd de ommekeer van een bloeiende stadsstaat naar een πόλις in verval, waarbij de Peloponnesische Oorlog (431 - 404 v.Chr.) het breukmoment was.

Er vonden inderdaad belangrijke veranderingen plaats in Sparta in de vijfde eeuw v.Chr., maar de interpretatie van deze veranderingen verschilt onder de historici. Terwijl Thommen stelt dat het Spartaanse systeem in die periode zijn hoogtepunt bereikte, spreekt Hodkinson niet meer – neutraal – over veranderingen, maar over het verval van Sparta in de vijfde eeuw v.Chr.. Daarvoor beroept hij zich op een getuigenis van Ploutarchos. Het is dus zeker niet zo dat Hodkinson geen gebruik maakt van Ploutarchos als bron over Sparta; hij onderwerpt de informatie die Ploutarchos verschaft echter wel aan een uiterst kritisch onderzoek. Ploutarchos beschrijft een hele reeks maatregelen die Lykourgos zou hebben geïntroduceerd op het gebied van eigendom en vermogen – een herverdeling van het land, het ongeldig verklaren van goud- en zilvergeld, een verbod op handwerksproductie en het verhinderen dat rijken hun rijkdom tentoonspreidden door de instelling van gemeenschappelijke maaltijden²¹ (*Lyk.* 8-10). Deze wetten van Lykourgos zouden onveranderd zijn gebleven tot het einde van de Peloponnesische Oorlog; dan deed goud- en zilvergeld zijn intrede in Sparta en raakten de Lykourgische wetten in verval (*Lyk.* 30.1). Zodoende wijt Ploutarchos het verval van Sparta in grote mate aan de problemen omtrent rijkdom en bezit. Zo voegt hij in zijn *Leven van Agis* de wetgeving (νόμος) van Epitadeus toe aan de lijst van factoren die bijdroegen tot het Spartaanse verval.²² Epitadeus – vermoedelijk een Spartaans efoor²³ – zou een wijziging in de wet hebben doorgevoerd die het toestond aan een Spartaans burger om zijn huis en zijn perceel grond (κλήρος) te schenken aan wie hij wou, hetzij tijdens zijn leven, hetzij met een testament na zijn dood (Plout., *Agis* 5). Xenophon noemt Epitadeus niet bij naam, maar stelt wel vast dat de Spartanen in zijn tijd niet langer gehoorzaamden aan de wetten van Lykourgos (*Lak. Pol.* 15). Ook Aristoteles maakt niet expliciet melding van Epitadeus (*Pol.* 1270a 15-34), maar verwijst wel naar een wetgeving die toestond om eigendom weg te geven of na te laten. Sommige wetenschappers hebben dit fragment juist gebruikt om te argumenteren tegen het bestaan van Epitadeus, aangezien Aristoteles deze wetgeving geen innovatie noemt, maar ze – volgens hen – toeschrijft aan de oorspronkelijke

²¹ Naast een beperking op het vertoon van welvaart, ook buiten de maaltijdgroepen (Xen., *Lak. Pol.* 6.3; Arist., *Pol.* 1263a), waren er nog andere middelen om sociale harmonie te promoten: er was een gezamenlijk onderricht voor de kinderen van rijken en armen en de rijken droegen kleren “van die aard zoals zelfs een arm man kon krijgen” (Arist., *Pol.* 1294b 18-41). Ook Thoukydides beschrijft de Spartaanse soberheid in kledij en de grote mate waarin meer welvarende Spartanen hun levenswijze gelijkstelden aan die van armere burgers (Thouk., *Hist.* 1.6.4). Cf. Powell 2002, 96.

²² Cf. Hodkinson 1994, 183-184.

²³ Cf. Hodkinson 1999b, 547.

wetgever, Lykourgos. Er bestaat namelijk onenigheid over de interpretatie van 'hij', ὁ νομοθέτης, de wetgever (Arist., *Pol.* 1270a 20): moet hier Lykourgos of Epitadeus onder verstaan worden?²⁴

Ploutarchos schetst in zijn werken dus het beeld van een sober en streng Sparta in een vroege periode, met burgers die afkerig stonden tegenover weelde en luxe, tot ze omstreeks het einde van de vijfde eeuw v.Chr. gecorrumpeerd werden door de toestroom van rijkdom.²⁵ Los van de vraag of Epitadeus wel of niet heeft bestaan, traden er dus grootse economische veranderingen op die met hem in verband werden gebracht – voor zover we Ploutarchos mogen geloven – tegen het einde van de vijfde eeuw en in de vroege vierde eeuw v.Chr.. Deze hervormingen begonnen al vroeger, maar de dramatische gebeurtenissen na de Peloponnesische Oorlog bespoedigden hen en maakten hen zichtbaar. Vanaf dan was het toegestaan om eigendom te schenken of te erven, waardoor de gelijkheid van het Spartaanse grondbezit werd ondermijnd. Bovendien werd het zo voor vrouwen beter mogelijk gemaakt om onroerend goed te bezitten.²⁶

Na een vergelijking van de verschillende visies over de vorming en de ontwikkeling van de Spartaanse instellingen, neig ik er zelf naar dat de visie van Thommen moet afgewezen worden. De andere overtuigingen die werden uiteengezet, kunnen gecombineerd worden tot een realistisch historisch plaatje: wat de oorsprong van de unieke Spartaanse levenswijze betreft, kan ik mij perfect vinden in het idee van een 'zesde-eeuwse revolutie'. Dit stemt immers overeen met het beeld van Sparta als leidende Griekse staat, op het hoogtepunt van zijn macht in die periode. Hiermee valt dan weer te verzoenen dat Sparta na deze revolutie een bloeiperiode beleefde in de zesde en vijfde eeuw v.Chr. en dat tegen het einde van de vijfde eeuw v.Chr., na de Peloponnesische Oorlog, het verval van Sparta intrad. Dit verval werd bovendien nog bevorderd door drastische – voornamelijk economische – veranderingen. Alle voorgestelde opinies waarschuwen evenwel voor het beeld van een versteend Sparta, zoals het soms werd geschetst in de latere oudheid: de instellingen van deze πόλις bleven zich ontwikkelen gedurende de klassieke periode.²⁷

Wat Lykourgos en Epitadeus betreft, lijkt het mij aangewezen om de aanpak van Pomeroy te volgen. Zij verwijst in haar werk, *Spartan Women*, naar beide wetgevers en hun constitutie, zonder dat dit een geloof impliceert dat ze ooit hebben bestaan.²⁸ De antieke Grieken hadden de neiging om de vorming van wetten en instellingen toe te schrijven aan een individu en vast te pinnen op een bepaald punt in de geschiedenis.²⁹ Het is dus zeer waarschijnlijk dat hervormingen die werden

²⁴ Cf. MacDowell 1986, 100-103.

²⁵ Cf. Hodkinson 1994, 184.

²⁶ Cf. Hodkinson 1999b, 547; MacDowell 1986, 104-105; Pomeroy 2002, x.

²⁷ Cf. Nafissi 2009, 124.

²⁸ Cf. Pomeroy 2002, x.

²⁹ Cf. college "Athene: ontstaan van de democratie", vak Burgerschap en staat in de oudheid, prof. dr. A. Zuiderhoek, faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2009-2010.

toegeschreven aan Lykourgos en Epitadeus het resultaat waren van geleidelijke ontwikkelingen, evoluties en overleg.

2.3 Voorgeschiedenis

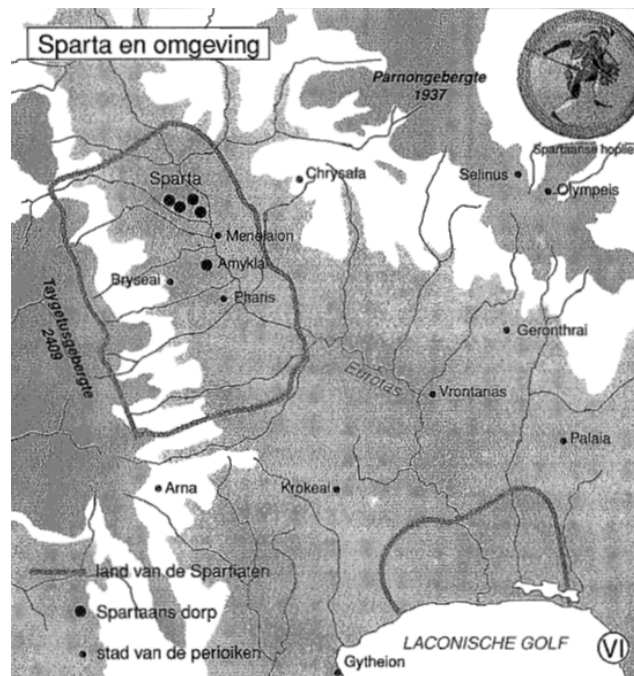

Fig. 1. Sparta en omgeving.³⁰

Omstreeks de negende of achtste eeuw v.Chr. ontstond Sparta dichtbij de zuidoostelijke top van de Peloponnesos. Onderzoek naar de oorsprong van de Spartaanse πόλις wordt gekenmerkt door onzekerheden en onduidelijkheden, onder meer ten gevolge van de oraal overgeleverde tradities hieromtrent. Antieke (mythische) tradities over de oorsprong van Sparta vertellen wellicht niets over hoe Sparta werkelijk is ontstaan – zeker wanneer er rekening wordt gehouden met de Spartaanse ‘invention of tradition’. Van der Vliet meent dat Sparta oorspronkelijk vorm kreeg als een hiërarchisch en gecentraliseerd nederzettingssysteem met Sparta zelf als de centrale plaats en Amyklai en de perioikenplaatsen als een tweede laag van lokale centra. De verspreide bewoning op het land en de Messeense gehuchten in het dal van de Pamisos vormden een derde laag en de vlakte van Stenyklaros wordt onderscheiden als de vierde en laatste laag.³¹

Archeologisch en historisch materiaal toont aan dat Sparta welvarend en ontwikkeld was in zijn beginjaren. Het oefende leiderschap uit over andere Griekse steden, waarvan vele op dat ogenblik slechts simpele boerengemeenschappen waren. De Spartanen hadden toen reeds Lakonië, het

³⁰ Het kaartje van Sparta en omgeving is terug te vinden in Adams, X., *Historische atlas*. Lier 1999, 16.

³¹ Cf. Nafissi 2009, 117-118; Van der Vliet 2008, 100-101.

Spartaanse achterland, veroverd. Een deel van de Lakonische bevolking was onderworpen als heloten, anderen hadden de status van perioiken verkregen. Op een moment in de achtste of zevende eeuw v.Chr. – daar bestaat veel discussie over – en wellicht als antwoord op problemen ten gevolge van bevolkingsgroei zetten de Spartanen hun veroveringstocht verder. Het kwam tot een gewapend conflict tussen Sparta en zijn onmiddellijke buur, Messenië. De Spartaanse overwinning resulteerde in een vlucht van de Messeense adel naar Zuid-Italië en de onderwerping en het tot slaaf maken van de meerderheid van het Messeense volk dat achterbleef – zij werden heloten.³² Kennell en Luraghi zijn overtuigd van een andere visie: zij geloven dat de Spartaanse verovering van Messenië niet moet voorgesteld worden als het resultaat van één oorlog, zoals in de antieke bronnen gebeurt, maar als een langer en complexer proces. Naast de militaire verovering van een aantal delen van de regio, hield dit proces ook de geleidelijke absorptie in van verschillende kleinere dorpsgemeenschappen in Spartaans gebied en de stichting van nieuwe nederzettingen op Spartaans initiatief, mogelijk door de verhuizing van bevolkingen uit andere delen van de Peloponnesos, waaronder Lakonië.³³ Op deze manier werd zowel het grondgebied als de arbeid onder Spartaanse controle verdubbeld en werden de Spartanen meester van een volk dat omvangrijker was dan hun eigen bevolking.³⁴ Deze veroveringen transformeerden Sparta in een leidende Griekse staat, zowel op cultureel als op militair vlak, zoals kon worden geconcludeerd uit de rijkdom van de dedicaties in het heiligdom van Artemis Orthia in Sparta en de talrijke bezoeken door dichters van buiten de πόλις.³⁵

De traditionele visie bestaat erin dat de Spartanen vanaf dat ogenblik noodgedwongen het grootste deel van hun energie hebben gespendeerd aan de supervisie van en de controle over hun onderworpenen.³⁶ Ze werden fulltime soldaten, terwijl de onderworpenen, de heloten, als horigen op de Spartaanse akkers werkten. De potentiële instabiliteit van deze situatie leidde tot wat Naerebout een ‘verstening’ van Sparta’s staatsinrichting en samenleving noemde. De Spartanen werden zeer behoudsgezind en trachtten alle mogelijke nieuwe invloeden van buitenaf zoveel mogelijk af te weren.³⁷ Deze opinie overschat, volgens Nafissi, het belang van de heloten en van een uniforme hoplietencultuur in de constructie van klassiek Sparta. De Spartaanse hoplietencultuur was eerder een gevolg van dan een oorzaak voor het historische proces dat in de eerste helft van de zesde eeuw v.Chr. leidde tot een grondige politieke hervorming.³⁸ De heloten en hun levensomstandigheden worden vandaag door vele wetenschappers gezien als een fenomeen dat

³² Cf. Bowen 1972, 50-51; college "Sparta", vak Burgerschap en staat in de oudheid, prof. dr. A. Zuiderhoek, faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2009-2010; Shipley 2008b, 837.

³³ Cf. Kennell & Luraghi 2009, 250.

³⁴ Cf. Bowen 1972, 50-51; Shipley 2008b, 837.

³⁵ Cf. Cartledge, Hodkinson & Spawforth 1999, 1431.

³⁶ Cf. Shipley 2008b, 837; Skinner 2005, 64.

³⁷ Cf. Naerebout, 2005, 61.

³⁸ Cf. Nafissi 2009, 133.

evolueerde in interactie met de Spartaanse samenleving en niet als de beslissende factor die Sparta in een vroeg stadium transformeerde tot een gesloten en militaire gemeenschap. Zelfs indien een aantal geleerden dit nog steeds niet aanvaarden, is Nafissi ervan overtuigd dat we vandaag redelijkerwijze kunnen concluderen dat een eventuele obsessie voor een dreiging vanwege de heloten slechts ontwikkeld werd na de helotenopstand in ca. 464-455 v.Chr. na een aardbeving.³⁹ Die ontkenning van een fundamentele causale rol van de heloten in de verklaring van Sparta's uiterst waakzame houding inzake veiligheid wordt eveneens verdedigd door Cartledge⁴⁰ en Hodkinson, die het te extreem vindt om Sparta's transformatie enkel aan het helotenprobleem toe te schrijven; het tot slaaf maken van een bevolking was immers niet uniek voor Sparta.⁴¹

Wat Sparta dan wel transformeerde in een hoplietensamenleving, was volgens Nafissi een burgerlijk, aristocratisch hoplietenideaal, in combinatie met het prestige en de buitengewone zelfbewondering van de Spartanen. Tussen het midden van de zevende en het midden van de zesde eeuw v.Chr. werd in Sparta een rationeel en coherent systeem ingesteld dat gebaseerd was op slechts één principe: de Spartanen beschouwden zichzelf – op dat ogenblik terecht – als de besten onder de Grieken. Zij meenden dat de belangrijkste πόλις in de Griekse wereld enkel mocht bestaan uit de besten en slechts mocht bestuurd worden door een nauwkeurig geselecteerde elite.⁴² Informatie hieromtrent wordt ook verschaft door archeologisch bronnenmateriaal: de langzame verschijning van gevechtsscènes in archeologische bronnen vanaf het begin van de zesde eeuw v.Chr. en de afbeeldingen van hoplieten en atleten in de tweede helft van diezelfde eeuw lijken een aanwijzing te zijn voor het toenemende belang van ἀρετή, 'deugdelijkheid, dapperheid'. Tegen de tweede helft van de zesde eeuw v.Chr. had het ideaal van een gemeenschapsleven zijn stempel gedrukt op de Spartaanse kunst, zodat de afbeelding van politieke en militaire waarden de overhand kreeg op individuele voorstellingen.⁴³

2.4 Politieke organisatie

De Spartaanse economie was gebaseerd op de afpersing van landbouwoverschotten van de heloten. Via deze weg voorzagen de Spartanen zich van hun maandelijkse bijdragen in natura voor de maaltijdgroepen of συσσίτια⁴⁴ (Xen., *Lak. Pol.* 5.2-7; Arist., *Pol.* 1271a26-37), waar alle mannen

³⁹ Cf. Nafissi 2009, 122.

⁴⁰ Cf. Cartledge 2001a, 89.

⁴¹ Cf. Hodkinson 1997, 96.

⁴² Cf. Nafissi 2009, 129.

⁴³ Cf. Nafissi 2009, 132.

⁴⁴ De συσσίτια zouden vanaf het einde van de zevende eeuw v.Chr. φιδίτια zijn genoemd. Deze naamsverandering zou bovendien gepaard zijn gegaan met een wijziging in de aard van deze maaltijdgroepen. Oliva verdedigt een andere opinie en gelooft dat in de loop van de Spartaanse geschiedenis verschillende termen voor deze maaltijdgroepen in omloop waren – ἀνδρεία, φιδίτια, συσκήνια – zonder dat dit een wijziging in deze instelling impliceerde. De precieze evolutie van deze instelling is echter niet relevant voor mijn masterproef. Cf. Oliva 1971, 30-31.

hetzelfde aten (Xen., *Lak. Pol.* 5.3) en waarvan enkel Spartaanse burgers lid konden zijn. Als een Spartaans burger zijn maandelijkse bijdrage niet kon meer leveren, verloor hij niet alleen het lidmaatschap van het συσσίτιον, maar tevens het volledige burgerschap (Arist., *Pol.* 1271a 29-32, 1272a 12-16).⁴⁵

Dat landbouw aan de basis ligt van de Spartaanse levenswijze, wordt weerspiegeld in de politieke organisatie van deze stadsstaat in een timocratie. Deze staatsstructuur impliceert dat (burger)rechten werden verworven op grond van bezit en vermogen. In Sparta bestond er een drievoudige sociale verdeling: slechts een beperkt aantal inwoners mocht zich burgers noemen – de mannelijke, volwassen Spartanen of Σπαρτιᾶται⁴⁶ –; daarnaast waren er de περίοικοι – vrije mensen uit de omliggende steden en dorpen in zowel Lakonië als Messenië die echter wel onderworpen waren aan Sparta en samen met de Spartanen de groep van de Lakedaimoniërs vormden –; en tenslotte de onderworpen en onvrije heloten of εἴλωτες, eveneens afkomstig uit zowel Lakonië als Messenië.⁴⁷

De Spartaanse burgers werden ὅμοιοι genoemd, ‘gelijken’; gelijk in waarde en dus ook in waardigheid. Op die manier werden de ὅμοιοι impliciet onderscheiden van iedereen onder hun niveau binnen de Lakedaimonische samenleving. Deze gelijkheid werd ook gereflecteerd in hun levensstijl; Thoukydides schrijft dat alle Spartanen zich een sobere, egalitaire levenswijze eigen maakten (*Hist.* 1.6.4).⁴⁸ Aan de hand van een bezitscriterium werd het burgerschap in Sparta zeer nauw gedefinieerd, zodat de ‘onderling gelijke’ burgers met maximum 10000 waren.⁴⁹ Zij werden ook zelf nog verder onderverdeeld in sociale klassen, met aan het hoofd de grondbezittende aristocraten die het bestuur domineerden.⁵⁰

Uniek aan Sparta was zijn dubbel koningschap. De twee koningen verkregen de heerschappij via erfenis en vervulden, naast een religieus-symbolische rol, ook de functie van legeraanvoerders. Hun macht werd begrensd door de Raad van 28 ouderen (γερονσία) waarvan de koningen eveneens lid waren – naast de 28 ouderen –, de volksvergadering⁵¹ en de vijf eforen (ἑφοροι) die jaarlijks werden verkozen.⁵² Over de precieze aard van het politieke systeem in Sparta is al veel discussie gevoerd. Andrewes concludeert uit de opvallende aanwezigheid van de eforen en de volksvergadering in de bronnen en de corresponderende lage vermelding van de γερονσία in de periode waarover we het

⁴⁵ Cf. Oliva 1971, 31; Powell 2002, 91, 95; Shipley 2008b, 837.

⁴⁶ Cf. Naerebout, 2005, 26.

⁴⁷ Cf. Bowen 1972, 51-52; Kennell & Luraghi 2009, 244, 252-253; Shipley 2008b, 837.

⁴⁸ Cf. Nafissi 2009, 130.

⁴⁹ In vergelijking met maximaal 50000 Atheense burgers in de vijfde eeuw v.Chr. en maximaal 30000 in de vierde eeuw v.Chr. (na langdurige oorlogsvoering en een ernstige epidemie). Cf. Naerebout, 2005, 23.

⁵⁰ Cf. Bowen 1972, 51-52; Naerebout, 2005, 61.

⁵¹ Er bestaat onenigheid over het feit of de volksvergadering in Sparta ἐκκλησία of ἀπέλλα werd genoemd. Cf. Andrewes 1966, 3 n.3.

⁵² Cf. Bowen 1972, 51-52; college "Sparta", vak Burgerschap en staat in de oudheid, prof. dr. A. Zuiderhoek, faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent, Academiejaar 2009-2010; Shipley 2008b, 837-839.

best geïnformeerd zijn – ruwweg het leven van Xenophon – dat Sparta op bepaalde vlakken een constitutie had die opener was dan de meeste oligarchieën.⁵³ Cartledge gaat hiermee niet akkoord. Hij betwijfelt of er ooit veel debat is geweest in de Spartaanse volksvergadering, aangezien het de Spartanen niet was toegestaan om te praten wanneer en hoe ze dat wilden. De methoden om ἔφοροι en γέροντες te verkiezen in Sparta, werden door Aristoteles verworpen als ‘kinderlijk’, wellicht omdat ze zo makkelijk manipuleerbaar waren. Eens verkozen, waren de leden van de γερούσια bovendien geen verantwoording verschuldigd (Arist., *Pol.* 1271a 5-6), hoewel zij samen met de eforen de hoogste Spartaanse rechtbank vormden. Van een volksrechtbank was er in Sparta geen sprake.⁵⁴

2.5 Een krijgscultuur

Elke πόλις verschilde in bepaalde aspecten van zijn burens, zonder noodzakelijk kwalitatief anders – beter of slechter – te zijn. Toch oordeelt Hodkinson dat Sparta in een aantal opzichten uniek was, voornamelijk op basis van twee distinctieve kenmerken: het ongewone vermogen van de Spartanen om tirannie te vermijden en hun unieke, fulltime ‘hoplietenbevolking’.⁵⁵ Dat Sparta zich ontwikkelde tot een krijgscultuur, voortdurend in staat van militaire paraatheid, werd al uiteengezet.⁵⁶ Dat Sparta zich hierin daadwerkelijk onderscheidde van de andere πόλεις, zie ik bevestigd in de nadruk die Xenophon legt op het verschil dat er op militair vlak bestond tussen Sparta en de rest van de Griekse wereld:

(7.) ... ἥκιστα γὰρ Λακεδαιμονίοις εὖροι ἂν τις παραλελειμμένα ἐν τοῖς στρατιωτικοῖς ὅσα δεῖται ἐπιμελείας.

(7.) ... Je kunt bij de Spartanen namelijk niet gemakkelijk iets van militaire aard vinden, dat zij verwaarloosd zouden hebben, terwijl het niettemin aandacht verdient.

(Xen., *Lak. Pol.* 12.7)

(5.) ... ὥστε ὁρῶν ταῦτα ἡγήσαιο ἂν τοὺς μὲν ἄλλους αὐτοσχεδιαστὰς εἶναι τῶν στρατιωτικῶν, Λακεδαιμονίους δὲ μόνους τῷ ὄντι (6.) τεχνίτας τῶν πολεμικῶν. ...

(5.) ... Als je dat dus ziet, zou je denken, dat alle andere mensen amateurs zijn op militair gebied en dat alleen de Spartanen echte (6.) militaire professionals zijn. ...

(Xen., *Lak. Pol.* 13.5-6)

⁵³ Cf. Andrewes 1966, 1.

⁵⁴ Cf. Cartledge 2001b, 51-52.

⁵⁵ Cf. Hodkinson 1997, 92.

⁵⁶ Cf. *supra*, 2.3.

Elke Griekse πόλις had vijanden onder de andere Griekse stadsstaten; dit was karakteristiek voor het leven in de antieke Griekse wereld. Het onderlinge wantrouwen van de Griekse πόλεις en de frequente invallen in naburig gebied waren een gevolg van de bevolkingsgroei in de late negende eeuw v.Chr. en de zoektocht naar vruchtbare gronden die daaruit voortvloeide. Militaire en fysieke kundigheid werden toen beschouwd als na te streven vaardigheden en het bezit en vertoon ervan werden dominante sociale waarden. In de vroeg-Griekse literatuur, meer bepaald in de poëzie van Homeros (ca. 800 v.Chr.-750 v.Chr.) en Hesiodos (midden achtste eeuw v.Chr.), werden deze waarden verheerlijkt en het ideaal van de vaderlandsstrijder – die blijk gaf van ἀρετή, ‘deugdelijkheid, dapperheid’ – werd een significant element in de mythologie. Het Spartaanse systeem streefde ernaar om dat soort mensen voort te brengen⁵⁷. Dat kan in de eerste plaats afgeleid worden uit de poëzie van Tyrtaios:

οὐ γὰρ ἀνὴρ ἀγαθὸς γίνεται ἐν πολέμῳ
εἰ μὴ τετλαίῃ μὲν ὄρων φόνον αἱματόεντα,
καὶ δηίων ὀρέγοιτ' ἐγγύθεν ἰστάμενος.
ἢ δ' ἀρετῇ, τόδ' ἄεθλον ἐν ἀνθρώποισιν ἄριστον
κάλλιστόν τε φέρειν γίνεται ἀνδρὶ νέωι.
ξυνὸν δ' ἐσθλὸν τοῦτο πόλῃ τε παντί τε δήμῳ,
ὅστις ἀνὴρ διαβὰς ἐν προμάχοισι μένηι
νωλεμέως, αἰσχροῦς δὲ φυγῆς ἐπὶ πάγχυ λάθῃται,
ψυχὴν καὶ θυμὸν τλήμονα παρθέμενος,
θαρσύνῃ δ' ἔπεις τὸν πλησίον ἄνδρα παρεστώς·
οὗτος ἀνὴρ ἀγαθὸς γίνεται ἐν πολέμῳ.
αἶψα δὲ δυσμενέων ἀνδρῶν ἔτρεψε φάλαγγας
τρηχείας· σπουδῇ δ' ἔσχεθε κῦμα μάχης,
αὐτὸς δ' ἐν προμάχοισι πεσὼν φίλον ὤλεσε θυμόν,
ἄστυ τε καὶ λαοὺς καὶ πατέρ' εὐκλείσας,
πολλὰ διὰ στέρνοιο καὶ ἀσπίδος ὀμφαλοέσσης
καὶ διὰ θώρηκος πρόσθεν ἐληλάμενος.
τὸν δ' ὀλοφύρονται μὲν ὁμῶς νέοι ἡδὲ γέροντες,
ἀργαλέωι δὲ πόθῳ πᾶσα κέκηδε πόλις.

Er is geen enkel man geschikt voor het gevecht
die niet de aanblik van een bloedbad kan verdragen
en om te treffen niet dicht bij de vijand komt.

⁵⁷ Cf. Bowen 1972, 52; Joyal, McDougall & Yardley 2009, 15.

Dat is de hoogste eer, de eerste prijs voor mensen,
de mooiste die een jongeman behalen kan.
Het is een zegen voor de stad en haar bevolking
wanneer een man onwrikbaar in de voorste rij
standhoudt en niet denkt aan de smadelijke aftocht
terwijl hij met koelbloedig hart zijn leven waagt
en aansporingen toestuurt aan zijn medestrijder:
dat is een man die is geschikt voor het gevecht.
Hij splijt de vlijmscherpe falanxen van de vijand
uiteen en keert verwoed de golven van de strijd.
Wie in de voorste rijen valt, verliest zijn leven,
maar roem straalt op zijn stad en volk en vader af
indien hij meermalen van voren door zijn lichaam,
zijn beukelaar en borstpantser gestoken is.
Zowel de ouden als de jongen rouwen om hem,
een zware droefenis bedrukt de hele stad.

(Tyrtaios, *fr.* 12.10-28)

Opvallend is de tweedeling die wordt gerealiseerd in dit gedicht: de superlatieven (ἄριστον, κάλλιστόν) en ἀρετή zijn voorbehouden voor de dappere oorlogsstrijder (ἀνὴρ ἀγαθὸς ἐν πολέμῳ) die niet op laffe wijze de strijd ontvlucht (αἰσχροῦς δὲ φυγῆς ἐπὶ πάγχυ λάθεται). Hij vecht voor stad en volk (πόλιν τε παντί τε δήμῳ), dient de belangen van zijn medeburgers en wanneer hij sterft, zal iedereen in de stad om hem rouwen (ἄστυ τε καὶ λαοὺς καὶ πατέρ' εὐκλείσας). Impliciet schetst Tyrtaios hier ook de andere mogelijkheid: wie de belangen van de stad niet vooropstelt en laf is in de strijd, zal de rouw van zijn stad niet verdienen wanneer hij de dood vindt. Het ideaal van dapperheid en vaderlandsliefde werd hoog in het vaandel gedragen in Sparta, maar vooral opvallend is de herhaalde vermelding van stad en volk. Dit illustreert hoezeer van Spartaanse burgers werd verwacht dat zij individuele belangen ondergeschikt maakten aan die van de stadsstaat.⁵⁸

Krachtige uitspraken van Spartaanse moeders, overgeleverd door Ploutarchos, tonen dat vrouwen niet moesten rouwen, maar zich moesten verheugen wanneer hun zonen voor Sparta sneuvelden (zie bijvoorbeeld Plout., *Mor.* 241A, 7-10; 241B, 12-C, 7; 241C, 8-11). Van verschillende vrouwen wordt zelfs gezegd dat ze hun zonen hebben gedood omdat het lafaards waren (zie bijvoorbeeld Plout., *Mor.* 241A, 1-6).⁵⁹ Ik geloof niet dat deze uitspraken letterlijk geïnterpreteerd moeten worden, maar ze verschaffen wel inzicht in de waarden die in Sparta belangrijk werden geacht: Spartaanse

⁵⁸ Cf. *infra*, 2.6.

⁵⁹ Cf. Pomeroy 1997, 51.

modelburgers hielden niet zozeer van hun familie; zij hielden van de staat.⁶⁰ Ook in Xenophons *Lakedaimonion Politeia* stelde ik vast dat het belang van dapperheid in de strijd benadrukt wordt door de herhaalde verbinding van ἀγαθός met ἀρετή enerzijds en de verbinding tussen κακός en ἀτιμία anderzijds, wat illustreert hoezeer lafheid bij de Spartanen werd geminacht:

(2.) ... ὥς τὰ ληθὲς εἰπεῖν καὶ ἔπεται τῇ ἀρετῇ <τὸ> σῶζεσθαι εἰς τὸν πλείω χρόνον μᾶλλον ἢ τῇ κακίᾳ· καὶ γὰρ ῥάων καὶ ἡδίων καὶ εὐπορωτέρα καὶ ἰσχυροτέρα. δῆλον δὲ ὅτι καὶ εὐκλεία μάλιστα ἔπεται τῇ ἀρετῇ· καὶ γὰρ (3.) συμμαχεῖν πῶς πάντες τοῖς ἀγαθοῖς βούλονται. ...

(2.) ... En eerlijk is eerlijk: veiligheid voor langere tijd is ook meer het gevolg van dapperheid dan van lafheid. Het eerste is immers gemakkelijker, plezieriger en sterker en levert betere resultaten op. Uiteraard is met name ook een goede naam het gevolg van dapperheid, (3.) aangezien in zekere zin iedereen wel met dappere mensen wil samenwerken. ...

(Xen., *Lak. Pol.* 9.2-3)

(6.) ... ἐγὼ μὲν δὴ τοιαύτης τοῖς κακοῖς ἀτιμίας ἐπικειμένης οὐδὲν θαυμάζω τὸ προαιρεῖσθαι ἐκεῖ θάνατον ἀντὶ τοῦ οὕτως ἀτίμου τε καὶ ἐπονιδίστου βίου.

(6.) ... Omdat er zo'n enorme degradatie op laf gedrag volgt, verbaast het mij persoonlijk niet, dat ze daar de dood verkiezen boven zo'n tweederangs en minderwaardig bestaan.

(Xen., *Lak. Pol.* 9.6)

Bewaarde overwinningstekens in Spartaanse heiligdommen getuigen van deelnames aan een brede waaier van sportevenementen. In de late zesde eeuw v.Chr. was er een terugval van de Spartaanse sportoverwinningen in Olympia die moeilijk te verklaren is. Een aantal wetenschappers zien dit als een neveneffect van de Spartaanse levensstijl die zich concentreerde op militaire vaardigheden en algemene fitheid, eerder dan op een gespecialiseerde training die vereist was in een periode van toenemend professionalisme. Andere wetenschappers geloven dat de Spartaanse autoriteiten een vijandige houding aannamen tegenover sportcompetities 'in het buitenland', maar dat wordt uitgesloten door Hodkinson. Deze visie negeert immers het privilege dat aan Olympische overwinnaars in Sparta werd toegekend: het vechten bij de lijfwacht van de koningen (Plout., *Lyk.* 22.4). Hodkinson besluit dat de mate waarin in Sparta voorrang werd gegeven aan burgerlijke en militaire aangelegenheden alleszins ongeëvenaard bleef in de Griekse wereld.⁶¹

⁶⁰ Cf. Powell 2002, 93.

⁶¹ Cf. Hodkinson 1997, 93.

2.6 In dienst van de πόλις

Onze kennis van de Spartaanse maatschappij is niet altijd zeker en onbetwistbaar. Wat echter wel vaststaat, is dat deze samenleving op zodanige manier was georganiseerd dat persoonlijke belangen en welstand ondergeschikt waren aan de belangen en de veiligheid van de staat. Vandaag geldt dit als het bekendste kenmerk van het antieke Sparta.⁶² Hodkinson beschrijft Sparta als een samenleving die zich onderscheidde in zijn gevoel van collectiviteit en in de uitoefening van staatscontrole over instellingen en praktijken die, op andere vlakken, niet kwalitatief verschilden van die in andere Griekse πόλεις.⁶³

In Sparta werden een hele reeks van officiële maatregelen genomen die de Spartaanse inspanning illustreren om het belang van het gezin – of beter, van het gezinsleven – te minimaliseren en om het fundamentele belang van de gemeenschapsbanden te benadrukken. Van de Spartanen werd verwacht dat zij zich, net als bijen, geheel ten dienste stelden van de staat (Plout., *Lyk.* 25.3).⁶⁴ Lykourgos organiseerde de Spartanen als een artificiële familie. Aangezien, bijvoorbeeld, alle Spartaanse mannen volgens de Lykourgische constitutie een gelijk stuk van het staatsland kregen (Plout., *Lyk.* 8), waren zij als broers die een patrimonium deelden.⁶⁵ Een aantal moderne historici, zoals Pomeroy, hebben deze Spartaanse aanpak betiteld als ‘totalitair’, aangezien het leven van de Spartaanse burgers volledig werd geregeld en gecontroleerd door de staat.⁶⁶ Cartledge en Zweig vinden dit een misleidend beeld. Alle antieke Grieken geloofden immers dat de belangen van de gemeenschap die van het individu overstegen. Er is geen antiek Grieks woord voor ‘individu’ in die geprivatiseerde betekenis. In vele πόλεις werd het familiale, sociale, religieuze, politieke en militaire leven van de inwoners in grote mate van staatswege geregeld. In Sparta was, met andere woorden, een extreme versie te vinden van de algemene antiek Griekse visie op de prioriteit van de gemeenschap op het individu. Het betreft hier volgens Cartledge slechts een verschil in graad, niet in soort.⁶⁷

In dit tweede hoofdstuk werd inzicht verschaft in de Spartaanse samenleving, in de prioriteiten die er werden gesteld en de idealen die er werden vooropgesteld. De volgende stap bestaat erin om na te gaan of en in welke mate vrouwen actief participeerden in deze πόλις.

⁶² Cf. Joyal, McDougall & Yardley 2009, 15.

⁶³ Cf. Hodkinson 1997, 98.

⁶⁴ Cf. Cartledge 2001a, 84.

⁶⁵ Cf. Pomeroy 1997, 48.

⁶⁶ Cf. Pomeroy 1997, 44.

⁶⁷ Cf. Cartledge 2001a, 84-85; Zweig 1993, 33.

Hoofdstuk 3

Sociale, economische en politieke status van vrouwen in Sparta

3.1 Inleiding

Uit het vorige hoofdstuk blijkt dat Sparta een militaristische samenleving was met een timocratische organisatie. Een dergelijke omschrijving van Sparta vertelt veel over het leven van mannen, maar geeft weinig informatie over de rechten en plichten van Spartaanse vrouwen. Het derde hoofdstuk heeft als doelstelling om hierin duidelijkheid te scheppen.

In zijn *Historiën* schreef Herodotos onder meer een etnografische verhandeling over de gebruiken en gewoonten van vrouwen – hoe vrouwen zich gedroegen of werden behandeld in een reeks van ‘barbaarse’ samenlevingen, zoals in Lycië en Scythië, bij de Nasamones en Massagetai. Slechts weinig aandacht werd geschonken, zo merkt Cartledge op, aan het feit dat Sparta de enige Griekse stadsstaat is die door Herodotos op deze etnografische manier werd beschreven. Verschillende Spartaanse gebruiken werden benaderd alsof ze mogelijk onvertrouwd en bizar waren voor Herodotos’ lezers. De Spartanen fungeerden bij Herodotos als ‘de Ander’ onder de Grieken. Daarom is het niet verrassend dat de Spartaanse vrouwen een prominente plaats innamen onder de vrouwen waarvan melding werd gemaakt.¹

¹ Cf. Cartledge 2002, 91-95.

3.2 Opgesloten binnen de private sfeer?

Heel wat verschillen kunnen vastgesteld worden tussen de rol en de status van vrouwen in Athene en die in Sparta. Misschien wel het meest significante verschil is dat Spartaanse vrouwen, in tegenstelling tot Atheense vrouwen, niet afgeschermd werden van wat zich buitenshuis afspeelde. Vrouwen werden niet weggehouden van mannen die geen verwanten van hen waren.² Dit was mede het gevolg van het feit dat mannen en vrouwen in Sparta voor een groot deel van de tijd een afzonderlijk leven leidden en had als resultaat dat de Spartaanse vrouwen over een zekere vrijheid beschikten en gedeeltelijk een publiek leven leidden: ze trinden in openlucht en erfden land en bezittingen.³ In de mythologie die ontstond omtrent Spartaanse vrouwen was deze vrijheid één van de belangrijkste thema's. Het sprak duidelijk tot de verbeelding dat de vrouwen in Sparta meer betrokken waren in het publieke leven dan elders het geval was.⁴

Binnen het private domein waren Spartaanse vrouwen volledig geïntegreerde leden van het huishouden of οἶκος. Net zoals de aristocratische vrouwen in Athene, hadden zij niet de plicht om huishoudelijk werk te doen, hoewel zij wellicht wel konden weven. Ze superviseerden echter wel het huishouden en het werk van het huishoudelijk personeel. Aristoteles en Ploutarchos argumenteren dat deze situatie ontstond doordat Spartaanse mannen gedurende lange periodes van huis weg waren omwille van militaire campagnes (Arist., *Pol.* 1269b 39-1270a 3; Plout., *Lyk.* 14.1).⁵ Aangezien jongens vanaf de leeftijd van zeven jaar het grootste deel van hun tijd buitenshuis en in gezelschap van hun – mannelijke – leeftijdsgenoten doorbrachten, waren vrouwen gewoonlijk talrijker aanwezig in het huishouden dan mannen. Bijgevolg moet het Spartaanse huishouden bestaan hebben uit volwassen vrouwen, meisjes, jongens tot zeven jaar en huishoudelijk personeel. De aanwezigheid van zoon, broer, vader of echtgenoot in het huis was wellicht minimaal.⁶

We hebben geen informatie over de huiselijke architectuur in Sparta, maar het lijkt waarschijnlijk dat de plannen minder complex waren dan die in Athene. We horen bijvoorbeeld niets over afzonderlijke vertrekken voor vrouwen in Sparta, wat erop wijst dat Spartaanse vrouwen hun leven niet thuis, werkend, dienden door te brengen, zoals dit wel het geval was in Athene. Evenmin blijkt de nood te hebben bestaan om afzonderlijke slaapvertrekken in te richten om de mannen de toegang tot de vrouwen te verhinderen,⁷ wat een indicatie is voor de langdurige afwezigheid van mannen en het feit dat zij slechts weinig tijd bij hun gezin doorbrachten.

² Cf. Pomeroy 1997, 50.

³ Cf. Shipley 2008b, 839; voor het landbezit van vrouwen in Sparta: cf. infra, 3.6; voor de lichaamsvoeding van Spartaanse vrouwen: cf. infra, hoofdstuk 5.

⁴ Cf. Ducat 2006, 223.

⁵ Cf. Pomeroy 1997, 49-50, 54-55. Aangezien de regionale uitgestrektheid van deze oorlogen verhoudingsgewijs eerder beperkt was en de oorlogen niet onafgebroken plaatsvonden, is het evenwel waarschijnlijk dat de mannen in de winter en tussen de afzonderlijke veldslagen naar huis terugkeerden. Cf. Dettenhofer 1993, 71.

⁶ Cf. Kunstler 1987, 33; Pomeroy 1997, 57-58.

⁷ Cf. Pomeroy 1997, 58.

3.3 Het gezinsleven in Sparta

3.3.1 Sociale waarde van het gezin

... ταῖς δ' ἐλευθέραις μέγιστον νομίσας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν ...

... Omdat [Lykourgos] echter meende, dat vrijgeboren vrouwen als belangrijkste taak hadden om kinderen te krijgen, ...

(Xen., *Lak. Pol.* 1.4)

Spartaanse meisjes – zoals ook de meisjes in andere Griekse πόλεις (Hesiodos, *Werken & Dagen* 520) – woonden bij hun ouders tot hun huwelijk. Concreet hield dit in dat het meisje bij haar moeder bleef wonen, aangezien het leven thuis gedomineerd werd door de moeder van het gezin; van de vader werd verwacht dat hij het grootste deel van zijn tijd doorbracht in het gezelschap van zijn medeburgers binnen het ‘gemeenschapsleven’.⁸ Het was in de eerste plaats de Spartaanse staat die fungeerde als vaderfiguur en het grootbrengen van de zonen superviseerde.⁹ Het gezin werd minder belangrijk geacht in Sparta dan dit in de andere Griekse πόλεις het geval was. Dit wordt gewoonlijk verklaard door de specifieke Spartaanse staatsopvoeding van jongens en meisjes en de militaire levenswijze van Spartaanse mannen – beiden onder de supervisie van de staat en hoofdzakelijk buitenshuis.¹⁰

Bijgevolg was het gezin in Sparta als fundamentele sociale eenheid slechts minimaal ontwikkeld: het diende slechts om kinderen voort te brengen. Vanaf hun kindertijd werden meisjes opgevoed om vrouwen en moeders te worden in dienst van de staat.¹¹ Het voortbrengen van kinderen, meer bepaald van zonen, werd in Sparta zo belangrijk geacht, dat er beloningen voor werden geschonken: Aristoteles (*Pol.* 1270b 1-4) meldt dat een man die drie zonen voortbracht, werd vrijgesteld van militaire dienst; vier zonen voortbrengen werd beloond met een vrijstelling van alle belastingen en bijdragen. Dezelfde informatie is terug te vinden bij Ailianos, een Romeins auteur en leraar retoriek (ca.175–ca.235 n.Chr.), met het verschil dat volgens hem vijf zonen vereist waren om recht te hebben op het tweede privilege (*Var. Hist.* 6.6).¹²

⁸ Cf. Cartledge 2001c, 113.

⁹ Cf. Kunstler 1987, 34.

¹⁰ Cf. Oliva 1971, 29.

¹¹ Cf. Bowen 1972, 55.

¹² Cf. MacDowell 1986, 76. De opbrengst van de κλήροι – de percelen grond waarover Spartaanse burgers beschikten – bestond volgens Pomeroy uit zeventig μέδιμνοι voor de man en twaalf voor de vrouw. Een μέδιμνος was een maat voor droge waren, een schepel (52,5 L.) die werd onderverdeeld in 48 χοινίκες. Indien de man zelf ook twaalf μέδιμνοι verbruikte, bleven er 58 μέδιμνοι over. Dit moet met overschot minstens vijf of zes kinderen hebben gevoed van allerlei leeftijden of minder kinderen en een paar huisdieren. Cf. Boer, W., den, Muller, F. & Thiel, J.H., *Koenen Woordenboek. Grieks-Nederlands*. Utrecht/Antwerpen 1969; Pomeroy 2004, 204.

3.3.2 Monogamie en/of polyandrie?

Zoals in Athene, gold in Sparta de regel van monogamie. Indien een man met een andere vrouw wilde huwen, moest hij eerst van de vorige scheiden. Herodotos beschrijft, bijvoorbeeld, hoe de Spartaanse koning Ariston met een derde echtgenote huwde, nadat hij was gescheiden van de tweede (*Hist.* 6.63.1-3). Daarnaast geeft Herodotos aan dat, wanneer koning Anaxandridas II in het midden van de zesde eeuw v.Chr. een tweede vrouw nam – naast zijn eerste vrouw die onvruchtbaar was, maar van wie hij niet wilde scheiden –, dit zeer on-Spartaans was en dat hij dit enkel deed in opdracht van de eforen en γέροντες, opdat de Agiadische familielijn niet zou uitsterven (*Hist.* 5.39-40). Toch was de monogamiewet niet zo eenduidig in Sparta als elders, aangezien het was toegestaan aan vrouwen om seksuele betrekkingen te hebben met meerdere mannen.¹³ Redfield ziet in het delen van vrouwen in Sparta een overeenkomst met de algemene Spartaanse houding ten opzichte van eigendom: dit moest in privébezit gehouden worden, maar het gebruik ervan moest met anderen gedeeld worden. In dat geval werden vrouwen binnen dezelfde categorie ondergebracht als slaven, honden en paarden (Xen., *Lak. Pol.* 6.3; Arist., *Pol.* 1263a 27-40).¹⁴ Verschillende vormen van polyandrie worden beschreven bij Herodotos (zie bijvoorbeeld *Hist.* 4.104), Xenophon (*Lak. Pol.* 1.7-9), Polybios (*Hist.* 12.6b.8) en Ploutarchos (*Lyk.* 15.7-8). Volgens de Griekse historicus Polybios (ca. 200-118 v.Chr.) was het een voorouderlijk gebruik en een gewoonte voor drie of vier Spartaanse mannen (of meer indien het broers waren) om een vrouw te delen. Polybios stelt daarbij dat, wanneer een man genoeg kinderen had voortgebracht, het zowel eerbaar als gebruikelijk was dat hij zijn vrouw ‘doorgaf’ aan een vriend.¹⁵

Cartledge vindt Polybios’ getuigenis erg waardevol omdat ze volgens hem expliciet melding maakt van de vrouwelijke passiviteit die – opnieuw volgens hem – ook ingebed was in de Spartaanse huwelijksafhandeling.¹⁶ Pomeroy en Kunstler verdedigen een radicaal tegengestelde visie. Kunstler gelooft dat deze beschrijvingen aantonen dat Spartaanse vrouwen een belangrijke mate van seksuele onafhankelijkheid bezaten. Het idee, naar voor gebracht door Xenophon en Ploutarchos, dat de mannen de absolute controle hadden over dit ‘uitlenen’ van vrouwen, is volgens hem verdacht. Het is onwaarschijnlijk dat Spartaanse vrouwen toelieten dat zij werden ‘doorgegeven’ zonder dat zij hierin enige inspraak hadden. Door dit gebruik te verklaren vanuit de wil van vrouwen om twee huishouden te beheren, suggereert Xenophon juist dat vrouwen in bepaalde gevallen het initiatief namen (*Lak. Pol.* 1.9).¹⁷ Volgens Pomeroy is de Spartaanse polyandrie het bewijs dat Spartaanse vrouwen niet afgezonderd werden, zodat een Spartaanse man die geen familie

¹³ Cf. MacDowell 1986, 82-83.

¹⁴ Cf. Redfield 1977-1978, 148.

¹⁵ Cf. Cartledge 2001c, 123-124.

¹⁶ Cf. Cartledge 2001c, 124; *infra*, 3.5.3.

¹⁷ Cf. Kunstler 1987, 38-39.

was, de mogelijkheid had om een vrouw te zien met haar kinderen en zo onder de indruk te zijn dat hij haar kon vragen of zij ook met hem kinderen wilde voortbrengen. In Pomeroy's interpretatie treedt de vrouw op als actieve participant in de overeenkomst; er is geen passiviteit van haar kant.¹⁸ Pomeroy vindt het bovendien, net als Kunstler, moeilijk om te geloven dat de Spartaanse vrouwen, die bekendstaan om hun spitsvondige en onverbloemde uitspraken¹⁹, passief ondergingen uitgeleend te worden aan andere mannen om kinderen voor hen te baren. Daarom formuleren zij en Kunstler de hypothese – met het besef dat hiervoor geen bewijs is – dat de vrouwen misschien op eigen initiatief buitenechtelijke verhoudingen aangingen, hetzij voor het eigen plezier, hetzij vanuit het besef van de grote waarde van het voortbrengen van kinderen voor de Spartaanse πόλις. Het zou alleszins niet moeilijk zijn geweest om dergelijke relaties te onderhouden, aangezien hun echtgenoten dikwijls afwezig waren omwille van militaire campagnes. De mogelijkheid tot buitenechtelijke seksuele activiteit bood zich in overvloedige mate aan.²⁰ Ik hecht ook zelf weinig geloof aan het beeld van de passieve Spartaanse vrouw in deze ‘overeenkomsten’ en acht het waarschijnlijker dat de vrouwen hierin tenminste enige inspraak hadden. Toch zou ik niet zover gaan om te stellen dat de Spartaanse vrouwen zelf buitenechtelijke verhoudingen aangingen. Voor deze veronderstelling van Pomeroy en Kunstler is er immers geen enkel bewijs.

Xenophons verklaring (*Lak. Pol.* 1.7-9) voor dit gebruik is, zoals reeds gezegd, dat de vrouwen twee huishoudens wilden bezitten (κατέχειν) of voeren, terwijl hun echtgenoten voor hun zonen broers wilden die geen recht hadden op de vaderlijke erfenis. Het eerste deel van deze verklaring is problematisch, aangezien in een dergelijke situatie de tweede man ongehuwd moest zijn. Was deze man getrouwd, dan stond diens echtgenote immers al aan het hoofd van het huishouden. Eveneens is het onduidelijk wat het voeren van twee huishoudens precies inhield. Deze verklaring van Xenophon toont echter wel de mogelijkheid dat vrouwen het initiatief namen tot sommige van de situaties waarin vrouwen ‘gedeeld’ werden. Het tweede deel van deze verklaring impliceert dat eigendom geërfd werd door en verdeeld werd onder de wettelijke zonen van een man.²¹

Dergelijke ‘voortplantingsovereenkomsten’ corresponderen met het beeld van de mindere waarde die in Sparta aan het gezinsleven werd gehecht. Depreciatie van het gezinsleven impliceert echter geen depreciatie van het gezin *tout court*. De voornaamste overweging achter deze overeenkomsten was volgens Cartledge en MacDowell immers de voortplanting en voornamelijk het voortbrengen van wettelijke zonen. Kinderen die uit deze gemeenschap werden geboren, konden wettelijk beschouwd worden als kind van de natuurlijke vader of van de echtgenoot van de moeder. Dit was een kwestie van wat werd overeengekomen tussen de twee mannen, waarschijnlijk op het ogenblik dat het oorspronkelijke akkoord werd bekomen. Onwetendheid over wie van hen de feitelijke vader

¹⁸ Cf. Pomeroy 2004, 207.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de anthologie van hun gevatte opmerkingen, overgeleverd door Ploutarchos.

²⁰ Cf. Kunstler 1987, 40; Pomeroy 1995a, 37.

²¹ Cf. Cartledge 2001c, 124; Hodkinson 2000, 81-82; Kunstler 1987, 39.

was, speelde geen rol. De stelling van Polybios dat de kinderen toebehoorden aan beide mannen, moet echter verworpen worden, aangezien de fragmenten van Xenophon en Ploutarchos impliceren dat elk kind wettelijk toebehoorde aan één van beide mannen. De Spartaanse burgerbevolking moest op die manier zo omvangrijk mogelijk worden gemaakt. De goedkeuring van de echtgenoot van de vrouw was volgens MacDowell wel telkens vereist.²²

Voortplanting als motief aanhalen kan volgens Kunstler een poging zijn om gedrag te rationaliseren waarvoor verschillende oorzaken mogelijk zijn. Het 'lenen voor één nacht' is immers niet effectief als middel om voortplanting te verzekeren.²³ Een andere mogelijke reden voor dit gebruik wordt gesuggereerd door Oliva en Hodkinson. De bedoeling kan geweest zijn om voor een erfgenaam te zorgen in een kinderloos huwelijk.²⁴ Anderzijds geloven Hodkinson en Pomeroy, in navolging van Xenophons verklaring, dat monogamie en polyandrie ook de bedoeling hadden om het aantal wettelijke kinderen te beperken en zo ook de verdeling van de erfenis. Een Spartaanse vrouw huwde op latere leeftijd dan gangbaar was in de Griekse stadsstaten.²⁵ Op die manier verminderde ze haar jaren van vruchtbaarheid. Door het (uit)lenen van vrouwen (Xen., *Lak. Pol.* 1.8-9; Polyb., *Hist.* 12.6b.8; Plout., *Lyk.* 15.6, *Mor.* 242B 7-10) werd de vruchtbaarheid van een vrouw bovendien 'gespreid' over meerdere mannen. Hodkinson is van mening dat de Spartanen op die manier probeerden om een verlaging van de economische status tegen te gaan die grote families zouden ervaren wanneer het patrimonium werd verdeeld.²⁶ Ook de economische omstandigheden binnen de πόλις moedigden individuen aan om de omvang van hun gezinnen te beperken. Indien de bevolking te zeer toenam, zou de rijkdom immers verdeeld moeten worden in zeer kleine delen.²⁷

Op basis van het bronnenmateriaal waaruit blijkt dat er in Sparta veel aandacht werd besteed aan de voortplanting, ben ik ervan overtuigd dat dit fenomeen van 'polyandrie' wel degelijk tot doel had om kinderen voort te brengen. Door deze manier van voortplanten groeide de Spartaanse burgerbevolking, maar beperkten de Spartanen tegelijk het aantal wettelijke kinderen binnen hun huishouden en verhinderden ze een al te grote versplintering van hun erfenis.

3.3.3 *Overspel met toestemming?*

Het is misschien veelzeggend dat Xenophon geen enkele verwijzing maakt naar 'overspel' in Sparta. Ploutarchos daarentegen voelde zich verplicht om het voorkomen ervan expliciet te ontkennen (*Lyk.* 15.9; *Mor.* 228B-C). Voor zover het seksuele relaties tussen burgers betreft, was Ploutarchos

²² Cf. Cartledge 2001c, 124-125; MacDowell 1986, 85-86.

²³ Cf. Kunstler 1987, 39.

²⁴ Cf. Hodkinson 1989, 90; Hodkinson 2000, 82; Oliva 1971, 32.

²⁵ Cf. *infra*, 3.5.

²⁶ Cf. Hodkinson 1989, 90; Hodkinson 2000, 82; Pomeroy 2004, 208.

²⁷ Cf. Pomeroy 1995a, 38.

steeds correct – voor zover we kunnen nagaan – en gezien de nadruk die werd gelegd op het buitenechtelijk in stand houden van de mannelijke burgerbevolking in Sparta, is het toch een opmerkelijke stelling dat overspel niet voorkwam.²⁸ Het is niet makkelijk om het concept ‘overspel’ in te vullen binnen Spartaanse context. Het concept *μοιχεία* bestond, maar is beter te vertalen als ‘ontucht, verlokking’, dan als ‘overspel’, aangezien het een ongeoorloofde omgang inhield met een al dan niet getrouwde vrouw. Ploutarchos betwijfelt het voorkomen van *μοιχεία* in het vroege Sparta en vertelt daarbij een anekdote die impliceert dat er geen straf was voor vastgesteld (*Lyk.* 15.9-10).²⁹ De regel die bestond omtrent *μοιχεία* moet geweest zijn dat een man geen seksuele betrekkingen mocht hebben met andermans vrouw, tenzij haar echtgenoot daarvoor de toestemming gaf; evenmin was het hem toegestaan om seksuele betrekkingen te hebben met een ongetrouwde vrouw, tenzij hij, zelf nog ongehuwd, haar naar zijn eigen huis bracht, wat zou leiden tot een huwelijk.³⁰

De echtgenoot gaf zijn toestemming voor de buitenechtelijke verhoudingen van zijn vrouw. Daarom kwam overspel in de wettelijke betekenis niet voor in Sparta en werd dit niet bij wet bestraft, zoals elders in Griekenland wel gebeurde (Xen., *Lak. Pol.* 1.7; Plout., *Mor.* 228B-C, 242B 7-10).³¹ Voor Oliva is dit een indicatie van een relatief vrije positie van de vrouw binnen het Spartaanse huwelijk, in tegenstelling tot de situatie in andere Griekse πόλεις. De vrijheid van de Spartaanse vrouw op dit vlak was spreekwoordelijk in Griekenland, zoals kan vastgesteld worden bij de lexicograaf Hesychios (vijfde eeuw n.Chr.):

Λακωνικὸν τρόπον ... <ἢ> τὸ παρέχειν ἑαυτὰς τοῖς ξένοις. ἥκιστα γὰρ φυλάττουσι Λάκωνες τὰς γυναῖκας.

Op Spartaanse wijze: Of zichzelf ter beschikking stellen van onbekende mannen. De Spartanen waken immers zeer weinig over hun vrouwen.

(Hesychios, *Lexicon* s.v. Λακωνικὸν τρόπον).

3.4 Huwbare leeftijd

We hebben vrij goede informatie over de precieze, maar wel diverse ideeën van de Grieken over de gepaste leeftijd voor een meisje om te huwen. De verschillende πόλεις en verschillende denkers legden andere normen op, overeenkomstig met hun visie op de status en de functies van vrouwen.³²

²⁸ Cf. Cartledge 2001c, 125.

²⁹ Cf. MacDowell 1986, 87.

³⁰ Cf. *infra*, 3.5.

³¹ Cf. Oliva 1971, 31-32.

³² Cf. Cartledge 2001c, 116.

Aangezien er meer bewijsmateriaal is voor mannen, bestaat er weinig onenigheid over de leeftijd van Griekse mannen bij hun eerste huwelijk. Dit vond plaats wanneer zij dertig jaar of iets jonger waren (Plato, *Pol.* 460e, *Leg.* 721b, 785b; Arist., *Pol.* 1335a 28-30).³³ Voor Griekse meisjes was het gangbaar om erg vroeg te trouwen met mannen die dikwijls tweemaal zou oud waren als zijzelf. Uit het beschikbare bronnenmateriaal valt af te leiden dat het eerste huwelijk voor de meeste Griekse meisjes plaatsvond op een leeftijd van veertien à vijftien jaar (Plato, *Leg.* 785b; Xen., *Oik.* 3.13, 7.5) of zelfs twaalf jaar in Gortyn op Kreta (*Lex Gort.* 12.17-19).³⁴

Wat Sparta betreft, is onze informatie zeer onnauwkeurig. Geen enkele bron geeft uitsluitsel over het moment waarop een Spartaans meisje de huwelijksleeftijd bereikte. Uit wat we bij Xenophon kunnen terugvinden, blijkt dat Lykourgos had opgedragen dat het huwelijk moest plaatsvinden op de leeftijd waarop het lichaam van een meisje het meest geschikt was voor het voortbrengen van kinderen:

(6.) πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἀποπαύσας τοῦ ὁπότε βούλονται ἕκαστοι γυναῖκα ἄγεσθαι, ἔταξεν ἐν ἀκμαῖς τῶν σωμάτων τοὺς γάμους ποιῆσθαι, καὶ τοῦτο συμφέρον τῇ εὐγονίᾳ νομίζων.

(6.) Omdat hij bovendien een einde wilde maken aan de vrije keuze van het moment van trouwen, bepaalde hij, dat het huwelijk moest plaatsvinden als men lichamelijk geheel was uitgegroeid, aangezien hij meende, dat dat ook bijdroeg aan een gezonde kroost.

(Xen., *Lak. Pol.* 1.6)

Voorafgaand aan deze passage (*Lak. Pol.* 1.3-4) worden de voeding en de training besproken die noodzakelijk waren voor vrouwen om goede kinderen voort te brengen; onmiddellijk erna (*Lak. Pol.* 1.7) behandelt Xenophon de regelingen die door Lykourgos werden getroffen voor oude mannen die een jonge vrouw hadden. Op grond van die context, acht MacDowell het waarschijnlijk dat een huwelijk moest plaatsvinden op het ogenblik dat de vrouw een goede leeftijd had bereikt om kinderen voort te brengen, terwijl er geen beperking werd uitgesproken inzake de leeftijd van de man. Deze interpretatie wordt bevestigd door wat Ploutarchos hierover zegt:³⁵

(3.) Ἐγάμουν δὲ δι' ἀρπαγῆς, οὐ μικρὰς οὐδὲ ἁώρους πρὸς γάμον, ἀλλὰ καὶ ἀκμαζούσας καὶ πεπεῖρους....

(3.) Zij trouwden door middel van schaking, niet op een moment waarop het meisje nog jong en niet rijp voor het huwelijk was, maar als zij volwassen en volgroeid was. ...

(Plout., *Lyk.* 15.3)

³³ Cf. Pomeroy 1997, 6.

³⁴ Cf. MacDowell 1986, 73; Pomeroy 1997, 5.

³⁵ Cf. Cartledge 2001c, 116; MacDowell 1986, 72-73.

Ploutarchos beschrijft goedkeurend dat de Spartanen zich onderscheidten van de andere Grieken door hun uitstel van het huwelijk tot de vrouwen volgroeid waren.³⁶ Aangezien noch Xenophon, noch Ploutarchos een specifieke leeftijd vermelden, vermoedt MacDowell dat de Spartaanse wet inhield dat de vrouw lichamelijk volledig ontwikkeld moest zijn.³⁷ Op die manier was het leeftijdsverschil tussen een Spartaanse man en zijn echtgenote kleiner dan dit in Athene het geval was.³⁸

Lykourgos stelde, volgens Ploutarchos (*Mor.* 228A 3-6), wel beperkingen op de huwelijksleeftijd. Het bestaan van een 'maximumleeftijd' wordt bevestigd door verwijzingen naar een Spartaanse wet tegen laat huwelijk bij Ploutarchos en Pollux, een lexicograaf uit de tweede eeuw n.Chr. (Plout., *Lys.* 30.5; Pollux, *Onom.* 3.48, 8.40). Ploutarchos (*Kleom.* 1.1) geeft ook bewijsmateriaal voor een vastgelegde minimumleeftijd. Deze regelgeving was echter bijna zeker alleen van toepassing op de mannen. Cartledge doet wel een poging om een concrete huwelijksleeftijd voor meisjes af te leiden.³⁹ Nilsson formuleert in zijn artikel *Die Grundlagen des spartanischen Lebens* de hypothese dat er in Sparta een onderricht voor meisjes was dat parallelle (leeftijds)stadia doorliep als de mannelijke opvoeding.⁴⁰ Als Nilssons' hypothese aangenomen wordt, kan de minimumlimiet voor het huwelijk van een meisje mogelijk vastgelegd worden op achttien jaar en dan kan geargumenteed worden dat de meisjes normaal huwden op de leeftijd dat hun broers volwassen strijders werden, wellicht op twintig jaar. Als ook rekening wordt gehouden met wat de normale gang van zaken moet geweest zijn voor Spartaanse mannen – het huwelijk op 25 jaar – en met de algemeen Griekse visie dat de echtgenoot ouder moest zijn dan zijn vrouw, dan zou de maximumlimiet omstreeks die leeftijd van twintig jaar kunnen geschommeld hebben.⁴¹

De demografische implicaties van een dergelijke huwelijksleeftijd voor vrouwen zijn enorm. Het relatief late huwelijk in Sparta moet ertoe geleid hebben dat de vruchtbaarheid van de Spartaanse vrouwen verminderd werd. Een vrouw die huwde op de leeftijd van veertien jaar zou wellicht minstens twee baby's meer hebben gehad dan een vrouw die huwde op negentien- of twintigjarige leeftijd.⁴² Pomeroy voegt daaraan toe dat de Grieken onwetend waren over de dagen in de menstruele cyclus waarop vrouwen vruchtbaar waren. De combinatie van een laat huwelijk en onregelmatige, niet frequente – gezien de langdurige afwezigheid van de mannen – seksuele gemeenschap in de vroege jaren van het huwelijk, wanneer vrouwen op de meest vruchtbare leeftijd

³⁶ Cf. Cartledge 2001c, 116; Pomeroy 1997, 5.

³⁷ Cf. MacDowell 1986, 73.

³⁸ Cf. Pomeroy 1997, 59.

³⁹ Cf. Cartledge 2001c, 116.

⁴⁰ Cf. Nilsson 1986, 124.

⁴¹ Cf. Cartledge 2001c, 116.

⁴² Cf. Pomeroy 1997, 6, 49.

waren, moet bijgevolg het totaal aantal kinderen per vrouw met ten minste één of twee hebben doen dalen, waardoor de ὀλιγανθρωπία nog toenam.⁴³

Ὀλιγανθρωπία (Arist., *Pol.* 1270a33-34) was het chronische tekort aan Spartaanse burgers die in gevechten konden worden ingezet. Mannen stierven immers voortdurend in de strijd of verlieten Sparta om elders te dienen als huursoldaten (dit echter vooral na de Peloponnesische Oorlog). Dit tekort werd nog in de hand gewerkt door een steeds ongelijkere grondverdeling, waardoor steeds minder mannen aan de bezitskwalificatie voor burgers konden voldoen. Over de precieze datering en de snelheid van deze daling bestaat veel onenigheid onder historici. Enerzijds onderscheidt Hodgkinson een interpretatie van ‘geleidelijkheid’ waarbij de daling in het aantal burgers wordt gezien als een proces van lange duur dat minstens een eeuw besloeg. Zelfs wanneer deze historici geloven dat dit proces bespoedigd werd door de impact van de Peloponnesische Oorlog, houden ze vast aan het beeld van een proces dat reeds veel vroeger begon. Anderzijds is er de visie dat de daling op meer drastische wijze gebeurde, waarbij vele wetenschappers van mening zijn dat het de aardbeving van ca. 465 v.Chr. was die een plotse, permanente daling in het aantal Spartaanse burgers veroorzaakte.⁴⁴

Aangezien de voortplanting een belangrijk en centraal gegeven was binnen de Spartaanse samenleving, moet de vraag gesteld worden waarom de Spartanen de huwelijksleeftijd voor meisjes zo laat vaststelden. Pomeroy biedt drie antwoorden op die vraag. Een eerste antwoord is dat het doel van de fysieke training van vrouwen er – tenminste gedeeltelijk – in bestond om gezonde en sterke moeders te creëren.⁴⁵ Spartaanse vrouwen huwden pas wanneer zij volledig volgroeid waren, zodat zij in uitstekende fysieke conditie zouden zijn bij hun eerste zwangerschap.⁴⁶ Daarnaast, en misschien ten gevolge van hun zware fysieke curriculum in vergelijking met de andere Griekse vrouwen, ervoeren Spartaanse meisjes hun eerste menstruatie mogelijk later dan andere Griekse meisjes.⁴⁷ Indien dat het geval was, was het late huwelijk mogelijk een aanpassing aan hun relatief late eerste menstruatie. Een parallelle situatie werd vandaag de dag vastgesteld bij jonge atletes die zich voorbereiden op de Olympische Spelen, zoals door Natalie Angier werd beschreven. Angier brengt verslag uit van studies die hebben aangetoond dat vet noodzakelijk is voor menstruatie en dat atletes met weinig lichaamsvet een late puberteit doormaken.⁴⁸ Pomeroy acht het echter onwaarschijnlijk dat Spartaanse vrouwen even intensief trainten als de hedendaagse atletes, aangezien de standaarden en beloningen binnen de sportwereld voor vrouwen vandaag hoger zijn

⁴³ Cf. Pomeroy 2004, 206.

⁴⁴ Cf. Hodgkinson 1989, 94; Meijer & van Rossum 1995, 15; Pomeroy 1997, 53.

⁴⁵ Cf. *infra*, hoofdstuk 5.

⁴⁶ Cf. Pomeroy 1997, 59.

⁴⁷ Cf. Cartledge 2001c 116; Pomeroy 1997, 59 n. 99.

⁴⁸ Cf. Angier 1997, sec. C, 1, 3.

dan ze ooit zijn geweest.⁴⁹ Tot slot formuleert Pomeroy nog een derde mogelijke verklaring die ook door Hodgkinson wordt verdedigd. De late huwelijksleeftijd, zoals ook de polyandrie, had mogelijk de bedoeling om het aantal wettelijke kinderen te beperken zodat de verdeling van de erfenis onder minder personen moest gebeuren.⁵⁰

3.5 Huwelijksprocedure

Mijn doelstelling in dit onderdeel is niet om het Spartaanse huwelijksritueel in detail te analyseren, maar om na te gaan wat de rol van de vrouw was bij de voltrekking van het huwelijk in Sparta.

3.5.1 Rol van de κύριος

In Griekenland was het volgens MacDowells interpretatie gangbaar dat een vader zijn dochter aan haar toekomstige echtgenoot ten huwelijk gaf. Een huwelijk was een overeenkomst, bekomen op grond van een akkoord tussen de vader en de bruidegom, waarbij de vrouw zelf niet noodzakelijk iets te zeggen had. In Athene was het een vereiste dat de verloofsformule (ἐγγύη) werd uitgesproken door de vader of de dichtste mannelijke verwant van de bruid; zonder deze formule was het huwelijk niet geldig. De vraag is of dit in Sparta ook zo was.⁵¹ Hodgkinson is er ook van overtuigd dat het huwelijk van een Spartaanse vrouw beslist werd door haar κύριος of voogd – haar vader of dichtste mannelijke verwant. Herodotos suggereert dat het de vader was die gewoonlijk zijn dochter verloofde (*Hist.* 6.57.22); Aristoteles stelt dat, indien de vader dit niet deed, dit recht te beurt viel aan de κληρονόμος of erfgenaam (*Pol.* 1270a26-29) – volgens Hodgkinson haar dichtste mannelijke verwant.⁵² Een fragment van Xenophon spreekt volgens Cartledge eveneens in het voordeel van het bestaan van de κυρία, de wettelijke voogdij van een vrouw door haar dichtste mannelijke verwant (*Lak. Pol.* 9.5): Xenophon zegt hier dat geen enkele Spartaan aan een laffe Spartaan de hand zou vragen van een ongetrouwde vrouw uit zijn huishouden.⁵³ Ook een passage van Herodotos suggereert deze vorm van verloving (*Hist.* 6.72.1): in dit fragment wordt beschreven dat Archidamos huwt met de dochter van Leotychidas, Lampito, “door Leotychidas aan hem ten huwelijk gegeven” (δόντος αὐτῷ Λευτυχίδεω).⁵⁴

⁴⁹ Cf. Pomeroy 2002, 54.

⁵⁰ Cf. *infra*, 3.5.

⁵¹ Cf. MacDowell 1986, 77.

⁵² Cf. Hodgkinson 1989, 90-91.

⁵³ Cf. Cartledge 2001c, 121.

⁵⁴ Cf. MacDowell 1986, 77.

3.5.2 Huwelijksritueel

Een andere indruk wordt gegeven door de beschrijving van een vroeger incident in het leven van Leotychidas:

‘Ο δὲ Λευτυχίδης ἦν ἐχθρὸς τῷ Δημαρίτῳ μάλιστα γεγονὼς διὰ πρῆγμα τοιόνδε. Ἀρμοσαμένου Λευτυχίδεω Πέρκαλον τὴν Χίλωνος τοῦ Δημαρμένου θυγατέρα ὁ Δημάρητος ἐπιβουλεύσας ἀποστερέει Λευτυχίδην τοῦ γάμου, φθάσας αὐτὸς τὴν Πέρκαλον ἀρπάσας καὶ σχῶν γυναῖκα.

Nu was Leotychidas de aartsvijand van Damaratos. Dat is zo gekomen. Ooit was Leotychidas verloofd met Perkalos, de dochter van Damaratos’ zoon Chilon, toen Damaratos met boos opzet de huwelijksplannen verijdelde. Hij was hem gewoon vóór door Perkalos te ontvoeren en zelf met haar te trouwen.⁵⁵

(Herod., *Hist.* 6.65.4-9)

Damaratos, koning van Sparta van ca. 515-491 v.Chr., heeft de huwelijksplannen van zijn verwant en opvolger, Leotychidas II gedwarsboomd door hem vóór te zijn in het roven van Leotychidas’ verloofde. Het is mogelijk om dit af te doen als levendig taalgebruik om te zeggen dat Damaratos Chilon brutaliseerde door de verloving van diens dochter met Leotychidas af te breken en haar met zichzelf te verloven. Ploutarchos gebruikt in zijn beschrijving van het Spartaanse huwelijk echter eveneens het werkwoord ἀρπάζω, ‘grijpen, roven’, en lijkt het letterlijk te hebben bedoeld.⁵⁶

(3.) Ἐγάμουν δὲ δι’ ἀρπαγῆς, οὐ μικρὰς οὐδὲ ἁώρους πρὸς γάμον, ἀλλὰ καὶ ἀκμαζούσας καὶ πεπείρους. ...

(3.) Zij trouwden door middel van schaking, niet op een moment waarop het meisje nog jong en niet rijp voor het huwelijk was, maar als zij volwassen en volgroeid was. ...

(Plout., *Lyk.* 15.3)

Ploutarchos beschrijft het huwelijk van een man die de leeftijd van dertig jaar nog niet heeft bereikt en nog in de militaire barakken woont (*Lyk.* 15.3-5). Indien de echtgenoot jonger dan dertig jaar was wanneer hij een vrouw ‘roofde’ – wat gangbaar was –, was het hem niet toegestaan om met haar samen te leven en werd verwacht dat zijn zeldzame bezoeken aan haar plaatsvonden bij duisternis,

⁵⁵ De vertaling van het geciteerde tekstfragment van Herodotos is die van H.L. van Dolen: Dolen, H.L. van, *Herodotos. Het verslag van mijn onderzoek*. Nijmegen 1995

⁵⁶ Cf. Cartledge 2001c, 121; MacDowell 1986, 77-79.

verborgen voor zijn maaltijdvrienden en zelfs voor zijn eigen familie (Xen., *Lak. Pol.* 1.5). 's Nachts begaf hij zich naar het huis van de vrouw met wie hij wilde huwen en hij droeg haar naar het huis van zijn eigen familie.⁵⁷ In deze beschrijving is het 'roven' van de bruid het haar van haar oude naar haar nieuwe huis brengen.⁵⁸ De reden, zo suggereert Xenophon, was een theorie dat koppels die naar elkaar verlangden, in plaats van steeds verzadigd te zijn van seksuele activiteit, sterkere kinderen zouden voortbrengen. Misschien was deze theorie inderdaad invloedrijk in Sparta. Powell waarschuwt evenwel dat bronnen vaak correcter te zijn wanneer zij direct waarneembare feiten beschrijven, dan wanneer zij de psychologie achter die feiten proberen te reconstrueren.⁵⁹

Als we Ploutarchos mogen geloven (*Lyk.* 15.5), konden er al verschillende kinderen uit deze 'geheime' relatie zijn voortgekomen vooraleer een man zijn vrouw bij daglicht zag. Cartledge gelooft niet dat er werd geprobeerd om het huwelijk geheim te houden. In ieder geval werden aristocratische bruiden bezongen op de ochtend na hun huwelijksnacht en Pausanias (*Graec. Descr.* 3.13.9) beschrijft dat moeders offergaven brachten aan het houten cultusbeeld van Aphrodite-Hera ter gelegenheid van het huwelijk van hun dochter. Het is wel mogelijk dat er bij de Spartanen een soort van proefhuwelijk werd toegepast, dat niet noodzakelijk als officieel en bindend werd beschouwd tot de vrouw zwanger was of misschien zelfs behouden een kind op de wereld had gezet.⁶⁰ Aangezien de enige doelstelling van het huwelijk de voortplanting was, liet dit – tijdelijk – geheime huwelijk toe aan het koppel om een andere partner te vinden, indien hun vereniging onvruchtbaar bleek.⁶¹ Werde de vrouw niet zwanger, dan kon het huwelijk onopvallend worden ontbonden, zonder publiek eerverlies. Zo kon de bruid opnieuw huwen in de hoop om haar vruchtbaarheid te kunnen bewijzen met een andere echtgenoot.⁶² Dankzij dit 'proefhuwelijkssysteem' werden man en vrouw behoed voor een publieke schande, indien geen kind werd voortgebracht, en behielden beide partijen hun waardigheid.

3.5.3 *Initiatief van de bruid?*

Cartledge stelt zich de vraag of alle Spartaanse meisjes werden verloofd door hun vader of zijn mannelijke erfgenaam die optrad als wettelijke voogd (κύριος). Hadden zij niets meer te zeggen in de keuze van hun echtgenoot of in de bepalingen van het huwelijkscontract dan een Atheens meisje

⁵⁷ Er is geen overtuigend bewijsmateriaal voorhanden over de verblijfplaats van het koppel gedurende de verschillende stadia van het huwelijk. Pomeroy acht het waarschijnlijk dat de bruid na een tijd, misschien na de geboorte van een kind, haar ouderlijk huis verliet om te gaan samenwonen met haar echtgenoot. Waar dit precies was – in een eigen woning of in het ouderlijk huis van de man – is niet met zekerheid te zeggen. Cf. Pomeroy 2002, 56.

⁵⁸ Cf. Cartledge 2001c, 123; MacDowell 1986, 79.

⁵⁹ Cf. Powell 2002, 92.

⁶⁰ Cf. Cartledge 2001c, 123.

⁶¹ Cf. Pomeroy 1997, 59-60.

⁶² Cf. Pomeroy 1995a, 38.

of was er ruimte voor speling zoals dat het geval was in Gortyn, waar de *κυρία* niet bestond? Het bewijsmateriaal is gering en niet duidelijk.⁶³

De fragmenten van Herodotos illustreren dat vele Spartaanse huwelijken, misschien vrijwel alle, persoonlijk werden geregeld. Zelfs in die gevallen blijken er echter alternatieve methoden te zijn geweest: naast verloving (*ἐγγύη*), waarbij de vader zijn dochter aan haar toekomstige echtgenoot schonk, was er ook schaking (*ἀρπαγή*), waarbij de echtgenoot haar simpelweg meenam. Hoewel dit op het eerste zicht moeilijk lijkt, vinden we bij Cartledge, Hodkinson en MacDowell de overtuiging terug dat deze twee huwelijkswijzen niet onverenigbaar zijn: ook in onze kerken is het gangbaar dat een bruid wordt ‘weggegeven’ door haar vader, terwijl er ook een wettelijk huwelijk kan plaatsvinden zonder de toestemming van de vader. Zo was het in Sparta wellicht ook gebruikelijk dat een huwelijk werd geregeld tussen de vader van een vrouw – of de dichtste mannelijke verwant van de bruid – en haar toekomstige echtgenoot. In een dergelijk geval spraken zij wellicht af dat de bruidegom de bruid in een bepaalde nacht zou meenemen vanuit haar vaderlijk huis en dan was de ‘schaking’ nog slechts een formaliteit. Anderzijds was het ook mogelijk dat deze ‘schaking’ gebeurde zonder de toestemming van de vader van het meisje en dan was het huwelijk nog steeds geldig, zoals het geval van Damaratos illustreert. In Sparta, in tegenstelling tot Athene, was een formele verloving door de vader van de bruid dus geen vereiste voor een wettig huwelijk.⁶⁴

Cartledge verbindt aan de symboliek van de ‘schaking’ een belangrijke betekenis. Indien we de bronnen hier kunnen geloven, is volgens Cartledge immers de conclusie gerechtvaardigd dat het meisje dat werd geroofd onmiskenbaar een passieve rol speelde. Daarenboven, hoewel het huwelijk in Sparta, zoals in Athene, begon wanneer de bruid het huis van de bruidegom (of van zijn ouders) binnenging, lijkt een Spartaans huwelijk niet als het Atheense tweezijdige samenleven of ‘samen een huishouden stichten’ (*συνοικεῖν*) te zijn geconcipieerd, maar als een eenzijdig ‘bezitten’ van de vrouw door de echtgenoot (Herod., *Hist.* 5.39.6-14, 6.57.22, 6.65.4-9; Xen., *Lak. Pol.* 1.8).⁶⁵ Terwijl Cartledge uitgaat van een volledige passiviteit van de kant van de vrouw in de huwelijksafhandeling, argumenteert Pomeroy dat Xenophon de Spartaanse vrouw nergens als passief afbeeldt in zijn beschrijving van het huwelijk: de vrouw treedt op als actieve partner. De formulering *γυνή ... ἔλθοι* verschijnt in Xenophons eerste zin over het huwelijk (*Lak. Pol.* 1.5); de vrouw treedt hier op als actief subject van de zin doordat zij fungeert als onderwerp van het werkwoord *ἔρχομαι*, ‘gaan naar’. In de beschrijving van het Atheense huwelijk daarentegen zijn het steeds de vader of de ouders die

⁶³ Cf. Cartledge 2001c, 121.

⁶⁴ Cf. Cartledge 2001c, 122; Hodkinson 1989, 91; MacDowell 1986, 80-81.

⁶⁵ Cf. Cartledge 2001c, 122, 124.

het meisje aan de bruidegom geven, die haar vervolgens ‘neemt’. Het werkwoord dat hierbij vaak wordt gebruikt is λαμβάνω, ‘nemen’, waardoor de vrouw in een passieve rol wordt geplaatst.⁶⁶

3.6 Landbezit

3.6.1 Grondbeheer

In de meeste samenlevingen waar de economie voornamelijk afhankelijk is van sedentaire landbouw, oefenen de landverdeling en de regels die het beheer ervan in goede banen leiden een fundamentele invloed uit op de aard van het sociale systeem. Hodkinson gelooft dat dit ook het geval was in Sparta.⁶⁷ Er bestaat heel wat discussie over het grondbezit in Sparta, want land was het waardevolste product in de antieke wereld. Daarnaast is er ook maar weinig geweten over het beheer van ander bezit in Sparta.⁶⁸ Binnen het onderzoek naar Spartaans grondbezit zijn twee grote visies ontwikkeld. De meest traditionele visie zal eerst worden behandeld.

In klassiek (en misschien reeds archaïsch) Sparta bestond er volgens Pomeroy een publiek en een privaat systeem van landbeheer. Het systeem van een publieke controle over het Spartaanse landbezit zou ingesteld zijn door Lykourgos, waarbij het publieke land was opgedeeld in gelijke percelen (κλῆροι).⁶⁹ In verschillende teksten wordt inderdaad vermeld dat het Spartaanse land in een vroege periode gelijk werd verdeeld onder de burgers. De vroegst bewaarde verwijzing is te vinden bij Plato, maar is kort en vaag. Hij gaat er duidelijk van uit dat het feit waarnaar hij verwijst algemeen bekend is. Hij beschrijft dat wetgevers in Argos, Messene en Sparta het land zonder geschillen konden verdelen, toen zij regelingen troffen voor gelijkheid in bezit. Argos en Messene vernietigden later echter hun constitutie en enkel Sparta hield vast aan deze regeling (*Leg.* 684d-685a). Dit lijkt te impliceren dat gelijkheid in grondbezit nog steeds het geval was in het Sparta van Plato's tijd. Op basis van deze getuigenis is het moeilijk om na te gaan wat die gelijkheid in Spartaans grondbezit precies inhield, maar Plato's vermelding kan aangevuld worden met wat te vinden is bij Polybios en Ploutarchos. Polybios stelt eveneens vast dat er in Sparta een gelijke verdeling van grondbezit was (*Hist.* 6.45.3). Ploutarchos (*Lyk.* 8.1-4) gaat dieper in op deze regeling en geeft een gedetailleerde beschrijving van het aantal κλῆροι voor Spartaanse burgers (9000) en voor περίοικοι (30000). Hij legt ook uit dat de gelijkheid van de κλῆροι werd bepaald op basis van wat ze produceerden en niet zozeer op grond van de oppervlakte.⁷⁰

⁶⁶ Cf. Pomeroy 2004, 211.

⁶⁷ Cf. Hodkinson 1989, 80.

⁶⁸ Cf. Pomeroy 1997, 51.

⁶⁹ Cf. Pomeroy 1997, 51-52.

⁷⁰ Cf. MacDowell 1986, 89-91.

De traditionele visie op het Spartaanse grondbezit baseert zich in grote mate op het bewijsmateriaal van Ploutarchos. Ploutarchos' werk bevat echter een aantal interne tegenstrijdigheden. Bijgevolg bestaat er onder de aanhangers van deze traditionele visie eveneens onenigheid naargelang van de specifieke tekstfragmenten waaraan zij geloof hechten,⁷¹ zoals ik nu zal illustreren. Pomeroy's visie bestaat erin dat aan elke Spartaan een κλῆρος werd toegekend bij zijn geboorte (Plout., *Lyk.* 8.1-4, 16.1). De heloten bewerkten deze κλῆροι als horigen en moesten een deel van hun opbrengst afstaan aan de bezitter van de κλῆρος. Bezit van een κλῆρος betekende dus dat de Spartaanse burgers zich niet moesten bezighouden met het bewerken van het land voor hun levensonderhoud, maar dat zij vrij waren om hun tijd volledig aan militaire dienst te wijden. Wanneer een man stierf, keerde zijn κλῆρος volgens Pomeroy's visie terug naar de staat en werd die verdeeld aan een andere Spartaanse baby, die niet noodzakelijk verwant was met de vorige eigenaar.⁷² Ploutarchos' vermelding in zijn *Leven van Agis* (5.1-2) dat een vader zijn κλῆρος als erfenis naliet aan zijn zoon, wordt daarentegen aangenomen door MacDowell, die veronderstelt dat de zoon moest wachten op de dood van zijn vader om de κλῆρος te erven.⁷³ Pomeroy maakt hierbij de bedenking dat niet elke man een zoon kan hebben gehad, terwijl sommigen er meer dan één hadden. Daarom aanvaardt zij de stelling van Ploutarchos in zijn *Leven van Lykourgos* (*Lyk.* 16.1) dat aan elke nieuwgeborene een κλῆρος werd toegekend en ontkent ze zo de erfelijke natuur van de κλῆρος.⁷⁴ MacDowell gelooft wel in de erfelijke natuur van de κλῆροι en gaat er van uit dat er een wet bestond die het mogelijk maakte dat een tweede of daaropvolgende zoon kon geadopteerd worden als erfgenaam door een andere man die zelf geen zoon had.⁷⁵ Oliva tracht de verschillende visies te combineren. Hij stelt dat elke Spartaanse baby een κλῆρος toegewezen kreeg uit het 'burgerlijke land' dat toebehoorde aan de φυλή en dus aan de hele burgerbevolking. De Spartaan was niet de bezitter, maar slechts de pachter van dat perceel. Het is daarbij wel mogelijk dat aan de baby het perceel van zijn vader werd gegeven, wat natuurlijk zou zijn in het geval van de eerstgeboren zoon. Aan de baby kon enkel een ander stuk land worden toegekend, indien dat op dat ogenblik vrij was en als dat gebeurde, genoot zijn vader van de opbrengst van twee percelen. In de praktijk ging het perceel van de vader gewoonlijk wellicht wel over op zijn zoon (of op verschillende zonen of dochters), zoals Ploutarchos zegt in zijn *Leven van Agis* (5.1-2). De toekenning van land aan de pasgeboren baby werd op die manier slechts een symbolische handeling, die de burgers eraan herinnerde dat de staat de bezitter was van het 'burgerlijke land'.⁷⁶ Ondanks de vastgestelde verschillen, geloven alle aanhangers van de traditionele visie dus dat de overdracht van land bij de dood van een Spartaans burger geregeld werd door regels die van staatswege werden opgelegd. De bedoeling hiervan was dat het land niet zou opgesplitst

⁷¹ Cf. Hodkinson 2000, 66-67.

⁷² Cf. Pomeroy 1997, 51-52.

⁷³ Cf. MacDowell 1986, 94.

⁷⁴ Cf. Pomeroy 1997, 52 n. 83.

⁷⁵ Cf. MacDowell 1986, 95.

⁷⁶ Cf. Oliva 1971, 37.

worden en te verhinderen dat individuen afstand zouden doen van een deel van hun land, hetzij door schenking, hetzij door verkoop of erfenis.⁷⁷

Het staat wel vast dat tegen de vijfde eeuw v.Chr. sommige Spartaanse burgers het beter hadden dan anderen (zie bijvoorbeeld Herod., *Hist.* 7.134.2) en MacDowell tracht dit te verklaren: een eerste antwoord is dat, zelfs in een tijd waar er nog geen sprake was van munten of waardevolle metalen, iemand rijk kon worden door een goede organisatie van zijn boerderij, door zijn slaven op te dragen nuttig handelswaar te vervaardigen of door zich te verzekeren van oorlogsbuit, terwijl een ander kon verarmen door spilzucht of wanneer bijvoorbeeld de heloten of dieren die op zijn land werkten getroffen werden door ziekte of een brand zijn huis vernietigde. Een beter antwoord is dat sommige Spartaanse burgers extra land bezaten dat geen deel uitmaakte van de κλήροι. Er is immers bewijsmateriaal dat er twee categorieën land werden onderscheiden, zoals ook door Oliva werd opgemerkt:

... τῆς ἀρχῆθεν διατεταγμένης μοίρας· πωλεῖν δ' οὐκ ἐξῆν.

... van het deel dat oorspronkelijk werd verdeeld; dit te verkopen was niet toegestaan.

(Plout., *Mor.* 238E 7-8)

De vertaling van dit fragment van Ploutarchos is een eigen vertaling en een correctie op de vertaling van Janssen. De Griekse tekst bevat namelijk een lacune:

Ἔνιοι δ' ἔφασαν, ὅτι καὶ τῶν ξένων ὃς ἂν ὑπομείνῃ ταύτην τὴν ἄσκησιν τῆς πολιτείας κατὰ τὸ βούλημα τοῦ Λυκούργου μετεῖχε *** τῆς ἀρχῆθεν διατεταγμένης μοίρας· πωλεῖν δ' οὐκ ἐξῆν.

(Plout., *Mor.* 238E 5-8)

Janssen heeft deze lacune op een andere manier geïnterpreteerd dan ik en gaat ervan uit dat 'τῆς ἀρχῆθεν διατεταγμένης μοίρας' nog deel uitmaakt van de Griekse zin die werd onderbroken door de lacune. Hij kwam tot de volgende vertaling: *"Sommigen beweerden dat ook vreemdelingen die een dergelijke training konden doorstaan krachtens de wil van Lykourgos het burgerrecht kregen en wel dat gedeelte dat vanaf het begin was aangewezen"* en *"Iets verkopen mocht niet. ..."*. Door deze vertaling bekommt Janssen twee 'Spartaanse gewoonten', waarvan de eerste inhoudelijk echter geen betekenis heeft. Ik ben ervan overtuigd dat de lacune mag geïnterpreteerd worden als het begin van een nieuwe zin, zodat 'τῆς ἀρχῆθεν διατεταγμένης μοίρας' en 'πωλεῖν δ' οὐκ ἐξῆν' een zinvol geheel vormen.

⁷⁷ Cf. Hodkinson 2000, 67-68.

Een tweede tekstfragment dat wijst op een onderscheid tussen twee categorieën land in Sparta, is een fragment van Herakleides Lembos, een Grieks filosofisch auteur (tweede eeuw v.Chr.):

(12.) πωλεῖν δὲ γῆν Λακεδαιμονίοις αἰσχρὸν νενόμισται. τῆς ἀρχαίας μοίρας οὐδὲ ἔξεστι.

(12.) De Spartanen beschouwen het verkopen van grond als schandelijk. Van het oorspronkelijke deel is het zelfs niet toegestaan iets te verkopen.

(Herakl. Lembos, *Exc. Pol.* 12)

Vooraf het fragment van Herakleides Lembos wordt beschouwd als een belangrijke bron hieromtrent, omdat het wellicht afkomstig is uit de verloren gegane *Constitutie van de Lakedaimoniërs* van Aristoteles.⁷⁸ ‘Het oorspronkelijke deel’ moet volgens de aanhangers van de traditionele visie verwijzen naar de κλῆροι, grond onder publieke controle. Deze tekstfragmenten zouden dan impliceren dat sommige Spartanen ook in het bezit waren van een ander soort land, van een meer privaat karakter, dat eventueel mocht verkocht worden.⁷⁹

Hodkinson merkt echter op dat de tekst van het tweede deel van de stelling van Herakleides Lembos (τῆς ἀρχαίας μοίρας οὐδὲ ἔξεστι) zowel grammaticaal als syntactisch slechts in beperkte mate overeenstemt met het eerste deel. Volgens hem is dit tweede deel een latere toevoeging aan wat oorspronkelijk een perfect coherente stelling was. Hij zoekt de bron voor deze toevoeging via het bewijsmateriaal van de – reeds geciteerde – parallelle passage die werd opgenomen in Ploutarchos’ *Moralia*. Het overgeleverde fragment dat aan deze passage voorafgaat, betreft de toelating van vreemdelingen tot het burgerschap in overeenstemming met de voorschriften van Lykourgos. Dit was een belangrijk element in het programma van de late derde-eeuwse revolutie (Plout., *Agis* 8.2; 10.2-3). Hodkinson concludeert dan ook dat deze stelling omtrent een verbod op de verkoop van het ‘oorspronkelijk deel’ een laat-Hellenistische toevoeging is aan de oorspronkelijke tekst van de Aristoteliaanse *Constitutie van de Lakedaimoniërs*. Die toevoeging gebeurde wellicht onder invloed van de propaganda van de late derde-eeuwse revolutie. Op grond van deze vaststelling besluit Hodkinson dat het ‘oorspronkelijke deel’ zelf een laat-Hellenistisch en geen klassiek element was van het Spartaanse grondbezit.⁸⁰

Een aantal wetenschappers identificeren dit ‘oorspronkelijke deel’ met grond binnen de πολιτικὴ χώρα waarvan melding wordt gemaakt bij Polybios (*Hist.*, 6.45.1-3), wanneer hij verwijst naar de Kretenzische constitutie.⁸¹ Tegen de klassieke periode, indien niet vroeger, was er dus, naast het land dat was bestemd voor verdeling als κλῆροι, ook land in privébezit.⁸² Hodkinson ontkent echter dat de verwijzing naar Polybios deze visie ondersteunt. Hij argumenteert dat Polybios geen

⁷⁸ Cf. Hodkinson 2000, 86.

⁷⁹ Cf. MacDowell 1986, 93-94; Oliva 1971, 33.

⁸⁰ Cf. Hodkinson 2000, 85-88.

⁸¹ Cf. Hodkinson 2000, 68.

⁸² Cf. Pomeroy 1997, 52.

onderscheid maakt tussen twee soorten land en dat πολιτική χώρα hier niet de betekenis heeft van ‘publiek land’ in contrast met een ander soort land dat een eerder privaat karakter had. De πολιτική χώρα, zoals deze door Polybios wordt beschreven, was het enige land dat beschikbaar was voor burgers. Bijgevolg beschrijft Polybios volgens Hodkinson niet hetzelfde systeem als hetwelk een aantal onderzoekers hebben afgeleid uit Ploutarchos’ *Leven van Agis*.⁸³

Deze visies omtrent grondbezit in Sparta kan ik categoriseren binnen de traditionele visie. Ook binnen deze visie zijn er echter nog punten van onenigheid vast te stellen. Naast het debat over de al dan niet erfelijke natuur van κληροί, bestaat er ook discussie over een ander punt: Pomeroy is van mening dat de κληροί werden verkregen bij de Spartaanse verovering van Messenië.⁸⁴ MacDowell wijst echter op Ploutarchos’ vermelding dat de κληροί geheel Lakonië beslaan (Plout., *Lyk.* 8.4) en concludeert dat het bijkomende privéland moet gesitueerd worden binnen het territorium waarover de Spartanen later controle verwierven, voornamelijk Messenië. Beiden zijn echter wel overtuigd van het bestaan van land in staatsbezit en privéland. Hoe dit privéland precies werd verdeeld, weten we echter niet.⁸⁵

Reeds ten tijde van de publicatie van Oliva’s *Sparta and her Social Problems*, 1971, verwierpen een aantal wetenschappers de traditie dat de Spartaanse burgers gelijke percelen grond in hun bezit hadden en ontkenden zij dat er ooit gelijkheid in landbezit heeft bestaan in Sparta. Zo werd nog recent door Nafissi in 2009 geargumenteed dat een tweedeling publiek-privé in het Spartaanse grondbezit weinig waarschijnlijk is.⁸⁶ Binnen het actuele wetenschappelijke onderzoek omtrent het Spartaanse landbezit heerst de visie dat het idee van publieke controle over Spartaans grondbezit moet verworpen worden.⁸⁷ Hiervoor is de overtuiging in de plaats gekomen dat land louter erfelijk werd doorgegeven, van de ene generatie op de andere, via het gangbare Griekse systeem van deelbare erfenis.⁸⁸ Binnen het huidige onderzoek wordt er bijgevolg enkel uitgegaan van Spartaanse grond in privébezit; zo ook Hodkinson die de betrouwbaarheid van latere auteurs als Polybios en Ploutarchos in twijfel trekt en opteert voor de consultatie van alternatieve vroegere beschrijvingen. Het vroegste bewijsmateriaal komt van Tyrtaios, die door Aristoteles werd geciteerd:

⁸³ Cf. Hodkinson 2000, 74.

⁸⁴ Cf. Pomeroy 1997, 51.

⁸⁵ Cf. MacDowell 1986, 93-94.

⁸⁶ Cf. Nafissi 2009, 121.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld Hodkinson 2000, 76-81 en Redfield 1977-1978, 158-159.

⁸⁸ Cf. Nafissi 2009, 121.

... ἔτι ὅταν οἱ μὲν ἀπορῶσι λίαν οἱ δ' εὐπορῶσιν (καὶ μάλιστα ἐν τοῖς πολέμοις τοῦτο γίνεται· Συνέβη δὲ καὶ τοῦτο ἐν Λακεδαίμονι ὑπὸ τὸν Μεσηνιακὸν πόλεμον· δῆλον δὲ [καὶ] τοῦτο ἐκ τῆς Τυρταίου ποιήσεως τῆς κα- **(1307a.)** λουμένης Εὐνομίας· θλιβόμενοι γάρ τινες διὰ τὸν πόλεμον ἠξίουσαν ἀνάδαστον ποιεῖν τὴν χώραν).

... ook nog wanneer de enen te weinig hebben en anderen in overvloed leven (en dat gebeurt vooral tijdens oorlogen: het gebeurde ook in Sparta ten tijde van de Messeense Oorlog. Dat blijkt uit het gedicht van Tyrtaios met de titel 'Goede orde': **(1307a.)** want, in angst omwille van de oorlog, vonden sommigen het aangewezen om een herverdeling van het land te bewerken).

(Arist., *Pol.* 1306b 36- 1207a 2)

Tyrtaios' gedicht impliceert dat het territorium van Lakonië ongelijk verdeeld was; anders was het niet mogelijk geweest dat sommige Spartaanse burgers tot armoede waren gebracht door het tijdelijke verlies van Messenië en zou de vraag naar een herverdeling van het land geen zin hebben gehad. Hodkinson is er ook van overtuigd dat de toon van dit tekstfragment eerder privé- dan publiek grondbezit impliceert. De dichter Alkaios, die schreef omstreeks 600 v.Chr., citeert een gezegde door een zekere Aristodemos uit Sparta:

χρήματ' ἀνὴρ πενιχρὸς δὲ οὐδεὶς πέλετ' ἐσθλὸς οὐδὲ τίμιος.

Een man is wat hij bezit; geen behoeftige man is goed of eerbiedwaardig.

(Scholia in Pindarum, *Isthm.* 2.17 9-10)

Op basis van dit en ander vroeg bronnenmateriaal legt Hodkinson de nadruk op de grote ongelijkheden die bestonden in het Spartaanse grondbezit (zie ook Herod., *Hist.* 7.134.7-14; Thouk., *Hist.* 1.6.4; Xen., *Lak. Pol.* 5.3, 6.4; *Hell.* 6.4.10-11). Hoewel Thukydides en Herodotos de aard van de rijkdom van welvarende burgers niet specificeren, zou het zeer opmerkelijk zijn indien deze geen grondbezit inhield. Door gebruik te maken van dit vroege bronnenmateriaal, weerlegt Hodkinson het voornaamste bezwaar tegen de hypothese van een privaat en ongelijkmatig systeem van grondbezit, namelijk dat de verwijzingen naar een dergelijk systeem bij een aantal vierde-eeuwse auteurs – en voornamelijk Aristoteles – verwijzen naar een systeem dat pas laat werd ontwikkeld. Hoewel het bewijsmateriaal van de vierde-eeuwse bronnen gedetailleerder is dan dat van de vroegere auteurs, komt het in de essentiële details overeen met het beeld van Spartaans landbezit van voor 400 v.Chr..⁸⁹ Hodkinson gaat hiermee in tegen het idee dat er pas vanaf de invoering van de wet van Epitadeus in de vierde eeuw v.Chr. sprake zou geweest zijn van grondbezit met een privaat

⁸⁹ Cf. Hodkinson 1989, 80-81; Hodkinson 2000, 68, 76-81; MacDowell 1986, 92; Oliva 1971, 33.

karakter. Hij ontkent dat er een merkbare breuk is tussen het beeld van Spartaans grondbezit in de vijfde-eeuwse bronnen en het beeld dat wordt geschetst door vroege vierde-eeuwse auteurs.⁹⁰

Als bron die de meest gedetailleerde beschrijving van het Spartaanse landbezit verschaft, bevestigt Aristoteles dat de verdeling van land in Lakonië in zijn tijd nog steeds op grote schaal ongelijk was (*Pol.* 1270a 15-18). Op zich was dat echter niet opmerkelijk: deze situatie kon eveneens in vele andere Griekse stadsstaten worden vastgesteld. Wat daarentegen wel opmerkelijk was, of toch tenminste Aristoteles trof, was dat bijna twee vijfden van het Spartaanse land in de handen van vrouwen was (*Pol.* 1270a 23-26). Hoe Aristoteles tot dit beeld kwam, is onduidelijk, maar ongetwijfeld was dit in zijn ogen een laakbaar gegeven.⁹¹ Hodkinson schetst het beeld van een machtige en invloedrijke Spartaanse vrouw in een plutocratische samenleving. Hij argumenteert dat essentiële elementen in Ploutarchos' beschrijvingen – de veronderstelde gelijkwaardige herverdeling van het land, het onderhouden van het κλήρος-systeem in de vijfde eeuw v.Chr. en de systemen van landbeheer en erfenis – uitvindingen waren van de late vierde of derde eeuw v.Chr. ter ondersteuning van voorstellen tot een herverdeling van het land die toen werden gedaan. Deze elementen zijn immers niet expliciet terug te vinden in het werk van vijfde-eeuwse auteurs. Bijgevolg gelooft hij dat er nooit een categorie van land heeft bestaan in Sparta die strikt was voorbehouden voor mannen.⁹² Indien deze interpretatie van Hodkinson correct is, heeft de situatie, zoals ze wordt beschreven door Aristoteles, reeds haar wortels in de archaïsche periode en bezaten en beheerden vrouwen toen al grote hoeveelheden eigendom.⁹³ Hodkinsons visie kreeg echter ook af te rekenen met heel wat tegenkanting. Tegen Hodkinsons datering van het κλήρος-systeem brengt MacDowell in dat het fenomeen van de κλήροι tenminste moet teruggaan tot de tijd van Plato, aangezien deze er melding van maakt. MacDowell reageert hier weliswaar niet rechtstreeks op Hodkinson, aangezien deze schreef na de publicatie van MacDowells *Spartan Law*, maar Hodkinsons overtuiging werd op dat ogenblik reeds geformuleerd door heel wat andere wetenschappers. Hodkinson argumenteert dat Ploutarchos' bewijsmateriaal niet consistent is met dat van Aristoteles (*Pol.* 1270a 15-34), maar ook dit argument wordt door MacDowell verworpen op grond van het feit dat Aristoteles' fragment zou verwijzen naar een latere periode, nadat de wetgeving van Epitadeus de regelgeving inzake eigendom had veranderd.⁹⁴ Pomeroy's kritiek op Hodkinsons visie betreft zijn argumentatie omtrent de positie van vrouwen als landbezitters. Zij concludeert uit het beschikbare bronnenmateriaal dat Hodkinson het fout heeft en dat een bijkomende bron van grote rijkdom pas toegankelijk was voor vrouwen op het einde van de vijfde eeuw v.Chr.. Hodkinson haalt het meeste bewijs voor de rijkdom van vrouwen immers uit bronnenmateriaal van de vierde eeuw v.Chr..

⁹⁰ Cf. Hodkinson 2000, 90.

⁹¹ Cf. Cartledge 2001c, 118; Hodkinson 2000, 80-81;

⁹² Cf. Hodkinson 1989, 80-81; Hodkinson 2000, 69, 72, 77, 99-103.

⁹³ Cf. Pomeroy 2002, 92-93.

⁹⁴ Cf. MacDowell 1986, 92-93; Oliva 1971, 33.

Overwinningen in de pan-Helleense paardenrennen waren bijvoorbeeld een bewijs van grote rijkdom. De twaalf Olympische overwinningen, behaald door de Spartanen van 548 tot 420 v.Chr., werden behaald door mannen. De helft van de zes overwinningen van 396 tot 386 v.Chr. werd behaald door vrouwen. De plotse verschijning van vrouwelijke overwinnaars in de paardenrennen in Olympia vanaf 396 v.Chr.⁹⁵ en de nieuwe hunkering naar dure, ingevoerde jurken stroken met het beeld van een opmerkelijke consumptie die karakteristiek is voor nouvelles riches.⁹⁶

3.6.2 *Bruidsschat*

Grond kwam in het bezit van vrouwen als bruidsschat en als erfenis. Zoals in Athene, waar, volgens Ploutarchos (*Sol.* 20.8), Solon de omvang van bruidsschatten had gelimiteerd, was het systeem van bruidsschatten toch wijd verspreid in Sparta, kennelijk zonder limieten. Pomeroy gaat er van uit dat zij zeker tegen de vierde eeuw v.Chr. (en misschien al vroeger) gangbaar en vrij groot waren en dienden als een middel om bezit te concentreren (Plout., *Lys.* 30.5).⁹⁷ Deze visie komt overeen met de conclusies die door MacDowell werden getrokken, hoewel Pomeroy deze presenteert als feiten, terwijl MacDowell duidelijk nog voorzichtiger was – een vaststelling die te verklaren is door de vooruitgang die werd geboekt in het onderzoek naar Sparta in de periode tussen de twee betreffende werken.

Uitgaande van de conclusie omtrent het Spartaanse huwelijk – formele verloving was geen vereiste voor een wettelijk huwelijk – besluit MacDowell aanvankelijk dat er geen sprake was van het geven van een bruidsschat. Om deze stelling te onderbouwen beroept hij zich op één van de uitspraken die werden toegeschreven aan Lykourgos, waaruit moet blijken dat Lykourgos bruidsschatten had verboden:

Πυνθανομένου δέ τινος, διὰ τί τὰς κόρας ἐνομοθέτησεν ἀπρόικους ἐκδίδοσθαι, ‘ὅπως’ ἔφη ‘μήτε δι’ ἔνδειαν ἄγαμοί τινες ἐαθῶσι μήτε διὰ περιουσίαν σπουδάζωνται, ἕκαστος δ’ εἰς τὸν τρόπον τῆς παιδὸς ἀφορῶν ἀρετὴ τὴν αἵρεσιν ποιῶνται.’ ...

Toen iemand [Lykourgos] vroeg, waarom hij de regel had opgesteld om meisjes zonder bruidsschat uit te huwelijken, zei hij: “De bedoeling is dat er geen meisjes ongetrouwd blijven door gebrek aan geld, terwijl anderen door hun vermogen met aanzoecken worden overstelpt, en dat iedere man op het karakter van het meisje let en zijn keuze door haar kwaliteiten laat leiden.” ...

(Plout., *Mor.* 227F-228A)

⁹⁵ Cf. Hodkinson 2000, 308, table 12.

⁹⁶ Cf. Pomeroy 2002, 93.

⁹⁷ Cf. Pomeroy 1997, 52-54.

Deze stelling wordt bevestigd door wat kan teruggevonden worden bij Athenaios, een Grieks redenaar en grammaticus (tweede-derde eeuw n.Chr.):

καὶ ἕκαστος ἥς ἐπιλάβοιτο, ταύτην ἀπῆγεν ἄπροικον;

en ieder voerde het meisje dat hij had vastgegrepen weg zonder bruidsschat;

(Athen., *Deipn.* 13.2.5-6)

Bij Aristoteles wordt daarentegen vermeld dat bruidsschatten wel degelijk werden gegeven in Sparta:

ἔστι δὲ καὶ τῶν γυναικῶν σχεδὸν τῆς πάσης χώρας τῶν πέντε μερῶν τὰ δύο, τῶν τ' ἐπικλήρων πολλῶν γινομένων, καὶ διὰ τὸ προῖκας διδόναι μεγάλας.

En ook is bijna twee vijfden van het hele land in de handen van vrouwen, omwille van het grote aantal erfgenames en het feit dat omvangrijke bruidsschatten worden gegeven.

(Arist., *Pol.* 1270a 23-25)

Om deze schijnbare tegenstelling te verklaren, zou men Ploutarchos' anekdote kunnen afdoen als een moraliserend verzinsel, als een idee van wat de ideale wetgever zou hebben gezegd. Een betere verklaring is volgens MacDowell dat er een afwijking moet hebben bestaan tussen wet en praktijk: het is geloofwaardig dat, hoewel de wet een formeel huwelijkscontract – dat de belofte van een bruidsschat inhield – verbood, een vader in de praktijk dikwijls een rijkelijke gift schonk aan zijn dochter vanaf het ogenblik dat zij gehuwd was.⁹⁸ Cartledge geeft een verklaring die aanleunt bij die van MacDowell: het bewijsmateriaal van het Kretenzische Gortyn suggereert volgens hem dat Aristoteles zich schuldig maakt aan een terminologische en semantische verwardheid. Er is immers geen spoor van de bruidsschat in Gortyn en er bestaat een consensus onder de bronnen – andere dan Aristoteles – dat er evenmin een bruidsschat was in Sparta, zoals reeds werd uiteengezet. Wat Aristoteles 'omvangrijke bruidsschatten' noemt, waren wellicht een soort van vervroegde erfenissen, zo veronderstelt Cartledge – een huwelijksregeling, bestaande uit grondbezit en een aantal roerende goederen die een (rijke) vader en/of moeder aan hun dochter wilden schenken.⁹⁹

3.6.3 *Erfenis*

Hodkinson maakt een onderscheid tussen twee erfenissystemen. Het systeem waarbij vrouwen enkel erven wanneer er geen zonen zijn, noemt hij 'residual female inheritance'. Het andere

⁹⁸ Cf. MacDowell 1986, 81-82.

⁹⁹ Cf. Cartledge 2001c, 119-120.

mogelijke erfenissysteem, dat hijzelf 'universal female inheritance' noemt, impliceert een algemene, altijd geldende erfenis voor vrouwen.¹⁰⁰ Ik gebruik de terminologie van Hodgkinson om de twee grote visies op erfenis door vrouwen in Sparta uiteen te zetten.

3.6.3.1 'Residual female inheritance'

Een opmerking die Lykourgos zou hebben uitgesproken na zijn verdeling van κλῆροι, wijst erop dat erfenis onder zonen deelbaar was in gelijke delen (Plout., *Lyk.* 8.4 6-12).¹⁰¹ De vraag stelt zich vervolgens wat gangbaar was voor dochters. MacDowell veronderstelt dat er in Sparta een wet moet hebben bestaan die betrekking had op dochters en die het mogelijk maakte dat, na de dood van een man zonder zonen, diens κλῆρος in het bezit kwam van zijn dochter en haar echtgenoot. Ondanks het gebrek aan duidelijk bewijsmateriaal, gelooft MacDowell dat een aantal overwegingen het bestaan van een dergelijke wetgeving aannemelijk maken. Allereerst was deze kwestie prominent aanwezig in de erfeniswetten van de twee andere Griekse steden waarvan we het meeste wettelijke bewijsmateriaal hebben – Athene en Gortyn. Daarnaast gebruikt Plato bij het opstellen van wetten voor zijn ideale staat het huwelijk van dochters als een belangrijk middel om het aantal families stabiel te houden (*Leg.* 923d-926c). Het is mogelijk dat Plato hierin werd beïnvloed door het Spartaanse voorbeeld. Eveneens belangrijk is de getuigenis van Herodotos dat het huwelijk van erfgenames in Sparta onderhevig was aan koninklijke supervisie (*Hist.* 6.57.20-23). De erfgename in dit fragment was wellicht een vrouw wier vader stierf zonder een zoon te hebben voortgebracht, zodat zijn eigendom in haar bezit kwam. In de Atheense wet kon aanspraak gemaakt worden op het huwelijk met een vrouw in deze positie door de dichtste mannelijke verwant van haar vader, om er op die manier voor te zorgen dat het bezit van de vader in de familie zou blijven. Ook de wetgeving van Gortyn stelt regels vast voor het huwelijk van een erfgename met een verwant.¹⁰² Cartledge is van mening dat Kretenzische parallellen te dikwijls werden gebruikt als vervangmiddel voor bewijsmateriaal dat we niet hebben voor Sparta; anderzijds gelooft hij wel dat er iets te zeggen valt voor een gelijkaardige ontwikkeling van een aantal aspecten van het Kretenzische en het Spartaanse sociale systeem. In het geval van eigendomsrechten voor vrouwen, is het vergelijkend materiaal van Gortyn inderdaad zeer informatief.¹⁰³

Er wordt algemeen aangenomen dat de functie van de Spartaanse koningen op dit vlak erin bestond om te bepalen wie de dichtste verwant van de vader van de erfgename was en wie bijgevolg met haar mocht huwen. Strikt genomen is er echter geen bewijs dat erfgenames in Sparta verplicht waren om te huwen met verwanten. In dat geval zou de functie van de koningen erin bestaan

¹⁰⁰ Cf. Hodgkinson 1989, 82.

¹⁰¹ Het eerstgeboorterecht was enkel van kracht bij het bepalen van de opvolging van de troon, waar voorrang werd gegeven aan de oudste zoon, geboren na de troonsbestijging vd koning. Cf. Pomeroy 1997, 53.

¹⁰² Cf. MacDowell 1986, 95-97.

¹⁰³ Cf. Cartledge 2001c, 119.

hebben om de eisers te beoordelen aan de hand van vastgelegde criteria en zo te bepalen welke man volgens de wet het recht had om met haar te huwen.¹⁰⁴ Pomeroy en Cartledge trekken hierbij dezelfde conclusie: aangezien de koninklijke families zelf profiteerden van de accumulatie van bezit in weinig handen, verhinderden zij deze ontwikkeling niet.¹⁰⁵

Ook Aristoteles verschaft informatie over erfgenames:

νῦν δ' ἔξεστι δοῦναί τε τὴν ἐπίκληρον ὅτῳ ἂν βούληται, καὶ ἀποθάνῃ μὴ διαθέμενος, ὃν ἂν καταλίπη κληρονόμον, οὗτος ᾧ ἂν θέλῃ δίδωσιν ...

Maar het is nu geoorloofd dat hij zijn erfgename schenkt aan wie hij wil; en indien hij sterft, zonder een testament te hebben opgesteld, dan schenkt diegene die hij als erfgenaam heeft achtergelaten, haar aan wie hij wil ...

(Arist., *Pol.* 1270a 26-9)

Volgens MacDowell moet dit fragment verwijzen naar een ander soort overeenkomst dan dewelke zonet werd beschreven en die bestond in de vijfde eeuw v.Chr.. Hij situeert de overeenkomst die Aristoteles beschrijft in de vierde eeuw v.Chr., ten tijde van Aristoteles zelf. MacDowell verklaart deze verandering door ze te verbinden met de ῥήτρα van Epitadeus. Doordat vanaf dat ogenblik κλῆροι konden geschonken worden en een Spartaan op die manier ook meer dan één κλῆρος kon bezitten, kon een vader zonder zoon nu de beste echtgenoot uitzoeken voor zijn dochter en moest hij zich niet beperken tot die Spartaanse burgers – meestal jongere zonen – die geen κλῆρος hadden. Het tweede deel van de zin is moeilijker te verklaren: de erfgenaam was wellicht de dichtste mannelijke verwant. De vraag is echter: indien een vrouw achterbleef met de grond of het landgoed – ἐπί-κληρος, ‘die meeding met het landgoed’ –, hoe was het dan mogelijk dat iemand anders dan haar echtgenoot die grond in zijn bezit kreeg – dat betekent κληρονόμος immers –? Wellicht werd het bezit zo verdeeld dat de ἐπίκληρος en de κληρονόμος elk een deel kregen. Uit wat Aristoteles zegt, kan afgeleid worden dat de erfgenaam de dochter samen met een deel van het bezit aan een echtgenoot moest schenken, maar dat hij zelf permanent het andere deel mocht houden. Het is ook mogelijk dat de situatie die Aristoteles beschrijft uitzonderlijk was en dat een man zonder zoon gewoonlijk wel een testament opmaakte, waarin hij zijn bezit kon nalaten aan wie hij wilde. Hij kon dus ook alles aan zijn dochter nalaten, wat volgens MacDowell wellicht het meest gangbaar was. Dat zou dan weer Aristoteles’ opmerking verklaren dat er ‘vele erfgenames of ἐπίκληροι’ waren (*Pol.* 1270a 24).¹⁰⁶ Pomeroy verklaart de ‘vele ἐπίκληροι’ daarentegen op basis van het feit dat Sparta

¹⁰⁴ Cf. MacDowell 1986, 95-97.

¹⁰⁵ Cf. Cartledge 2001c, 120; Pomeroy 1997, 53-54.

¹⁰⁶ Cf. MacDowell 1986, 107-108.

voortdurend werd getroffen door wat Aristoteles ὀλιγανθρωπία noemde (zie bijvoorbeeld *Pol.* 1270a 34).¹⁰⁷ Cartledge zet een andere argumentatie uiteen. Hij gelooft dat Aristoteles het volledig mis heeft wanneer hij spreekt over ‘vele ἐπίκληροι’. Ten eerste is Aristoteles hier bijna zeker onjuist door het gebruik van de Atheense term ἐπίκληρος om een Spartaanse erfgename te beschrijven. Zijn fout kan echter nog verder gaan dan louter woordelijk. De bezittingen die een Spartaanse vrouw als erfenis of als bruidsschat kreeg, stonden schijnbaar tot haar eigen beschikking. In klassiek Athene was het daarentegen niet toegestaan aan vrouwen om meer dan een onbeduidende hoeveelheid eigendom te beheren en tot hun eigen beschikking te hebben.¹⁰⁸ Het familiebezit ging samen met de erfgename naar haar echtgenoot en dan naar hun kind. Atheense vrouwen konden dus functioneren als erfgenames, hoewel ze strikt genomen het eigendom van hun vader nooit echt in hun eigen bezit hadden.¹⁰⁹ Herodotos (*Hist.* 6.57.21) noemt de Spartaanse erfgename πατροῦχος (‘bezitter van het patrimonium’) en dit lijkt te corresponderen met de term ‘πατροιοκος’ die in gebruik was in Gortyn. In Gortyn konden vrouwen wel eigendom bezitten en tot hun eigen beschikking hebben (*Lex Gort.* 2.46-50, 3.25, 3.32-33, 3.42-43, 4.26, 5.1-9, 5.17-22, 7.52-8.30, 9.8-9) en dochters erfden automatisch een (kleiner) deel van het familiebezit naast hun broers (*Lex Gort.* 4.46-5.9). Het lijkt erop dat Herodotos hier getuige is van de waarheid en dat de term πατροῦχος in Sparta betekende wat wij vandaag verstaan onder ‘erfgename’.¹¹⁰

Het vroegste voorbeeld van een rijke vrouw in Sparta lijkt Kyniska te zijn geweest, zus van de Spartaanse koning Agesilaos II en geboren omstreeks 440 v.Chr. (Xen., *Ages.* 9.6). Op basis van die vaststelling concludeert MacDowell dat de rechten van vrouwen om in het bezit te zijn van en te beschikken over rijkdom deel uitmaakten van de hervormingen van Epitadeus.¹¹¹ Op die manier is het niet moeilijk om te zien hoe, gezien het dalende aantal wettige erfgenamen die het burgerschap bezaten, grondbezit kon geconcentreerd worden in de handen van vrouwen.¹¹² Aristoteles’ stelling (*Pol.* 1270a 23-26) dat in zijn tijd de vrouwen twee vijfden van het land van Sparta in handen hadden, is dus geloofwaardig.¹¹³

3.6.3.2 ‘Universal female inheritance’

MacDowell argumenteert voor het bestaan van een erfenissysteem waarbij dochters erfden in de afwezigheid van een zoon. Hieraan voegt hij toe dat, zelfs indien een man een zoon had, het mogelijk was dat hij een deel van zijn bezit bij testament naliet aan zijn dochter of haar schonk als

¹⁰⁷ Cf. Pomeroy 1997, 53.

¹⁰⁸ Cf. Cartledge 2001c, 119.

¹⁰⁹ Cf. Pomeroy 1995a, 61-62.

¹¹⁰ Cf. Cartledge 2001c, 119.

¹¹¹ Cf. MacDowell 1986, 109.

¹¹² Cf. Cartledge 2001c, 120.

¹¹³ Cf. Pomeroy 1997, 53-54.

bruidsschat.¹¹⁴ Hodkinson beschouwt die mogelijkheid niet als een uitzondering, zoals wordt gesuggereerd bij MacDowell, maar eerder als de regel. Hij – en met hem Dettenhofer¹¹⁵ – gelooft in het bestaan van een ‘universal female inheritance’, een algemene, altijd geldende erfenis voor vrouwen. Indien er geen zonen waren, erfde(n) de dochter(s) het landgoed (Herod., *Hist.* 6.57.20-23); maar zelfs indien er zonen waren, ontvingen de dochters wellicht ook een deel. Het is mogelijk dat Aristoteles’ stelling (*Pol.* 1270a 23-26) dat vrouwen twee vijfden van het land in hun bezit hadden, slechts een vierde-eeuwse stijging weerspiegelt in de omvang van bruidsschatten of huwelijks giften die dochters van hun ouders kregen. Een meer waarschijnlijke verklaring is volgens Hodkinson dat vrouwen lang over dezelfde erfenisrechten hadden beschikt als de vrouwen in het vijfde-eeuwse Gortyn: het recht op de helft van het deel dat aan een zoon verschuldigd was (*Lex. Gort.* 4.37-5.9). Wellicht werd dit deel gewoonlijk aan een meisje gegeven bij haar huwelijk als een ‘vervroegde’ erfenis, zoals in Gortyn gebeurde. Spartaanse burgervrouwen bezaten dus erfenisrechten, zelfs wanneer er zonen waren, niet enkel in hun afwezigheid. Dit systeem, waar vrouwen altijd erfden van hun ouders, resulteerde volgens Hodkinson in minder ongelijkheid tussen individuen en families. Wanneer alle dochters en zonen een hoeveelheid land erfden, werd het land immers gelijkmatiger verdeeld onder meer mensen; wanneer deze dochters huwden, resulteerde de vereniging van het landbezit van de man en de vrouw in minder frappante ongelijkheden tussen de verschillende families. Hodkinson gelooft dan ook dat het bestaan van erfenisrechten voor Spartaanse vrouwen leidde tot stabiliteit, aangezien het, in tegenstelling tot andere erfenissystemen, hielp om de verkleining van het landbezit van arme families tegen te gaan – en de daarmee gepaard gaande daling van het aantal Spartaanse burgers – en ook om de snelheid te beperken waarmee buitenmatige rijkdom zich ontwikkelde. Wanneer dochters alleen dan erven wanneer er geen zonen zijn, krijgt slechts een minderheid onder de vrouwen grond; deze vrouwen worden dan de echtgenote van mannen die zelf al een grote mate van rijkdom bezitten en armere mannen moeten hun bruid kiezen uit de groep van landloze vrouwen. Binnen het systeem waar alle dochters erven, verkrijgen zelfs de armste mannen extra land via hun echtgenote. Dit kan volgens Hodkinson een verklaring zijn voor het feit dat het Spartaanse socio-economische systeem twee eeuwen stabiel kon blijven vooraleer sociale verdeeldheid en een daling in het aantal burgers ernstige problemen werden in de late vijfde eeuw v.Chr..¹¹⁶ Ikzelf sluit mij aan bij Hodkinsons verdediging van het bestaan van een ‘universal female inheritance’. Door een verdediging van dit erfenissysteem kan immers de stabiliteit van het Spartaanse socio-economische systeem gedurende twee eeuwen verklaard worden. Die verklaring van socio-economische omstandigheden in Sparta vanuit de aard van het erfenissysteem is mijns inziens overtuigender dan MacDowells argumentatie die op een eigen interpretatie van slechts weinig bewijsmateriaal berust.

¹¹⁴ Cf. MacDowell 1986, 109.

¹¹⁵ Cf. Dettenhofer 1993, 73.

¹¹⁶ Cf. Hodkinson 1989, 82-84, 88.

Ducat bekritiseert niet alleen Hodgkinsons idee van een ‘universal female inheritance’ in Sparta, maar stelt ook het zelfbeschikkingsrecht van Spartaanse vrouwen over hun bezit in vraag dat zowel door Hodgkinson als Cartledge wordt verdedigd. Ducat vooronderstelt het bestaan van κύριοι voor Spartaanse vrouwen, aangezien deze vermeld worden in de wetgeving van Gortyn. Hij gelooft bijgevolg dat de Spartaanse vrouw op geen enkele manier juridisch gezien eigenaar was van ‘haar’ goederen en nog minder dat ze deze kon schenken of nalaten.¹¹⁷ Ik acht de overeenkomst met de wetgeving van Gortyn weliswaar nuttig als aanvulling op het bestaande bewijsmateriaal, maar niet om louter op basis hiervan te concluderen dat κύριοι voor vrouwen in Sparta gebruikelijk waren. Naar mijn mening wordt deze stelling van Ducat niet overtuigend beargumenteerd, terwijl Hodgkinsons argumentatie logisch en coherent is. Ik meen dan ook te mogen concluderen uit het beschikbare bronnenmateriaal, in tegenspraak met wat Ducat gelooft, dat de situatie op het vlak van erfenisregels heel wat gunstiger was voor de Spartaanse vrouwen dan voor vrouwen in Athene.¹¹⁸

3.7 Gynaikokratia?

Aristoteles zag Sparta als een γυναικοκρατία, een staat bestuurd door vrouwen, en, bijgevolg, tegengesteld aan de natuurlijke hiërarchie waarin mannen vrouwen overheersen. Aristoteles overdreef ongetwijfeld in zijn klacht dat Sparta door vrouwen werd bestuurd, aangezien vrouwen geen aandeel hadden in het bestuur, maar hun bezit en controle van eigendom gaven de Spartaanse vrouwen duidelijk meer autoriteit dan hun Atheense tegenhangers.¹¹⁹

Hoewel Herodotos, in tegenstelling tot Aristoteles, niet zo ver ging om te spreken van Sparta als een vrouwenheerschappij, zinspeelde hij wel degelijk op de mogelijke macht van vrouwen. Dit deed hij allereerst in de geciteerde passage *Hist.* 6.57.4: vrouwen in Sparta, in tegenstelling tot die in Athene, konden erven en zelf over die erfenis beschikken – een bijkomende oorzaak voor de concentratie van privégrond in hun handen. Erfgenames waren daarom niet alleen om economische reden een begeerde partij, maar zij konden ook wat Aristoteles ‘misplaatste macht’ noemde, uitoefenen: gedurende de periode van het Spartaanse overwicht over de Egeïsche Griekse wereld tussen 404 en 371 v.Chr. ‘waren vele zaken in handen van vrouwen’ (Arist., *Pol.* 1269b 31-33).¹²⁰

De vraag kan inderdaad gesteld worden of het bezit van eigendom door rijkere Spartaanse vrouwen automatisch macht met zich meebracht binnen de politieke sfeer. Indien de κυριεία in Sparta bestond, kan niet automatisch geconcludeerd worden dat het bezit van eigendom een persoonlijke

¹¹⁷ Cf. Ducat 1998, 393.

¹¹⁸ Cf. Pomeroy 1997, 53.

¹¹⁹ Cf. Pomeroy 1997, 55-56.

¹²⁰ Cf. Cartledge 2002, 95-96.

onafhankelijkheid verleende aan Spartaanse vrouwen, laat staan politieke macht.¹²¹ Cartledge is één van de weinige wetenschappers die zelf in discussie gaat met Aristoteles. Hij gaat niet akkoord met Aristoteles' kwalificatie van Sparta als vrouwenheerschappij. Voor iemand als Aristoteles, die vrouwen als inferieur aan mannen beschouwde, leek alles wat in de buurt kwam van gelijkheid tussen de seksen, laat staan vrouwelijke emancipatie – twee zaken die hij meende aan te treffen in Sparta – inderdaad abnormaal. Bovendien heeft Aristoteles' kritiek enkel betrekking op echt rijke vrouwen, wat slechts een minderheid was onder de vrouwen in Sparta.¹²²

Spartaanse vrouwen werden niet als volwaardige Spartaanse burgers beschouwd. Zij waren uitgesloten van de *σοσίστια* en van deelname in de administratie van de *πόλις*, maar dat was het geval voor alle vrouwen in de oudheid, met uitzondering van een aantal Hellenistische koninginnen.¹²³ Individuele vrouwen, als Gorgo¹²⁴, oefenden in Sparta evenwel een aanzienlijke invloed uit op de mannelijke leden van hun familie en op de samenleving in het algemeen. Bovendien werden vrouwen in groep aangemoedigd om de Spartaanse idealen te bewerkstelligen door dappere mannen in het openbaar te prijzen en lafaards en vrijgezellen te beschimpen (Plout., *Lyk.* 14.2-3).¹²⁵ Van andere Griekse vrouwen wordt evenmin vermeld dat zij zo sterk bij verkiezingen betrokken waren als de Spartaanse vrouwen. Wanneer een lid van de *γερούσία* werd verkozen, werd hij gevolgd door een menigte jongemannen die hem prezen en door vele vrouwen die zijn voortreffelijkheid bezongen en hem feliciteerden met zijn geluk in het leven. Na de maaltijd verzamelden zijn vrouwelijke verwanten zich bij de poorten van de eetzaal en daarop volgde, in het openbaar, een tweede verkiezing, maar met vrouwelijke deelnemers. De overwinnaar riep de vrouw bij zich die hij het hoogst achtte en gaf haar de extra portie voedsel die hij van zijn *σοσίστιον* had verkregen omwille van zijn overwinning. Daarbij zei hij dat hij dit had verkregen als teken van zijn uitmuntendheid en dat hij het haar schonk op dezelfde wijze. De andere vrouwen feliciteerden haar en volgden haar naar huis (Plout., *Lyk.* 26.3-4).

Dergelijke vermeldingen wijzen er niet op dat vrouwen volledig actieve burgers waren in de zin dat mannen dit waren; dat ze hun *πόλις* konden verdedigen, stemmen, of een bestuurlijke functie konden bekleden. Aristoteles merkte echter wel op dat in Sparta vele zaken beheerd werden door vrouwen (*Pol.* 1269b 31-34) en dat het eigen was aan militaire samenlevingen dat de mannen er gedomineerd werden door de vrouwen (*Pol.* 1269b 23-26). Wellicht drukt Aristoteles hier zijn

¹²¹ Cf. Cartledge 2001c, 121.

¹²² Cf. Cartledge 2001c, 125-126.

¹²³ Cf. Pomeroy 2002, 52, 70.

¹²⁴ Gorgo was de echtgenote van de Spartaanse koning Leonidas. Ze werd geboren omstreeks 506 v.Chr. en was de dochter van de Spartaanse koning Cleomenes. Zij was de auteur van wijze uitdrukkingen, die ze deed tegenover haar vader en niet-Spartaanse mannen en vrouwen in het werk van Herodotos (*Hist.* 5.51; 7.239) en Ploutarchos (*Lyk.* 14.4, *Mor.* 227E, 240D-E). Zij is de vroegste Spartaanse vrouw aan wie Ploutarchos citaten toeschrijft in zijn *Uitspraken van Spartaanse vrouwen*. Cf. Pomeroy 1999, 56.

¹²⁵ Cf. *infra*, 6.5.

misprijzen uit ten opzichte van πόλεις als Sparta, maar zelfs wanneer hij overdrijft, moet hij toch opgemerkt hebben dat vrouwen in Sparta enige invloed hadden.¹²⁶ G.E.M. de Ste Croix benadrukt het contrast tussen de inferieure positie van vrouwen in Athene op het vlak van bezit van eigendom en de invloedrijke positie van vrouwen in het Spartaanse systeem van landbezit – ook vóór de Hellenistische periode.¹²⁷ Redfield stelt dat Spartaanse vrouwen een bepalende rol speelden in de competitieve relaties tussen οἶκοι in Sparta. Met geld veroverden rijke mannen vrouwen met land en op die manier konden ze hun geld omzetten in land. De vrouwen fungeerden als het middel waarmee land geconcentreerd werd in de handen van weinigen.¹²⁸ Volgens Kunstler namen vrouwen belangrijke beslissingen inzake het beheer van het huishouden en het gemeenschappelijke bezit en bespraken zij financiële aangelegenheden met de περίοικοι en εἴλωτες. Een vrouw die rijker was dan haar echtgenoot en essentieel was voor zijn bevrijding uit armoede en voor een verhoging van zijn status, kon er eventueel voor zorgen dat haar verarmde echtgenoot zijn bijdrage tot het syssition kon blijven leveren en zo zijn burgerschap kon behouden. Op die manier kon zij een grote invloed uitoefenen over haar man, soms misschien zelfs via dreiging met echtscheiding. Spartaanse vrouwen waren bezitters van grond en eventuele andere goederen. Dit kon hen een leven schenken dat grotendeels onafhankelijk was van de controle van hun echtgenoten.¹²⁹ M.H. Dettenhofer argumenteert dat door de extreme verdeling van arbeid tussen de verschillende sociale groepen – ὅμοιοι, περίοικοι en εἴλωτες – slechts de vrouwen van de ὅμοιοι overbleven voor het beheer van de economische organisatie van de κλήρος. Op die manier waren zij verantwoordelijk voor de sociale status van hun echtgenoot. Dettenhofer stelt dat vrouwen een beslissende politieke invloed uitoefenden via hun economische macht.¹³⁰ Ook Zweig gelooft dat de activiteiten van vrouwen binnen de οἶκος bepalend waren voor de status van hun mannen en voor het goed functioneren van de gemeenschap.¹³¹ Zij acht het waarschijnlijk dat Spartaanse vrouwen hun economische macht gebruikten om het gedrag van hun echtgenoten te beïnvloeden, bijvoorbeeld door het regelen van de maandelijkse bijdrage van een Spartaans burger tot het συσσίτιον en door zo zijn mogelijkheid te controleren om als burger in het Spartaanse beleid te participeren.¹³² Vermoedelijk was voor vrouwen in Sparta hun rijkdom de enige zekere basis van invloed en autonomie. Vanuit deze vaststelling moet besloten worden dat de macht die Spartaanse vrouwen in archaïsch en klassiek Sparta hadden wellicht nog beperkt was, in tegenstelling tot de situatie in de Hellenistische periode.¹³³

¹²⁶ Cf. Pomeroy 2002, 92.

¹²⁷ Cf. Ste Croix 1970, 277.

¹²⁸ Cf. Redfield 1977-1978, 158-160.

¹²⁹ Cf. Kunstler 1987, 41-42.

¹³⁰ Cf. Dettenhofer 1993, 72-75.

¹³¹ Cf. Zweig 1993, 34.

¹³² Cf. Zweig 1993, 42.

¹³³ Cf. Pomeroy 2002, 93.

3.8 Conclusie

Spartaanse vrouwen waren veel zichtbaarder en actiever binnen het publieke leven van de πόλις dan vrouwen elders in de Griekse wereld. Op sociaal vlak waren zij vooral belangrijk voor de πόλις als moeders van toekomstige burgers. Het belang van de voortplanting in Sparta wordt geïllustreerd door het fenomeen ‘polyandrie’, waarbij vrouwen werden ‘doorgegeven’ onder meerdere mannen – weliswaar met de toestemming van hun echtgenoot – om ook aan hen kinderen te schenken. Door de late huwelijksleeftijd werd er echter wel voor gezorgd dat de meisjes lichamelijk volgroeid waren, zodat hun lichaam in optimale toestand was voor het voortbrengen en baren van kinderen. Het fenomeen van de κυριεία was volgens mij minder nadrukkelijk aanwezig in Sparta dan in de andere πόλεις. Wellicht was het inderdaad gebruikelijk dat een meisje werd weggeschonken door haar vader aan haar echtgenoot. In Sparta was dit echter geen noodzaak voor de geldigheid van het huwelijk. Daarnaast had een Spartaanse vrouw de grond, die ze in haar bezit kreeg via een bruidsschat of als erfenis, tot haar eigen beschikking, wat opnieuw pleit voor de afwezigheid van de κυριεία in Sparta en een mate van onafhankelijkheid voor de Spartaanse vrouwen. Het blijft een feit dat Spartaanse vrouwen, zoals andere Griekse vrouwen, uitgesloten waren van de politieke besluitvorming. Op economisch en sociaal vlak oefenden zij echter wel een aanzienlijke invloed uit binnen de Spartaanse samenleving.

Hoofdstuk 4

Opgroeien in Sparta

4.1 Inleiding

Uit het vorige hoofdstuk kan geconcludeerd worden dat de vrouwen in Sparta op sociaal-economisch vlak een sterke positie bekleedden binnen de πόλις. In dit hoofdstuk wordt er vertrokken van de visie van Kunstler. Hij meent dat die sterke positie en de houding van Spartaanse vrouwen ten opzichte van hun echtgenoten te verklaren valt vanuit de gelijkheid die tussen jongens en meisjes bestond in de Spartaanse opvoeding. Kunstler is van mening dat de gelijkheid tussen Spartaanse meisjes en hun broers en de lange tijd die dochters na hun vaders pensioen samen met hem doorbrachten – in tegenstelling tot hun broers die op dat ogenblik het huis uit waren – in grote mate de manier beïnvloedden waarop Spartaanse vrouwen zich later gedroegen ten opzichte van hun echtgenoten en andere mannen en de manier waarop zij fungeerden binnen de samenleving. Ik geloof ook zelf dat de wortels voor de unieke positie van vrouwen in de Spartaanse samenleving moeten gezocht worden in de specifieke Spartaanse opvoeding.¹

In de moderne, Westerse wereld is onderwijs verplicht en wordt het te volgen curriculum vastgelegd door de staatsautoriteiten. De goede werking van dit onderwijs wordt bovendien regelmatig nagegaan aan de hand van examens voor studenten en inspecties van leerkrachten en handboeken. Elke staat met een goede organisatie en een goed bestuur hecht veel belang aan de vorming van kinderen en tracht deze ook in zekere mate te controleren. Onderwijs en opvoeding

¹ Cf. Kunstler 1987, 37-38.

vormen een onderdeel van de politieke organisatie van een staat.² In de oudheid bepaalde de specifieke structuur van elke Griekse πόλις de aard van de opvoeding die de kinderen daar genoten.³ Sparta was echter de enige πόλις waar er van staatswege een verplicht onderwijsprogramma werd voorgeschreven voor jongens en meisjes.⁴ De intensiteit van dit Spartaanse onderricht lijkt ongeëvenaard te zijn geweest in de rest van de Griekse wereld.⁵

(1.) Τῆς δὲ παιδείας, ἣν μέγιστον ἡγεῖτο τοῦ νομοθέτου καὶ κάλλιστον ἔργον εἶναι, ...

(1.) Wat de opvoeding betreft, die [Lykourgos] als belangrijkste en mooiste taak van de wetgeving beschouwde ...

(Plout., *Lyk.* 14.1)

Het Spartaanse opvoedingssysteem was het enige element van de antieke Spartaanse structuur dat als een geheel bleef bestaan in de Romeinse periode. De Spartanen geloofden dat dit onveranderd was gebleven sinds Lykourgos en bezoekers van Sparta waren ervan overtuigd dat de festivals en ceremonies die zij bijwoonden hun oorsprong hadden in de vroegste tijden. Dit idee was in de oudheid één van de fundamenteën van de Spartaanse mythe. Moderne historici maken niet meer diezelfde fout.⁶ Ze beseffen dat het niet vol te houden is dat de Spartaanse samenleving, en bijgevolg ook het Spartaanse opvoedingssysteem, geheel statisch is gebleven in de loop van de geschiedenis. Eén van de moeilijkheden van de studie van de Spartaanse opvoeding is de waarschijnlijkheid dat een aantal van de karakteristieken, die worden voorgesteld als een deel van het vroege Spartaanse programma, in werkelijkheid latere toevoegingen zijn of verdraaiingen van archaïsche elementen.⁷ Het vroegst dateerbare bewijsmateriaal voor dit officiële opvoedingsprogramma is archaïsch en is ook terug te vinden gedurende de klassieke periode. In de Hellenistische periode kwam het traditionele systeem, zowel voor jongens als voor meisjes, tot zijn einde.⁸ Die verdere evolutie zal in mijn masterproef niet worden behandeld, aangezien ik mij wil beperken tot het archaïsche en klassieke Sparta.

Kennell ontkent de mogelijkheid om een gedetailleerde kennis op te bouwen over de opvoeding in archaïsch en klassiek Sparta. Hij argumenteert dat ons – voornamelijk niet-contemporain – bewijsmateriaal, uit de Hellenistische en Romeinse periode, enkel de gewijzigde, postklassieke omstandigheden weerspiegelt. Op dat ogenblik was Sparta geen grote macht meer en had het zijn

² Cf. Pomeroy 2002, 3.

³ Cf. Bowen 1972, 50.

⁴ Cf. Cooper 2008, 302; Joyal, McDougall & Yardley 2009, 22; Pomeroy 2002, 3, 7.

⁵ Cf. Pomeroy 2002, 8.

⁶ Cf. Ducat 2006, ix.

⁷ Cf. Joyal, McDougall & Yardley 2009, 16.

⁸ Cf. Pomeroy 2002, 3-4.

opvoedingssysteem opnieuw uitgevonden.⁹ Kennell gelooft dan ook dat ons huidige beeld van de Spartaanse opvoeding een amalgaam is van elementen uit verschillende historische perioden: *“failure to take the historical and cultural contexts of the sources into account when reconstructing Spartan education has resulted in our present picture, a hodgepodge of elements wrenched out of their disparate environments and crudely cemented together to form an unharmonious, and often quite inconsistent, whole.”*¹⁰ Cartledge vindt de houding van Kennell te extreem en te streng. Hij ziet voldoende overeenkomsten tussen wat we leren van Ploutarchos en wat terug te vinden is bij Xenophon om de hypothese van significante continuïteit te rechtvaardigen.¹¹

4.2 De ἀγωγή: archaisch, klassiek of postklassiek?

Het meest algemene klassiek Griekse woord voor ‘opvoeding, vorming’ was παιδεία – ‘het haalt de onvolwassenheid, de kinderlijkheid uit diegenen die ze genieten’. De Spartanen verkozen volgens Cartledge een eigen terminologie en creëerden een specifiek woord voor hun soort opvoeding: ἀγωγή, een ‘leiden, grootbrengen’.¹²

Hodkinson oordeelt dat de meeste Spartaanse instellingen op zich niet uitzonderlijk waren binnen de Griekse wereld, maar de ἀγωγή beschouwt hij wel als uniek, als het centrale mechanisme dat alle Spartaanse instellingen in één structuur onderbracht. De ἀγωγή van het klassieke Sparta wordt algemeen beschouwd als een amalgaam van primitieve gewoonten en rituelen.¹³ Zo formuleert Scanlon de overtuiging dat de unieke structuur van de ἀγωγή – met onder meer initiatieriten die ook werden teruggevonden in andere primitieve culturen – suggereert dat de oorsprong ervan teruggaat tot voor de archaische periode. Maaltijdgroepen, leeftijdsklassen, het gescheiden leven van de samenleving en krachtmetingen en proeven van allerlei aard zijn goed gedocumenteerd voor mannen en vertonen gelijkenissen met initiatie elders.¹⁴ Dit systeem heeft volgens Scanlon mogelijk een intensivering doorgemaakt in het midden van de zevende eeuw v.Chr., de periode waarin de Lykourgische constitutie in werking zou getreden zijn.¹⁵ Finley ontkent deze stelling; hij is van mening dat het van alle Spartaanse kenmerken en instellingen het moeilijkst is om van de ἀγωγή sporen terug te vinden in de vroegste Griekse bronnen of tradities. Hij gelooft dan ook dat de klassieke ἀγωγή een late uitvinding was.¹⁶ Binnen recent onderzoek verdedigt Nigel Kennell de stelling dat de Spartaanse ἀγωγή zelfs een postklassieke creatie was en dat de term ἀγωγή nooit

⁹ Cf. Kennell 1995, 3-4, 143, 147-148.

¹⁰ Kennell 1995, 4.

¹¹ Cf. Cartledge 2001a, 85.

¹² Cf. Cartledge 2001a, 83.

¹³ Cf. Hodkinson 1997, 96-97.

¹⁴ Cf. infra, 4.7.3.

¹⁵ Cf. Scanlon 1988, 187; supra, 2.2.

¹⁶ Cf. Finley 1975, 175-176.

werd gebruikt als aanduiding van de klassieke Spartaanse opvoeding. Dat argumenteert hij onder meer op basis van het feit dat Xenophon enkel het algemene Griekse woord παιδεία gebruikte (zie bijvoorbeeld *Lak. Pol.* 2.1). Het woord ἀγωγή zelf was niet typisch Spartaans. Het werd regelmatig gebruikt met de betekenis van ‘vorming, opvoeding’, maar de basisbetekenis is een ‘leiden’. In deze betekenis kan het even goed gebruikt worden in een context met paarden, schepen of water als met kinderen. Geen enkele auteur voor de derde eeuw v.Chr. gebruikt ἀγωγή in de betekenis van het Spartaanse opvoedingssysteem. Er is bijgevolg geen overtuigend bewijsmateriaal dat de Spartanen, of anderen, een specifieke benaming hadden voor de cyclus van initiatierituelen en proeven die later bekend werd als de ἀγωγή. Pas vanaf de vroege jaren van de derde eeuw v.Chr. werd de Spartaanse opvoeding gezien als een afzonderlijke instelling en kreeg zij een specifieke benaming. Bovendien, zo argumenteert Kennell, is het niet louter een kwestie van terminologie. De opvoeding en vorming van kinderen had volgens hem geen specifieke naam in de klassieke periode, omdat het geen afzonderlijke instelling was, maar een integraal onderdeel van de Spartaanse levenswijze. Pas vanaf het ogenblik dat deze levenswijze in verval raakte, begon men de opvoeding te zien als een afzonderlijke instelling die een specifieke naam vereiste. In de Hellenistische en latere periode werd de ἀγωγή gezien als synoniem voor ‘de antieke tradities van Sparta’ en werd ze nieuw leven ingeblazen door Kleomenes III en vervolgens ook in de Romeinse periode. Veel van het postklassieke bewijsmateriaal, voornamelijk Ploutarchos’ *Leven van Lykourgos* heeft daarom, volgens Kennell, geen relatie met de archaïsche of klassieke opvoeding. De meeste van de veronderstelde archaïsche elementen, beschreven door deze late bronnen, waren recente uitvindingen. Het Spartaanse opvoedingsprogramma werd volgens Kennell voor het eerst gecreëerd in de vroege zesde eeuw v.Chr., als onderdeel van de transformatie van de Spartaanse levenswijze in die periode.¹⁷ Aangezien onze eerste wezenlijke bron, in de vroege vierde eeuw v.Chr., Xenophon is (*Lak. Pol.* 2-4), is het volgens hem onmogelijk om het overgeleverde bewijsmateriaal te gebruiken als een basis om de Spartaanse vorming in de archaïsche periode te reconstrueren. De gewijzigde historische omstandigheden moeten immers onvermijdelijk een impact gehad hebben op het systeem vóór Xenophons tijd. Gezien de weinige bronnen die we hebben, moeten we echter wel van zijn werk gebruik maken, maar met de nodige voorzichtigheid, zoals aangewezen is in het onderzoek van alle bronnen omtrent Sparta.¹⁸

Ducat ontwikkelde een argumentatie tegen de stelling van Kennell. De afwezigheid van het woord ‘ἀγωγή’ in vroege overgeleverde teksten betekent volgens hem niet noodzakelijk dat deze term nog niet de betekenis van ‘opvoeding’ had. Relevante teksten zijn er maar in kleine getale en geen enkele – ook Xenophon niet – realiseert een technische beschrijving van de Spartaanse opvoeding. Een dergelijke beschrijving maakte wellicht wel deel uit van Aristoteles’ *Lakedaimonion Politeia*,

¹⁷ Cf. Kennell 1995, 98-116; supra, 2.2.

¹⁸ Cf. Kennell 1995, 143.

maar welke term hij gebruikte is onbekend. Bovendien, zelfs indien de term ἀγωγή niet gebruikt werd in de klassieke periode, zou dat niet betekenen dat de Spartaanse opvoeding op dat moment niet werd gezien als iets speciaals. Kennell oordeelt dat, zolang als de term niet wordt teruggevonden, de Spartaanse opvoeding niet werd geïndividualiseerd en enkel werd gezien als een geïntegreerd element van de Spartaanse levenswijze of δίαίτα. Ducat brengt daar tegenin dat opvoeding vanzelfsprekend werd gezien als een onderdeel van het leven in Sparta; het kan ook niet anders. Anderzijds was het opvoedingssysteem ook een afzonderlijk onderdeel van de Spartaanse manier van leven. Het was dat levensstadium waarin de burger werd gevormd. Vandaar de benaming παιδεία, het algemene Griekse woord voor opvoeding. Ducat is van mening dat uit dit woordgebruik niet kan geconcludeerd worden dat het bestaan van een specifieke Spartaanse opvoeding werd ontkend. De Spartaanse opvoeding is sinds de klassieke periode niet alleen als distinctief tegenover, maar zelfs als tegengesteld aan andere vormen van opvoeding gezien. Het vocabularium vertelt dus niet alles. Kennell merkt op dat ἀγωγή oorspronkelijk de betekenis had van een ‘leiden, sturen’. Het hoeft dus niet noodzakelijk ‘opvoeding’ te betekenen in Spartaanse context. Even vaak en misschien zelfs vaker, oordeelt Ducat, betekende het iets dat het best kan weergegeven worden als de Spartaanse ‘discipline’. Ducat is ervan overtuigd dat ‘ἀγωγή’ en ‘opvoeding’ oorspronkelijk distinctief waren. Mogelijk onder invloed van de Stoïcijnen en hun nadruk op het aspect van discipline en gehoorzaamheid in de Spartaanse opvoeding, werden deze twee begrippen zo nauw met elkaar geassocieerd. In hun ogen was de Lykourgische discipline de voornaamste basis van de Spartaanse opvoeding.¹⁹

4.3 Sparta en Athene lijnrecht tegenover elkaar

Het beroemdste overgeleverde Griekse prozafragment uit de vijfde eeuw v.Chr. is mogelijk de *Lijkrede* van Perikles, zoals deze wordt gepresenteerd door Thukydides (*Hist.* 2.35-46). Deze tekst is een uitstekend voorbeeld van de manier waarop de Grieken, en vooral de Atheners, Sparta construeerden als de ‘Ander’, als een afwijking van, of meer nog, een gepolariseerde omkering van de ‘Griekse’ norm.²⁰

(1) ... καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως διαιτώμενοι οὐδὲν (2.) ἥσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν. ... (4.) ... καίτοι εἰ ῥαθυμῖα μᾶλλον ἢ πόνων μελέτη καὶ μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεόν ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν, ...

¹⁹ Cf. Ducat 2006, 69-71.

²⁰ Cf. Cartledge 2001a, 80.

(1.) ... Anderen oefenen zich bij hun opvoeding vanaf hun prilste jeugd door harde training in dapperheid, maar wij met onze zorgeloze levenswijze gaan even moedig de gevaren, waartegen wij opgewassen zijn, tegemoet. ... (4.) ... Onze bereidheid de gevaren tegemoet te gaan meer met zorgeloosheid dan na harde training en meer met aangeboren dan met wettelijk voorgeschreven moed ...

(Thouk., *Hist.* 2.39)

De Spartaanse opvoeding wordt hier niet aangevallen op zijn veronderstelde zwakke punt, de intellectuele ontwikkeling, maar op datgene waarover iedereen het eens is dat dit zijn sterkte is, de oorlogsvoorbereiding. Perikles betwist de doeltreffendheid van de Spartaanse opvoeding op dat vlak niet.²¹ Ongeacht of Perikles het bij het rechte eind had over de effecten van de Spartaanse en Atheense opvoedingsmethode, had hij het ongetwijfeld wel juist dat de opvoedingsmethoden in Sparta en Athene heel verschillend waren. De relevantie hiervan voor mijn masterproef is dat, hoewel Athene een hoogst uitzonderlijke Griekse gemeenschap was – niet in het minst omwille van die diepgaande democratische levenswijze die door Perikles in deze lijkrede wordt geprezen –, het in zijn opvoedingssysteem, of beter, in het gebrek daaraan, dichter aanleunde bij de grote meerderheid van klassieke Griekse stadsstaten dan Sparta.²²

In klassiek Athene was de opvoeding tot de leeftijd van achttien jaar een geheel private aangelegenheid. Onderricht werd geregeld en betaald door de ouders, die niet wettelijk verplicht waren om hun kinderen te laten onderwijzen. Er was wel sprake van een beperkte supervisie van buitenaf, in die zin dat de evolutie van jongens van nabij werd opgevolgd door de leden van de *φύλη* van hun vader. Leraren in Athene waren mannen van een lage status, die hiervoor slecht werden betaald. Mogelijk konden arme Atheense ouders zich zelfs geen onderricht buitenshuis veroorloven. Dergelijke scholen werden georganiseerd in private woningen of in ruimtes die verbonden waren aan een openbaar of privaat *γυμνάσιον*, een oefenterrein voor een veelheid aan atletieksporten. Jongens gingen gewoonlijk naar school vanaf zeven jaar; meisjes gingen zelden naar school. Een goed opgevoed Atheens meisje leefde immers onttrokken aan het publieke oog en werd thuis ‘onderwezen’, voornamelijk in handenarbeid en in de huishoudelijke taken die haar te wachten stonden als getrouwde vrouw. Met ‘onderricht’ in Athene, in officiële zin, wordt dus de vorming van jongens, en meer bepaald, van toekomstige burgers bedoeld.²³

Dit onderricht in Athene omvande op een eerste niveau drie grote domeinen: het leren lezen en schrijven (en eventueel rekenen), muziek en fysieke vorming – een nuttige training voor de

²¹ Cf. Ducat 2006, 40.

²² Cf. Cartledge 2001a, 80.

²³ Cf. Cartledge 2001a, 81; Pomeroy 2002, 3.

competitie in atletieksporten, maar ook een essentiële oefening voor de oorlogsvoering. Sommige scholen gaven een onderricht in deze drie vakgebieden, maar het lijkt gangbaar te zijn geweest dat ouders verschillende leraren kozen voor de verschillende onderdelen. Dit drievoudige curriculum kan beschreven worden als ‘primair’. Het onderricht kon verdergezet worden op een – niet afzonderlijk gedefinieerd – secundair niveau, wanneer de ouders dit wilden en ze het loon van de leraren konden betalen. Pas in de tweede helft van de vijfde eeuw v.Chr. werd er eveneens een vorm van ‘hoger’ onderwijs geïntroduceerd in Athene, opnieuw enkel toegankelijk voor zonen uit rijke families. Er ontstonden scholen in geneeskunde en filosofie – met later Plato’s Akademie, Aristoteles’ Lykeion en Epikouros’ school. Vooral revolutionair echter was het onderricht door de (hoofdzakelijk niet-Atheense) Sofisten, zogenaamde wijzen die tegen betaling onderwijs aanboden in zowat elk mogelijk onderwerp. De belangrijkste vaardigheid die zij pretendeerden aan te leren was de kunde om een zaak overtuigend te beargumenteren – essentieel in het actieve politieke leven van democratisch Athene. Het Atheense ‘officiële’ onderricht was dus nauwelijks georganiseerd of veelomvattend en niet verplicht. In Sparta werd de opvoeding van jongens en meisjes op een heel andere manier georganiseerd,²⁴ zoals in de volgende onderdelen zal worden uiteengezet. Meer gedetailleerd zal worden beschreven wat er gebeurde in de verschillende levensfasen van Spartaanse kinderen, met het oog op wat relevant is voor de ontwikkeling van meisjes. Op verschillende punten zal dit gecontrasteerd worden met het zonet geschetste beeld van de Atheense opvoeding.

4.4 Van jongs af aan

Reeds van bij de geboorte greep de staat in in het levenstraject van een jongen, zodat elk ouderlijk initiatief werd uitgesloten. Immers niet de vader van de jongen besliste, zoals in andere Griekse πόλεις²⁵, of de baby zou worden grootgebracht: een commissie van ouderen van de φυλή moest nagaan of het kind goed gevormd en niet zwak was. Indien hun beslissing negatief was, werd het kind te vondeling gelegd aan de voet van de berg Taugetos, in de bergkloof die eufemistisch bekend stond als de Ἀπόθεται, ‘de achtergelatenen’. Indien het kind deze eugenetische test wel doorstond, werd het overgelaten aan de zorg van de ouders gedurende de eerste zeven levensjaren.²⁶

(1.) Τὸ δὲ γεννηθὲν οὐκ ἦν κύριος ὁ γεννήσας τρέφειν, ἀλλ’ ἔφερε λαβὼν εἰς τόπον τινὰ λέσχην καλούμενον, ἐν ᾧ καθήμενοι τῶν φυλετῶν οἱ πρεσβύτατοι καταμαθόντες τὸ παιδάριον, εἰ μὲν εὐπαγὲς εἶη καὶ ῥωμαλέον, τρέφειν ἐκέλευον, κλῆρον αὐτῷ τῶν ἐνακισχιλίων προσνείμαντες· εἰ δ’ ἀγεννὲς καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τὰς λεγομένας

²⁴ Cf. Cartledge 2001a, 81-82; Marrou 1975, 83-85.

²⁵ Cf. Xen., *Lak. Pol.* 6.1: “In andere steden heeft iedereen namelijk het gezag over zijn eigen kinderen, personeel en bezittingen.”

²⁶ Cf. Bowen 1972, 53; Cartledge 2001a, 84; Seyffert 1957, 204.

Ἀποθέτας, παρὰ Ταΰγετον βαρθρώ- **(2.)** δη τόπον, ὡς οὔτε αὐτῷ ζῆν ἄμεινον ὄν οὔτε τῇ πόλει τὸ μὴ καλῶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς εὐεξίαν καὶ ῥώμην πεφυκός. ...

(1.) Werd er een baby geboren, dan was de vader niet bevoegd het groot te brengen, maar ging ermee naar een speciale plek, de Club genaamd, waar de oudste leden van de fyle zitting hielden, die pas na een grondige inspectie van de zuigeling opdracht gaven het groot te brengen, tenminste als het een goed gebouwd en sterk kind was. Daarbij reserveerden ze voor hem/haar één kavel land van de 9000. Als het echter gebrekkig en mismaakt was, stuurden ze het naar de zogenaamde “Apothetai”, een gebied met diepe ravijnen in het Taygetos-gebergte, **(2.)** omdat zij vonden dat het noch voor het kind zelf dat direct bij de geboorte al qua gezondheid en kracht geen goede perspectieven had, noch voor de stad goed was dat het in leven bleef. ...

(Plout., *Lyk.* 16.1-2)

Door de eliminatie van weinig veelbelovende jongetjes, werd vermeden dat de gemeenschap de kosten moest dragen voor het grootbrengen van een jongen die, zoals Ploutarchos het stelt (*Lyk.* 16.1-2), van geen nut zou zijn voor zichzelf of voor de staat. Het kind dat niet voldeed aan de vereisten werd geëlimineerd, vooraleer hij zelf kinderen kon voortbrengen die wellicht zijn ongewenste eigenschappen zouden erven.²⁷ Op die manier werd een eerste selectie gemaakt. Ploutarchos gebruikt hier onzijdige woorden om het kind aan te duiden (τὸ γεννηθέν, τὸ παιδάριον) wat naar beide geslachten zou kunnen verwijzen. De verwijzing naar de toekenning van een perceel grond (κλῆρος) wijst er volgens MacDowell echter op dat dit fragment werd geschreven met jongens in gedachten en niet de bedoeling had om te gelden als een verklaring over meisjes. Het is dus mogelijk dat de beslissing of een meisje zou worden grootgebracht, werd overgelaten aan de ouders.²⁸ Ook bij Pomeroy vinden we het vermoeden dat pasgeboren meisjes niet werden onderworpen aan een dergelijk onderzoek. Ploutarchos was zeer nauwgezet in de vermelding van vrouwen, wanneer die van toepassing was. Aangezien Ploutarchos hier niet expliciet melding maakt van meisjes, concludeert Pomeroy dat meisjes waarschijnlijk niet werden onderworpen aan dit officiële onderzoek na de geboorte.²⁹ Daarnaast baseert ze zich voor deze conclusie op de getuigenis van Ploutarchos die stelt dat de meisjes onmiddellijk na de geboorte werden toevertrouwd aan de zorg van de vrouwen (Plout., *Lyk.* 3.3).³⁰ Het betreft hier een anekdote over de periode waarin Lykourgos koning was. Zijn schoonzus wordt zwanger en bij de bevalling geeft hij de opdracht “*om als het een meisje is, haar aan de vrouwen over te geven, maar een jongetje naar hem toe te brengen*”. Ik geloof niet dat het gerechtvaardigd is om op basis van een dergelijke anekdote

²⁷ Cf. Pomeroy 2002, 35.

²⁸ Cf. MacDowell 1986, 71.

²⁹ Cf. Pomeroy 2002, 36.

³⁰ Cf. Pomeroy 1997, 49; Pomeroy 1995a, 36.

algemene conclusies te trekken over het al dan niet te vondeling leggen van meisjes na de geboorte. In haar werk *Spartan Women*, in 2002, gaat Pomeroy nog een stap verder en concludeert ze op basis van ditzelfde fragment dat, indien de beslissing om zwakke meisjes te vondeling te leggen bij de vrouwen lag, zij een macht hadden die gewoonlijk voorbehouden was voor mannen in de Grieks-Romeinse wereld.³¹ Mijns inziens gaat Pomeroy hier te ver in haar conclusie. Het enige wat Ploutarchos expliciet zegt, is dat het meisje in dit specifieke geval, onder het koningschap van Lykourgos, werd toevertrouwd aan de vrouwen, 'παράδοῦναι ταῖς γυναῖξιν'. Hieruit te concluderen dat het een algemeen recht was van vrouwen in Sparta om te beslissen over leven of dood van hun dochters is voor mij te vergezocht.

Bewijsmateriaal voor het al dan niet grootbrengen van Spartaanse meisjes is absoluut miniem voor de periode die in deze masterproef wordt besproken³² en het fragment op basis waarvan Pomeroy haar conclusie formuleert, is naar mijn mening te beperkt en te weinig overtuigend om het als argument te gebruiken. Er zijn alleszins geen aanwijzingen voor een systematische kindermoord van meisjes in Sparta.³³

4.5 Op weg naar volwassenheid

4.5.1 Stap voor stap

Xenophon was ervan overtuigd dat het Spartaanse opvoedingssysteem niet kon worden overtroffen. De positieve houding van Xenophon ten opzichte van Sparta was enerzijds een gevolg van persoonlijke dankbaarheid tegenover de stad om hem een thuis te geven gedurende zijn verbanning uit Athene, maar anderzijds ook van filosofische overwegingen: de Spartaanse opvoeding was veelomvattend in zijn organisatie en was verplicht voor alle Spartaanse jongens vanaf de leeftijd van zeven jaar.³⁴

Het Spartaanse opvoedingsprogramma begon voor jongens op de leeftijd van zeven jaar. Dan verlieten zij het ouderlijk huis en werden zij binnen de verschillende militaire compagnieën toegewezen aan een afdeling van kinderen van dezelfde leeftijd. Aan het hoofd van deze compagnieën stonden jongemannen van de leeftijd van twintig jaar die recent waren 'afgestudeerd' van hun eigen dienstjaren, de εἵρενες³⁵, terwijl de algemene supervisie over alle compagnieën in handen was van de παιδονόμος – de functionaris die de leiding had over de gehele sectie van

³¹ Cf. Pomeroy 2002, 36.

³² Cf. Cartledge 2001c, 113.

³³ Cf. Pomeroy 2002, 36.

³⁴ Cf. Cartledge 2001a, 83.

³⁵ Voor het gebruik en de betekenis van de term εἵρενες, cf. Ducat 2006, 94-100.

onderwijs –. In plaats van een private school (διδασκαλεῖον), verbleven Spartaanse jongens vanaf dat ogenblik, samen met hun leeftijdsgenoten, in een soort van staatsverblijf, een publieke slaappleats. Totdat hun militaire dienst op zestigjarige leeftijd was afgelopen – als ze zolang hadden kunnen overleven – waren zij eigendom van de Spartaanse staat.³⁶ Ducat is ervan overtuigd dat jongens van de leeftijd van zeven jaar nog niet oud genoeg waren voor het leven in de ‘barakken’. Ploutarchos spreekt enkel over gemeenschappelijk slapen voor de jongens van ouder dan twaalf jaar (*Lyk.* 16.7) en Xenophon zegt hier geheel niets over. Ducat gelooft niet dat het buitenshuis slapen een verzinsel van Ploutarchos was, maar denkt wel dat dit enkel gebeurde op bepaalde momenten in het leven en gedurende beperkte perioden.³⁷ Vanaf de kindertijd werd de Spartaanse jongens zo aangeleerd om het collectieve leven te leiden van de soldatenbarakken waarin ze hun jaren van volwassenheid zouden doorbrengen, samen etend, ontspannend en slapend. Op die manier werd hen de prioriteit van de collectieve belangen ingeprent.³⁸ Het afzonderlijke leven van mannen en vrouwen begon in principe al op het ogenblik dat de jongens de leeftijd van zeven jaar bereikten en het huis verlieten. Vanaf dat moment werden jongens en meisjes afzonderlijk opgevoed.³⁹

Tussen zeven en twaalf jaar ‘studeerde’ een Spartaanse jongen min of meer dezelfde onderwerpen als de jongens in Athene: lezen en schrijven, muziek en dans en fysieke training. De Spartaanse jongen was echter verplicht om deze te studeren, aangezien een succesvolle ‘doortocht’ doorheen alle stadia van het opvoedingsprogramma een vereiste was om uiteindelijk toegelaten te worden tot het volledige burgerschap via verkiezing tot een maaltijdgroep op twintigjarige leeftijd. De omstandigheden waaronder Spartaanse jongens ‘studeerden’ waren onredelijk veel harder dan diegene die werden opgelegd aan een Atheense jongen van dezelfde leeftijd; het Spartaanse onderwijs ging gepaard met een reeks van zware straffen. Een laatste belangrijk verschil tussen de vorming van Atheense en Spartaanse jongens was dat voor de jongens in Sparta de fysieke component van het regime, waarbij de nadruk werd gelegd op uithoudingsvermogen, veruit de belangrijkste was.⁴⁰ Vanaf de leeftijd van twaalf jaar werd het trainingsregime van de jongens nog zwaarder. Ze stonden onder een permanente bewaking van oudere Spartanen en werden onderworpen aan een strikte, quasi-militaire discipline. Elke jaargroep droeg zijn eigen naam en de overgang van de ene groep naar de andere gebeurde enkel op voorwaarde dat specifieke proeven succesvol werden doorstaan. Muziek en dans werden niet van het curriculum geschrapt, omdat zij een religieuze betekenis en militaire toepassingen hadden. Zij droegen immers bij tot de ontwikkeling van een goede conditie en een ritmisch gevoel dat essentieel was voor succesvolle oorlogsvoering door de hoplieten. Militaire fysieke training vormde echter de dagorde voor de

³⁶ Cf. Bowen 1972, 53; Cartledge 2001a, 83-85; Seyffert 1957, 204.

³⁷ Cf. Ducat 2006, 125.

³⁸ Cf. Ducat 2006, 168-169; Hodkinson 1999a, 41.

³⁹ Cf. Seyffert 1957, 205.

⁴⁰ Cf. Cartledge 2001a, 85.

Spartaanse burger-in-wording. Deze geïntensiverde trainingsperiode strekte zich uit tussen de leeftijd van twaalf en achttien jaar, tot op de drempel van mannelijkheid. Wanneer, en indien, een Spartaanse jongen uiteindelijk de leeftijd van achttien jaar bereikte, kwam dit officiële opvoedingssysteem tot een einde. Dan kwam hij in een tussenfase terecht gedurende dewelke hij geclassificeerd werd als ‘jongensachtig’ (παιδίσκος), tussen een jongen (παῖς) en een man (ἄνθρωπος). De meeste παιδίσκοι ondergingen dan, zoals hun Atheense leeftijdsgenoten – gekend als ἔφηβοι –, een periode van nationale dienst, als voorbereiding op hun intrede in het permanente leger van volwassen burgers-strijders op twintigjarige leeftijd.⁴¹ Cartledge legt het eindpunt van het publieke onderricht dus vast op het moment dat de jongens hun sociaal-politieke meerderjarigheid bereikten op de leeftijd van achttien jaar⁴², terwijl het Spartaanse, publieke onderricht volgens Hodkinson en Kennell verplicht was tot de leeftijd van 29 jaar. Het onderscheid in drie grote stadia binnen dit onderricht gaat terug op de indeling die terug te vinden is bij Xenophon: de παῖδες, de παιδίσκοι en de ἡβῶντες, waarschijnlijk overeenstemmend met leeftijdscategorieën van zeven tot zeventien jaar, van achttien tot negentien jaar en van twintig tot 29 jaar. Vanaf de leeftijd van twintig jaar, namen de ἡβῶντες al deel aan de συσσίτια en waren zij actief in het leger. Hodkinson gelooft dat zij toen reeds konden huwen, maar wel nog het kampleven bleven leiden. Zelfs dan kon de Spartaan dus niet samenleven met zijn vrouw, indien hij dat wou. Kennell gaat akkoord dat de Spartaanse mannen het leven in de barakken niet meteen verlieten bij een huwelijk: elke nacht keerde een man terug naar zijn barak, totdat een kind werd geboren. In tegenstelling tot Hodkinson is Kennell er evenwel van overtuigd dat Spartaanse mannen pas konden huwen nadat ze de fase van ἡβῶντες hadden voltooid en volwaardige burgers waren geworden. Dit argumenteert hij op basis van het volgende – reeds besproken – fragment:

(6.) πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἀποπαύσας τοῦ ὁπότε βούλονται ἕκαστοι γυναῖκα ἄγεσθαι, ἔταξεν ἐν ἀκμαῖς τῶν σωμάτων τοὺς γάμους ποιῆσθαι, καὶ τοῦτο συμφέρον τῇ εὐγονίᾳ νομίζων.

(6.) Omdat hij bovendien een einde wilde maken aan de vrije keuze van het moment van trouwen, bepaalde hij, dat het huwelijk moest plaatsvinden als men lichamelijk geheel was uitgegroeid, aangezien hij meende, dat dat ook bijdroeg aan een gezonde kroost.

(Xen., *Lak. Pol.* 1.6)

Kennell interpreteerde dit fragment zo dat ‘ἐν ἀκμαῖς τῶν σωμάτων’ van toepassing was op de Spartaanse mannen (en niet op de vrouwen) en ziet het als een verwijzing naar ‘οἱ ἀκμάζοντες’, volwassen mannelijke burgers die hun fase als ἡβῶντες voltooid hadden.⁴³ Bowen en Seyffert sluiten

⁴¹ Cf. Cartledge 2001a, 86-87.

⁴² Cf. Cartledge 2001a, 83.

⁴³ Cf. Ducat 2006, 71; Hodkinson 1999a, 41; Kennell 1995, 117-118, 132.

zich aan bij de overtuiging van Kennell en Hodkinson dat het publieke onderricht en de voortdurende training van mannen tot de leeftijd van dertig jaar duurde. Dan hadden zij tien jaar militaire dienst voltooid, werden zij beschouwd als mannen en was het hen toegestaan om de volksvergadering bij te wonen.⁴⁴

4.5.2 *Allen voor één*

De algemene fasen en rituelen van de klassieke Spartaanse opvoeding waren niet zo verschillend van praktijken in andere πόλεις. Wat wel distinctief was voor Sparta, was de directe controle die werd uitgeoefend door de staat en de collectieve identiteit van de jeugd die het resultaat was van de institutionalisering van het onderwijs, terwijl dit in andere πόλεις vrijwillig bleef.⁴⁵

Ploutarchos verbindt de aard en de duur van de Spartaanse opvoeding met het militaire karakter van de samenleving: de opvoeding duurde tot de jongens volwassen waren, er was geen ruimte voor eigen wensen en verlangens en het leven in Sparta was als het leven in een militair kamp – niet de burgers zelf, maar de staat was de bezitter van elke persoon – (Plout., *Lyk.* 24.1-2). De jongens stonden onder een voortdurend toezicht⁴⁶, in de eerste plaats van de παιδονόμος (Xen., *Lak. Pol.* 2.1-2). Ook de andere Spartaanse burgers oefenden echter op elk moment controle uit over de Spartaanse jongeren. Zij bezaten het recht en de verantwoordelijkheid om hen te straffen, wanneer dit nodig werd geacht. Op die manier moest vermeden worden dat de jongens een ogenblik zonder toezicht zouden zijn en leerden zij hun ouderen te respecteren (Plout., *Lyk.* 17.1; Xen., *Lak. Pol.* 2.10-11).⁴⁷

De training of ἄσκησις was gericht op de ontwikkeling van vier grote deugden: bedachtzaamheid, zelfbeheersing, standvastigheid en, vooral, gehoorzaamheid. Spartaanse jongeren leerden ontbering te doorstaan en te overwinnen in de strijd. Een volledig publiek leven met gehoorzaamheid als voornaamste deugd gold als de uiteindelijke doelstelling van dit onderricht.⁴⁸

(2.) ... ἔδωκε δ' αὐτῷ καὶ τῶν ἡβώντων μαστιγοφόρους, ὅπως τιμωροῖεν ὅποτε δέοι, ὥστε πολλήν μὲν αἰδῶ, πολλήν δὲ πειθῶ ἐκεῖ συμπαρεῖναι.

⁴⁴ Cf. Bowen 1972, 53-55; Seyffert 1957, 205.

⁴⁵ Cf. Hodkinson 1997, 98.

⁴⁶ Cf. Joyal, McDougall & Yardley 2009, 16.

⁴⁷ Cf. Ducat 2006, 10.

⁴⁸ Cf. Bowen 1972, 52-54; Cooper 2008, 302.

(2.) ... [Lykourgos] gaf [de παιδονόμος] tevens een paar “zweepdragers” mee uit de oudere jeugd, om hen, indien nodig, een afranseling te geven, zodat er groot ontzag en gehoorzaamheid heersten.

(Xen., *Lak. Pol.* 2.2)

(1.) Ἀλλὰ γὰρ ὅτι μὲν ἐν Σπάρτῃ μάλιστα πείθονται ταῖς ἀρχαῖς τε καὶ τοῖς νόμοις, ἴσμεν ἅπαντες. ...

(1.) ... Dat ze in Sparta het meest gehoorzamen aan hun functionarissen en wetten, is iets wat iedereen weet. ...

(Xen., *Lak. Pol.* 8.1)

(5.) ... ἄρχοντα δ’αὐτοῖς παρίστατο τῆς ἀγέλης τὸν τῷ φρονεῖν διαφέροντα καὶ θυμοειδέστατον ἐν τῷ μάχεσθαι· καὶ πρὸς τοῦτον ἀφεώρων καὶ προστάττοντος ἡκροῶντο καὶ κολάζοντος ἐκαρτέρουν, ὥστε τὴν παιδείαν εἶναι μελέτην εὐπειθείας. ...

(5.) ... Die jongen die het meest intelligent en het moedigst was in wedstrijden stelde [Lykourgos] als leider van de groep aan. Zij richtten hun gedrag naar deze knaap, luisterden, als hij iets opdroeg, en accepteerden het, als hij hen strafte, zodat hun hele opleiding een training in gehoorzaamheid was ...

(Plout., *Lyk.* 16.5)

4.6 Gehardheid

Gehardheid werd hoog in het vaandel gedragen in Sparta. De Spartaanse opvoeding legde een veel sterkere nadruk op fysieke conditionering en uithoudingsvermogen dan dit in Athene het geval was.⁴⁹

De jongens liepen voortdurend blootsvoets om “*in plaats van hun voeten te verzwakken door schoeisel te gebruiken, ze juist te verstevigen*” (Plout., *Lyk.* 16.6; Xen., *Lak. Pol.* 2.3). De doelstelling hiervan lijkt in de eerste plaats in de sportbeoefening te liggen, maar de toepassing ervan was volgens Ducat ongetwijfeld militair. De jongens gingen ook zeer licht gekleed. Vanaf twaalf jaar droegen ze niet langer een tunica of onderkleed, maar slechts een ‘bovenkleed’, ἱμάτιον, dat moest volstaan voor het hele jaar en hen zou leren om koude en hitte beter te verdragen (Plout., *Lyk.* 16.6; Xen., *Lak. Pol.* 2.4-5). Ducat interpreteert Xenophons fragment op een andere manier dan de

⁴⁹ Cf. Cooper 2008, 302.

traditionele visie: ‘έέν ἱμάτιον’ wordt gecontrasteerd met ‘ἱματίων μεταβολαί’, wissel van bovenkleden, in andere steden (Xen., *Lak. Pol.* 2.1). Hieruit concludeert Ducat dat niet ‘έέν enkele ἱμάτιον’, maar ‘έέν soort ἱμάτιον’ wordt bedoeld, die erg warm was in de zomer en erg koud in de winter. Ook op die manier werd de beoogde training immers bereikt. De jongens sliepen in een gemeenschappelijke barak, op een hoop hooi of stro en van zodra ze de leeftijd van twaalf jaar bereikten, sliepen ze op matrassen van riet of bies, στιβάδες, dat ze met hun blote handen uit de Eurotasrivier haalden (Plout., *Lyk.* 16.7). Hun voeding was zeer eenvoudig en niet voldoende om de honger te stillen. Indien een jongen geen honger wilde lijden, moest hij stelen. De doelstelling hiervan was om de jongens te laten wennen aan het hongergevoel, om hen te leren samenwerken met anderen en om hen te stimuleren in vindingrijkheid en in de ontwikkeling van vaardigheden die essentieel waren voor overleving als Spartaans strijder. Indien een jongen slaagde in zijn diefstal op een slimme en sluwe manier, dan werd hij hiervoor geprezen; werd hij echter betrapt, dan stond hem een straf te wachten en werd hem voedsel onzegd (Plout., *Lyk.* 17.3-4; Xen., *Lak. Pol.* 2.5-8).⁵⁰ Deze gewoonte deed het verhaal ontstaan over een Spartaanse jongen die een vos had gestolen. Liever nog dan dit toe te geven, liet hij die vos, verborgen onder zijn kledij, in zijn ingewanden bijten, tot hij uiteindelijk dood in elkaar zakke (Plout., *Lyk.* 18.1). Dit verhaal is onwaar, verzonnen – in de eerste plaats omdat de vos geen deel kan uitgemaakt hebben van het Spartaanse voedingspatroon –, maar is een overtuigend symbool geworden voor de Spartaanse levenswijze.⁵¹

4.7 De eigenheid van het Spartaanse onderwijsprogramma

Er bestaan twee soorten interpretatie van het Spartaanse opvoedingssysteem. De eerste tracht het Spartaanse opvoedingssysteem te verklaren vanuit een veronderstelde doelstelling, hetzij militair – het trainen van krijgers –, hetzij politiek – de vorming van jongens tot burgers –. De tweede interpretatie tracht dit systeem uit te leggen met verwijzing naar de oorsprong ervan en ziet het als de uitdrukking van een cyclus van initiatieriten uit een verondersteld ver verleden. Ducat gelooft niet dat deze interpretaties elkaar uitsluiten, maar meent dat zij allebei in zekere zin ‘waar’ zijn en kunnen en moeten gecombineerd worden.⁵²

4.7.1 Historische interpretatie – militair

De antieke Grieken verklaarden het Spartaanse opvoedingsprogramma als een training van krijgers. De verschillende allusies die Thoukydides maakt op de παιδεία van Athene’s vijand onthullen dat, op het moment van zijn schrijven, die militaire interpretatie al algemeen aanvaard was. Deze militaire

⁵⁰ Cf. Bowen 1972, 54; Cartledge 2001a, 85-86; Cooper 2008, 302; Ducat 2006, 7-10; Kennell 1995, 122; Seyffert 1957, 204-205.

⁵¹ Cf. Cartledge 2001a, 86; Kennell 1995, 122.

⁵² Cf. Ducat 2006, 139.

interpretatie was goed gefundeerd: alle Grieken in de klassieke periode konden vaststellen dat dit opvoedingssysteem de jonge Spartanen in staat stelde om de kwaliteiten van een goed krijger te verwerven – fysieke kracht en uithoudingsvermogen, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan bevelen, zelfbeheersing, gemeenschapsgevoel, dapperheid, trouw aan de stad en eergevoel.⁵³ Toch zijn er een aantal argumenten die pleiten tegen deze interpretatie. Allereerst is het moeilijk om te aanvaarden dat een complex systeem als het Spartaanse opvoedingsprogramma op een welbepaald moment werd bedacht, met het oog op een welbepaalde doelstelling. Vandaag is aanvaard dat dit systeem het product was van een lange geschiedenis en niet het resultaat was van de wil van één individu. Het is wel mogelijk dat, in de loop van deze geschiedenis, de Spartaanse staat besloot om wat al bestond als onderricht voor jongens, over te nemen en te onderwerpen aan een zekere orde en doelstelling. Op een dergelijke kristallisering doelde Finley toen hij sprak over een ‘zesde-eeuwse revolutie’.⁵⁴ Het tweede bezwaar ligt in de kloof tussen de oefeningen voor jongens en de realiteit van de oorlogen die werden gevoerd door Sparta en andere Griekse steden. De ongewapende knokpartijtjes tussen twee teams van jongens hadden nauwelijks iets gemeenschappelijk met een gevecht van hoplieten. Een derde tegenargument is dat, indien de doelstelling van de Spartaanse opvoeding erin bestond om alle jongens te onderwerpen aan een identieke training, dit er evenzeer op gericht was om uit hen een elite te selecteren. Wat de Spartanen trachtten te selecteren had niets specifiek militair in zich; het was veeleer een burgerelite.⁵⁵

4.7.2 *Historische interpretatie – politiek*

Deze visie op de Spartaanse opvoeding als een training met een exclusief militaire doelstelling ontstond omwille van bepaalde elementen in die opvoeding en tegelijk omdat het een goede verklaring was voor de Spartaanse militaire superioriteit. Het zou echter absurd en onmogelijk zijn om de soldaat te trainen zonder training van de burger.⁵⁶ De geloofwaardigheid van Xenophons beeld van het militaire model van de Spartaanse opvoeding wordt nog versterkt door het feit dat hij ook zinspeelt op die andere doelstelling – de vorming van de burger. Dit doet hij door zijn keuze voor welbepaalde adjectieven om de transformatie te beschrijven die deze opvoeding in Spartaanse jongens teweegbracht. Ze worden εὐπειθέστεροι, ‘gehoorzamer’ (*Lak. Pol.* 2.14), ἐγκρατέστεροι, ‘met meer zelfbeheersing’ (*Lak. Pol.* 2.14), en αἰδημονέστεροι, ‘met meer eerbied’ (*Lak. Pol.* 2.10, 2.14) genoemd. Gehoorzaamheid en zelfbeheersing zijn inderdaad eigenschappen van een soldaat, maar het zijn evenzeer kwaliteiten van een burger, vooral dan van een burger van Sparta. Xenophon is de

⁵³ Cf. Ducat 2006, 139-140, 144.

⁵⁴ Cf. Finley 1975, 162-164.

⁵⁵ Cf. Ducat 2006, 146-147.

⁵⁶ Cf. Ducat 2006, 175.

enige auteur uit de klassieke periode die onmiskenbaar stelde dat de doelstelling van het Spartaanse onderricht niet alleen bestond in het voortbrengen van krijgers, maar ook van burgers.⁵⁷

De Spartaanse burgers waren geen passieve burgers. Zij waren verplicht, misschien in nog grotere mate dan de Atheners, om een actieve rol te vervullen in publieke aangelegenheden. Indien een Spartaan persoonlijk wilde betrokken zijn in het beleid, moest hij de noodzakelijke kennis en kwaliteiten verwerven om de functie van efoor of lid van de *γενουσία* te vervullen. Dit gold evenzeer voor andere functies, magistraturen en missies, waaronder die van militaire aard. Indien een Spartaans burger hier niet naar streefde of hiertoe niet in staat was, moest hij toch in staat zijn om zijn eigen rol te vervullen binnen de besluitvorming van de staat en om bij de verkiezing van functionarissen te weten wie de meest geschikte kandidaten waren. De voornaamste kenmerken van de Spartaanse opvoeding kunnen alle verklaard worden vanuit de behoefte om toekomstige burgers te trainen: het verplichte karakter – want een jongen kon geen burger worden, tenzij hij participeerde in dit onderricht –, het feit dat dit opvoedingsprogramma georganiseerd werd door de staat en het feit dat één van de voornaamste functies van dit programma erin bestond om een elite te selecteren.⁵⁸ De Spartaanse opvoeding was dan wel grotendeels uniform en toekomstige burgers waren zo ‘gelijk’ mogelijk, maar dit onderricht had ook de functie om een elite af te zonderen of toch tenminste om een selectieproces in gang te zetten. Dit is niet contradictorisch: een groep kan dezelfde vorming krijgen, maar het is niet abnormaal dat diegenen die het onderricht verzorgen specifiek uitkijken naar wiens prestaties de grootste fysieke, intellectuele en morele beloftes weerspiegelen.⁵⁹

4.7.3 *Antropologische interpretatie*

Naast de ‘historische’ interpretatie, bestaat er een ‘antropologische’ interpretatie, die zich baseert op de vergelijking met andere samenlevingen.⁶⁰ Binnen deze masterproef heb ik mij niet verdiept in de antropologische methodologie en deze grotendeels terzijde gelaten. Ik beperk mij dan ook tot een aantal essentiële conclusies omtrent de vergelijking tussen de Spartaanse opvoeding en initiaties.

Een aantal kenmerken van initiaties kunnen zonder veel wijzigingen teruggevonden worden in de Spartaanse opvoeding: de ‘supervisie’ die werd uitgeoefend door alle volwassenen, de pederastie – die in deze scriptie niet wordt behandeld –, de beperkingen op voeding en kledij en het stelen. Het systeem van initiaties leefde verder in Sparta in de vorm van een structuur; een structuur die niet alleen geïncorporeerd was in het opvoedingssysteem van de staat, maar zelfs tot de basis ervan was

⁵⁷ Cf. Ducat 2006, 143.

⁵⁸ Cf. Ducat 2006, 148.

⁵⁹ Cf. Ducat 2006, 171.

⁶⁰ Cf. Ducat 2006, 179.

gemaakt. Een essentieel kenmerk van het Spartaanse opvoedingssysteem dat niet aanwezig was in initiaties, was het principe van permanente competitie.⁶¹ Alles wat we weten over de Spartaanse samenleving toont dat competitie permanent deel uitmaakte van het leven van Spartaanse burgers, van de kindertijd tot de verkiezing voor de γερουσία.⁶² Dit kan verklaard worden vanuit de aard van de Spartaanse politieke samenleving, die functioneerde volgens het systeem van het bestuur van de besten (Xen., *Lak. Pol.* 4.2). De Spartanen selecteerden en trainden deze elite vanaf hun kindertijd; die ideologie van competitie, ἔρις, wilden ze hen inprenten. Anderzijds ontbreken ook een aantal typische kenmerken van initiaties in de Spartaanse opvoeding. Er is geen spoor van de geheimhouding die elk soort van initiatie kenmerkt. Ook de fase van afzondering ontbreekt, die gewoonlijk het centrale moment van het initiatieproces vormt. De oorzaak voor het ontbreken van deze twee kenmerken ligt in het feit dat de Spartanen ervoor kozen dat hun opvoeding volledig openbaar zou zijn. In de klassieke periode was de Spartaanse opvoeding geen initiatie, maar een training tot burger.⁶³

4.8 De opvoeding van meisjes

Zoals een man wordt voorbereid op het fungeren binnen en in functie van het voortbestaan van de stad, wordt ook een vrouw voorbereid op haar functie via een specifieke opvoeding.⁶⁴ Historici hebben de indruk dat er grote gelijkenissen bestonden tussen de opvoeding van meisjes en jongens in Sparta. Er is maar weinig bekend over hoe de opvoeding van meisjes precies in zijn werk ging, maar een aantal details lijken deze visie te ondersteunen: er was sprake van een aantal gelijke fysieke oefeningen, gepaard gaand met volledige of gedeeltelijke naaktheid, en ook de competitiegeest was evenzeer aanwezig onder de meisjes als onder de jongens.⁶⁵ Het is impliciet aanwezig in elke vorm van onderricht dat de verworven kennis en vaardigheden getest worden. Voor de meisjes was het de gehele stad, verzameld voor festivals, wedstrijden en processies, die optrad als jury. Bij deze gelegenheden traden de meisjeskoren op voor het publiek en traden zij in competitie met elkaar.⁶⁶

De dominante visie is dat het opvoedingssysteem voor meisjes ontstond als een imitatie van dat van de jongens. Indien dat inderdaad het geval was, stelt Ducat, dan betreft het slechts een zeer gedeeltelijke kopie. Veel van de karakteristieke elementen van de opvoeding van jongens waren afwezig of hadden een andere vorm aangenomen. Er waren bijvoorbeeld geen leeftijdscategorieën, hoewel het adjectief συνομάλικες dat gebruikt werd door Theokritos (ca. 300-260 v.Chr.) (*Id.* 18.21),

⁶¹ Cf. Ducat 2006, 216-217.

⁶² Cf. Ducat 2006, 17.

⁶³ Cf. Ducat 2006, 217-219; Nafissi 2009, 129; Pomeroy 2002, 4.

⁶⁴ Cf. Ducat 2006, 241.

⁶⁵ Cf. Ducat 2006, 241.

⁶⁶ Cf. Ducat 2006, 225.

wel een besef suggereert bij de meisjes dat zij tot eenzelfde generatie behoorden.⁶⁷ De meisjes werden ook niet blootgesteld aan proeven in gehardheid en uithoudingsvermogen en waren niet verplicht om te stelen.⁶⁸

4.8.1 Was deze vorming ook collectief?

Dat Spartaanse meisjes gegroepeerd werden in leeftijdsgroepen zoals de jongens, kan volgens Scanlon afgeleid worden uit Alkmans poëzie waarin een meisjeskoor wordt beschreven als ἀνεψιαί, ‘nichten’ (*Parth. 1 PMGF* 52).⁶⁹ Sommige interpretatoren zagen in deze term de expressie van een reële familieband tussen de koorleider en de koorleden. Deze term – de mannelijke variant weliswaar (ἀνεψιοί) – werd ook gebruikt om jongens van eenzelfde groep aan te duiden.⁷⁰ Calame stelt vast dat de term ἀνεψιός binnen de opvoeding van jongens wees op relaties die niet gebaseerd waren op een werkelijke verwantschap, maar die wellicht het gevolg waren van het lidmaatschap van eenzelfde ἀγέλη of groep. Calame vermoedt dat ook binnen de meisjeskoren de banden tussen de koorleden en hun koorleider het gevolg waren van het lidmaatschap van eenzelfde burgerlijke structuur, eerder dan van een familiale structuur. Het gebruik van de term ἀνεψιαί door Alkman is volgens haar een teken van het institutionele en politieke karakter van de banden die koorleden en koorleider verbonden.⁷¹

Pindaros (eerste helft vijfde eeuw v.Chr.) noemde een Spartaans meisjeskoor een Λάκαινα παρθένων ἀγέλα, letterlijk ‘een kudde’ of ‘een groep van Spartaanse meisjes’ (*fr.* 112). De term ἀγέλη werd eveneens gebruikt om de groepen van jongens in de ἀγωγή aan te duiden. Scanlon interpreteert deze frase echter als ‘een kudde Spartaanse paarden’. Naar mijn mening is dat een vrije interpretatie van wat er letterlijk staat, die vervolgens de rest van zijn argumentatie ondersteunt: ruitermetaforen om groepen van Spartaanse meisjes aan te duiden komen immers meermaals voor. Dat Spartaanse meisjes bij Pindaros als een ‘kudde’ worden beschreven en soms metaforisch vergeleken worden met ‘merrieveulens’ (zie bijvoorbeeld Alkman, *Parth. 1 PMGF* 59 en Aristophanes, *Lys.* 1308-1313) bewijst volgens Scanlon dat zij zoals de jongens tot ‘kuddes’ of groepen behoorden in de archaïsche en klassieke periode.⁷² Gezien de vrije vertaling van Pindaros’ fragment meen ik echter dat Scanlons argumentatie niet overtuigend is.

Calame is van mening dat we over te weinig bronnenmateriaal beschikken om te besluiten dat de koren van jonge meisjes werkelijk voorbeelden zijn van ἀγέλαι in de zin van leeftijdsgroepen.⁷³ Ook

⁶⁷ Cf. *infra*, 5.5.3.

⁶⁸ Cf. Ducat 2006, 241.

⁶⁹ Cf. Scanlon 1988, 187.

⁷⁰ Cf. Calame 1977b, 84; Scanlon 1988, 187.

⁷¹ Cf. Calame 1977b, 85.

⁷² Cf. Scanlon 1988, 187.

⁷³ Cf. Calame 1977b, 85.

Ducat is niet overtuigd van Scanlons stelling. Het korte fragment van Pindaros (*fr.* 112) is voor Ducat de enige tekst die zou kunnen aangehaald worden ter ondersteuning van de visie op een collectieve vorming van meisjes. In poëtische taal kan het woord ἀγέλα echter gebruikt worden om elke groep van jonge meisjes aan te duiden en er is geen zekerheid dat Pindaros hier verwijst naar een soort van ‘instelling’.⁷⁴ Scanlons interpretatie van het bewijsmateriaal is in dit geval dus weinig overtuigend.

4.8.2 *Was deze vorming ook verplicht?*

Aangezien alle meisjes werden verondersteld om hetzelfde soort moeders te worden, was dit opvoedingssysteem uniform. Hoewel geen enkele antieke bron expliciet stelt dat elk meisje dit onderwijs volgde, gaat Pomeroy ervan uit dat de universaliteit van de doelstelling dit impliceerde.⁷⁵ Ducat acht het daarentegen waarschijnlijk dat niet alle meisjes werden gevraagd om te zingen en te dansen op festivals, maar enkel de meisjes uit de beste families. Hij vindt het echter wel logisch dat alle meisjes fysiek werden getraind, aangezien ze allen waren voorbestemd voor het huwelijk en het moederschap.⁷⁶

Als argument vóór de verplichting van dit onderwijsprogramma voor meisjes wordt soms het volgende fragment van Plato gebruikt, waarin hij het heeft over de opvoeding van meisjes in Sparta:

κόρας μὲν γυμνασίων μετόχους οὐσας ἅμα καὶ μουσικῆς ζῆν δεῖν ...;

Moeten de meisjes deelhebben aan sportoefeningen én μουσική ...?

(Plato, *Leg.* 806a 1-2)

Ducat meent dat deze zin niet noodzakelijk betekent dat alle meisjes in Sparta verplicht onderwezen werden in μουσική en fysieke training. De betekenis van deze zin is volgens hem enkel dat alle meisjes die het ene beoefenden ook het andere zouden moeten beoefenen. Dit fragment sluit dus niet de mogelijkheid uit dat enkel bepaalde meisjes, dochters uit de beste families, konden participeren in zowel een koor als in fysieke training.⁷⁷

4.8.3 *Werd deze vorming ook georganiseerd door de staat?*

Cartledge ziet reden om te veronderstellen dat Spartaanse meisjes een officiële, gemeenschappelijke en publieke vorming doormaakten. Tot op zekere hoogte lijkt deze overeengestemd te hebben met

⁷⁴ Cf. Ducat 2006, 242.

⁷⁵ Cf. Pomeroy 2002, 4.

⁷⁶ Cf. Ducat 2006, 242.

⁷⁷ Cf. Ducat 2006, 243.

de 'primaire' vorming van de Atheense jongens, maar met betrekking tot andere aspecten, voornamelijk dan de fysieke inspanningen, was hun onderricht volgens hem een kopie van het curriculum van de Spartaanse jongens. De voornaamste sociale rol van een Spartaanse vrouw bestond er immers niet in om, in tegenstelling tot de vrouw in Athene, louter huishoudelijke taken te vervullen. De doelstelling van haar leven was veeleer het voortbrengen van kinderen, τεκνοποιία, zodat de reden voor de uitzonderlijke behandeling en waardering van Spartaanse meisjes eugenetisch van aard was. De behoefte aan mankracht was in klassiek Sparta een dwingende politieke kwestie en als erkenning van de essentiële rol van vrouwen hierin werd aan de vrouw een gelijke publieke status toegekend als aan haar echtgenoot die streed op het slagveld.⁷⁸ Ducat oordeelt dat er geen bewijsmateriaal voorhanden is dat bevestigt dat de staat het onderricht voor meisjes organiseerde. Bovendien is het idee van een onderricht voor vrouwen, georganiseerd en betaald door de staat in een Griekse stad, zo verrassend dat Ducat oordeelt dat we hier beter van afzien zonder enig bewijs.⁷⁹

4.9 Conclusie

Ducat gelooft dat het onderricht van meisjes, dat een eigen, specifieke vorm had, onafhankelijk was van en even authentiek was als dat van de jongens. Dit sluit niet uit dat hun opvoedingsprogramma in de loop van de tijd mogelijk onderhevig was aan de invloed van het systeem voor jongens. Deze invloed toont zich echter maar heel concreet in één aspect: de toevoeging van worstelen, naast het hardlopen, aan de fysieke activiteiten van jonge meisjes.⁸⁰

De essentie van de opvoeding van meisjes in Sparta ligt in het feit dat, in plaats van grootgebracht te worden binnen de familie, Spartaanse meisjes gedurende een belangrijk deel van hun leven 'buiten' werden onderwezen. Het is dat gegeven dat hen voorbereidde op hun rol als vrouw – als echtgenote en als moeder – in de open, publieke ruimte van de stad.⁸¹

⁷⁸ Cf. Cartledge 2001a, 83-84.

⁷⁹ Cf. Ducat 2006, 243.

⁸⁰ Cf. Ducat 2006, 243; *infra*, 5.2.

⁸¹ Cf. Ducat 2006, 245.

Hoofdstuk 5

De fysieke vorming van de vrouw in Sparta

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk werd een algemeen inzicht verschaft in het verloop en de invulling van het opvoedingsprogramma voor jongens in Sparta en in de uniciteit van het Spartaanse onderricht. Er werd tevens een eerste vergelijking gemaakt met de opvoeding van meisjes. Hoofdstuk 5 en 6 zijn erop gericht om dit onderricht voor meisjes gedetailleerder te analyseren. In dit vijfde hoofdstuk wordt er allereerst een analyse gemaakt van de invulling en de betekenis van hun fysieke programma.

Er is meer bewijsmateriaal, zowel tekstueel als archeologisch, voor de beoefening van sport dan voor enig ander aspect van het leven van vrouwen in Sparta. Daarnaast beschikken we ook over meer bewijsmateriaal voor de sportactiviteiten van Spartaanse vrouwen dan voor de beoefening van sport door alle andere vrouwen in de rest van de Griekse wereld samen. Deze activiteiten trokken duidelijk de aandacht van vele schrijvers en vanuit die vaststelling kan geconcludeerd worden dat de intense betrokkenheid van de Spartaanse vrouwen bij deze sportactiviteiten waarschijnlijk uniek was in de Griekse wereld.¹

Hoewel er relatief weinig kunstwerken van hoge kwaliteit betrekking hebben op andere domeinen van het leven van Spartaanse vrouwen, is een indrukwekkende hoeveelheid wel relevant voor hun

¹ Cf. Pomeroy 2002, 12.

sportactiviteiten. Sommige van deze kunstvoorwerpen zijn bewaard; andere zijn gekend via beschrijvingen door Pausanias en andere auteurs.²

Sportbeoefening door vrouwen in de oudheid omvatte enerzijds wedstrijden in het kader van religieuze festivals en anderzijds de fysieke vorming van meisjes, die enkel in Sparta is geconstateerd in de archaïsche en klassieke periode. Hieruit blijkt dat de sportbeoefening van Spartaanse vrouwen een uitzonderlijk verschijnsel was in de Griekse πόλεις.³

5.2 Het curriculum

Xenophon verklaart goedkeurend dat Lykourgos de fysieke training voor vrouwen heeft ingesteld, niet minder dan voor mannen (*Lak. Pol.* 1.4). Hij splitst de fysieke activiteiten van de Spartaanse meisjes op in twee categorieën: loopwedstrijden en krachtmetingen (*Lak. Pol.* 1.4: δρόμου καὶ ἰσχύος ... ἀγῶνας πρὸς ἀλλήλους). Naast een vermelding van de loopwedstrijden, specificeert Ploutarchos de krachtmetingen als worstelen en discus- en speerwerpen (*Lyk.* 14.2). Ploutarchos is echter de enige bron die beweert dat de Spartaanse meisjes aan discus- en speerwerpen deden.⁴ Pomeroy merkt op dat de bekwaamheid in deze sporten voornamelijk nuttig was voor een soldaat. Zij concludeert hieruit dat het fysieke curriculum van de vrouwen in Sparta een selectieve en mindere zware versie was van de vorming van de mannen.⁵ Ducat brengt echter ook het bewijsmateriaal van Plato in rekening: Plato stelde dat de Spartaanse vrouwen niet getraind werden voor de oorlog (*Leg.* 806a-b). Volgens Ducat sluit dit uit dat vrouwen werden geschoold in het discus- en speerwerpen. In dat geval blijft enkel nog het worstelen over als oefening in fysieke kracht. Het worstelen wordt enkel nog vermeld in de tirade van Peleus, gericht tegen de fysieke training van Spartaanse vrouwen, in Euripides' *Andromache* (595-601):⁶

δρόμους παλαίστρας τ' οὐκ ἀνασχετῶς ἐμοὶ
κοινὰς ἔχουσι.

ze hebben – onverdraaglijk voor mij –
gemeenschappelijke renbanen en worstelperken.

(Eur., *Andr.* 597-601).

² Cf. Pomeroy 2002, 12.

³ Cf. Scanlon 1988, 185-186.

⁴ Cf. Ducat 2006, 228-229; Pomeroy 2002, 13.

⁵ Cf. Pomeroy 2002, 13.

⁶ Cf. Ducat 2006, 229.

Euripides (ca 480 v.Chr.- 406 v.Chr.) was een tragicus, geen historicus, maar in tegenstelling tot sommige vroegere tragici, zoals Aischylos in de *Perzen* en *Vrouwen van Aïtna*, koos hij er nooit voor om contemporaine of quasi-contemporaine gebeurtenissen te dramatiseren. De vraag is dan in hoeverre zijn ‘mythologische Sparta’ een reflectie was van het contemporaine Sparta. Euripides’ portrettering van Sparta was niet noodzakelijk eerlijk en correct, maar moest wel geloofwaardig zijn binnen het kader van de heersende overtuigingen en idealen.⁷ De betrouwbaarheid van Euripides’ getuigenis kan dus enigszins in vraag worden gesteld, ware het niet dat in een reeks van bronzen beeldjes uit de tweede helft van de zesde eeuw v.Chr. een aantal vrouwelijke worstelaars worden afgebeeld, waarvan het model wellicht van Spartaanse origine was.⁸

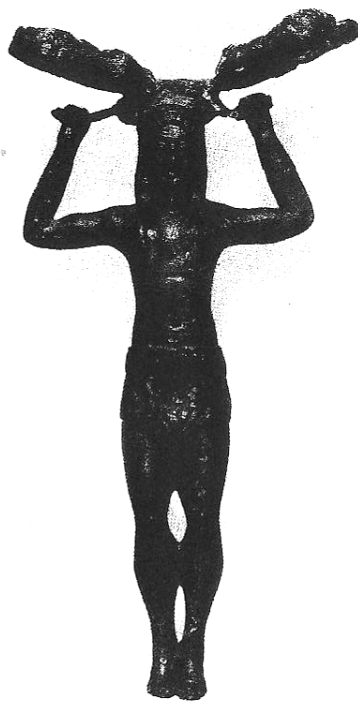

Fig. 2. Naakte vrouwenfiguur. Bronzen handvat van een spiegel. Herkomst onbekend, ca. 540 v.Chr..

Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1946 (41.11.5a).⁹

De afgebeelde figuur is een jong meisje met kleine borsten en een slank, maar stevig lichaam. Het enige kledingstuk dat zij draagt is een soort van driehoekig broekjes, de *διάζωμα*, wat het mogelijk maakt om haar te identificeren als een worstelaarster. Dit was eveneens de uitrusting van Atalanta, het archetype van de worstelaarster, afgebeeld in worstelsscènes op Griekse vazen uit de zesde eeuw v.Chr.. Dit figuurtje is wellicht niet van Spartaanse makelij, maar is vermoedelijk een aanpassing van het oorspronkelijke Lakonische model, met de afbeelding van een typisch Lakonisch onderwerp dat een zekere populariteit genoot in de Griekse wereld. Ducat trekt hieruit de conclusie dat de

⁷ Cf. Poole 1994, 2-3.

⁸ Cf. Ducat 2006, 229.

⁹ Deze afbeelding is terug te vinden in Scanlon 1988, 197.

‘krachtmetingen’ waarnaar Xenophon verwijst, wellicht worstelwedstrijden waren, zoals door Ploutarchos wordt aangegeven.¹⁰ Hardlopen is een natuurlijke activiteit: alle kinderen rennen spontaan, meisjes evenzeer als jongens. Het is dan ook niet opmerkelijk dat deze activiteit werd voortgezet gedurende de puberteit. Het is daarentegen wel verrassend dat meisjes worstelden. Daarom veronderstelt Ducat dat deze activiteit werd overgenomen van het fysieke programma voor jongens.¹¹

Het Spartaanse gebruik om meisjes toe te staan en zelfs te verplichten om aan sport te doen, wordt door Peleus als weerzinwekkend beschouwd in Euripides’ *Andromache* (595-601). Voor Aristophanes (vijfde-vierde eeuw v.Chr.) had dit gegeven daarentegen een hoge amusementswaarde, zoals blijkt uit zijn *Lysistrata*.¹² De *Lysistrata* werd geschreven op een moment dat Athene in oorlog was met Sparta – in 411 v.Chr., tijdens de Peloponnesische Oorlog. Het uitgangspunt van Harvey is dat er in een dergelijke situatie heel wat lasterpraat over de Spartaanse vijand wordt verwacht in een Atheense komedie. Harvey merkt op dat dit bij Aristophanes geenszins het geval was.¹³ Ook Pomeroy benadrukt de waarde van Aristophanes als bron door erop te wijzen dat zijn informatie over Spartaanse vrouwen consistent is met die van Xenophon en Ploutarchos.¹⁴

In Aristophanes’ *Lysistrata* wordt de uitstekende fysieke conditie van de Spartaanse Lampito benadrukt. Lysistrata eindigt haar bewonderende opmerkingen met “*zó gespierd en sterk. Jij zou een stier zijn nek omdraaien*”; “*Geen probleem*”, antwoordt Lampito, “*daar train ik daag’lijks voor, ik schop mijn eigen kont*” (*Lys.* 78-84).¹⁵ Lampito verwijst hier naar een andere fysieke activiteit van vrouwen, typisch voor Sparta en gewoonlijk niet opgenomen in een opsomming van fysieke oefeningen. Deze oefening draagt de naam βίβασις en was een manier van springen waarbij de billen geraakt werden met de hielen.¹⁶ Een Korinthische vaas uit ca. 580 v.Chr. beeldt deze activiteit vermoedelijk af. Erop staat een groep van zeven jongemannen, waarvan de eerste deze sprongen uitvoert, terwijl de anderen op hun beurt wachten. Lampito doet dus nog steeds dezelfde oefeningen als dewelke meer dan 150 jaar eerder populair waren in de Peloponnesos.¹⁷ De lexicograaf Pollux en medisch schrijver Oribasios (320-400) verschaften een nauwkeurige beschrijving van wat deze oefening inhield:

¹⁰ Cf. Ducat 2006, 230.

¹¹ Cf. Ducat 2006, 233.

¹² Cf. Harvey 1994, 40-41.

¹³ Cf. Harvey 1994, 35.

¹⁴ Cf. Pomeroy 2004, 204.

¹⁵ Cf. Harvey 1994, 40-41. De vertaling van de geciteerde tekst van Aristofanes is die van H.L. van Dolen: Dolen, H.L. van, *Aristofanes. Vrouwenstaking. Vrouwenfeest. Vrouwenpolitiek*. Amsterdam 1995

¹⁶ Cf. Ducat 2006, 230; Harvey 1994, 41.

¹⁷ Cf. Harvey 1994, 41.

καὶ βίβασις δέ τι ἦν εἶδος Λακωνικῆς ὀρχήσεως, ἣς καὶ τὰ ἄθλα προυτίθετο οὐ τοῖς παισὶ μόνον ἀλλὰ καὶ ταῖς κόραις· ἔδει δ' ἄλλεσθαι καὶ ψαύειν τοῖς ποσὶ πρὸς τὰς πυγὰς, καὶ ἡριθμεῖτο τὰ πηδήματα, ...

De βίβασις was ook een soort Lakonische dans. Er werden ook wedstrijden hierin georganiseerd, niet alleen voor jongens, maar ook voor meisjes. Ze moesten springen en met hun voeten hun achterwerk raken en de sprongen werden geteld, ...

(Pollux, *Onom.* 4.102)

... παράκειται δὲ τούτοις τὸ πρὸς πυγὴν ἄλλεσθαι, ᾧ καὶ αἱ Λάκαιναι γυναῖκες τὸ πρόσθεν ἐχρῶντο· τοῦτο δ' ἐστὶν ἄφασις, καμπτομένων τῶν σκελῶν, ὥστε τὰς πτέρνας τῶν πυγῶν προσάπτεσθαι, ποτὲ μὲν ἐναλλάξ τῶν σκελῶν ἀναλακτιζόντων, ποτὲ δ' ἀμφοτέρων ἅμα. ...

... Daarnaast zijn er de sprongen waarbij het achterwerk wordt geraakt, die de Spartaanse vrouwen vroeger uitvoerden. Het is een sprong waarbij de benen op zulke manier worden gebogen dat de hielen het achterwerk raken. Nu eens worden de benen beurtelings omhoog getrapt, dan weer beide tegelijk. ...

(Oribasios, *Coll. Med.* 6.31)

Deze oefening werd gedurende de klassieke periode beschouwd als één van de typische kenmerken van Spartaanse vrouwen. Wellicht namen in de klassieke periode enkel jonge meisjes deel aan wedstrijden in de βίβασις, aangezien het moeilijk voor te stellen is dat getrouwde vrouwen zichzelf toen op die manier vertoonden.¹⁸

Lampito's atletische eigenschappen duiken enkele verzen later opnieuw op, wanneer ze uitroept: *“ik zou tot op de top van de berg Taugetos gaan, indien er een kans was om vrede te zien”*. Over deze verzen merkt Harvey op dat dit een zware inspanning is, aangezien de berg zeer steil is en zijn top op 2400 meter hoogte ligt.¹⁹ Ikzelf vind het vergezocht om op basis van deze passage conclusies te trekken over de fysieke conditie van Spartaanse vrouwen. Dit fragment kan perfect als beeldspraak dienen om aan te tonen hoezeer de Griekse vrouwen vrede willen in Griekenland. Anderzijds geloof ik wel dat, na de bewonderende opmerkingen van Lysistrata over het getrainde lichaam van Lampito, dit fragment het beeld van de getrainde Spartaanse vrouw nog versterkt.

¹⁸ Cf. Ducat 2006, 230-231.

¹⁹ Cf. Harvey 1994, 41.

5.3 Gemengd onderricht?

Aangezien de sporten die de Spartaanse jongens en meisjes beoefenden grotendeels gelijk waren, moet de vraag gesteld worden of zij samen werden getraind. In Plato's *Staat* (*Pol.* V) worden mannen en vrouwen getraind voor dezelfde taken in het bestuur en het leger en worden zij daarom ook samen onderricht. Met deze voorstelling van gemengd onderwijs was Plato's idee radicaler dan de Spartaanse realiteit van zijn tijd. Xenophon en Plato spreken over de vorming van jongens en meisjes in afzonderlijke tekstonderdelen en de ἀγέλαι, of groepen, worden altijd als niet-gemengd beschreven.²⁰

Scanlon argumenteert dat het onderricht gemengd was. Allereerst citeert hij hiervoor Euripides:

αἱ ξὺν νέοισιν ἐξερημοῦσαι δόμους
γυμνοῖσι μηροῖς καὶ πέπλοις ἀνειμένοις
δρόμους παλαίστρας τ' οὐκ ἀνασχετῶς ἐμοὶ
κοινὰς ἔχουσι.

In het gezelschap van jongemannen verlaten ze hun huizen
met blote dijen en in onthullende kledij
ze hebben – onverdraaglijk voor mij –
gemeenschappelijke renbanen en worstelperken.

(Eur., *Andr.* 597-601).

Volgens Scanlon suggereert dit fragment dat gemeenschappelijke training de regel was en hij ziet deze veronderstelling bevestigd in de minder betrouwbare, maar – volgens Scanlon – misschien juiste, herformulering hiervan bij Propertius (*Eleg.* 3.14) en Ovidius (*Her.* 16.149-152). Scanlon beroept zich enerzijds op Romeins en anderzijds, met Euripides, op – volgens Pomeroy – tendentiekus bewijsmateriaal. Hij is overtuigd van een gemengde Spartaanse opvoeding.²¹ Ducat gelooft dat Euripides' tekstfragment anders moet geïnterpreteerd worden. Euripides stelde immers niet expliciet dat meisjes samen met de jongens worstelden of renden. De uitdrukkingen ξὺν νέοισι (597) en κοινὰς (600) kunnen erop wijzen dat jongens en meisjes gebruik maakten van dezelfde voorzieningen voor hun sportbeoefening, maar na elkaar, niet tegelijk. Dit is een redelijke veronderstelling, aangezien zowel jongens als meisjes aan hardlopen en worstelen deden. Wanneer Xenophon dit onderwerp behandelde (*Lak. Pol.* 1.4), maakte hij volgens Ducat komaf met het idee van een gemengde sportbeoefening, wanneer hij stelde dat jonge meisjes deelnamen aan

²⁰ Cf. Pomeroy 2002, 14.

²¹ Cf. Scanlon 1988, 190.

wedstrijden in hardlopen en worstelen ‘met elkaar’, πρὸς ἀλλήλας.²² Pomeroy beperkt zich tot de conclusie dat, gezien het verschil in kracht en snelheid van mannen en vrouwen, gemengde competities en krachtmetingen meestal niet zo efficiënt zullen zijn geweest als niet-gemengde oefeningen bij het trainen van toekomstige hoplieten.²³

5.4 Ruitersport

Paardrijden en wagenrennen maakten geen deel uit van een traditioneel Grieks curriculum voor de meeste jongens en zeker niet voor meisjes, hoewel Plato argumenteerde dat paardrijden wel degelijk kon en mocht voorgeschreven worden voor vrouwen (*Leg.* 804e-805a). In geheel Griekenland werd wel verwacht van vermogende mannen dat zij volwaardige ruiters waren en konden dienen in de cavalerie. Sparta was gekend voor het kweken van en racen met paarden. Sparta's uitmuntendheid in ruiteraangelegenheden had ook gevolgen voor de vrouwen. Zowel mannen als vrouwen hielden zich in Sparta actief bezig met het berijden en menen van paarden en waren actief in competities hierin.²⁴

Archeologisch en tekstueel bewijsmateriaal, reeds uit de archaïsche periode, getuigen hiervan. Fragmentarische terracottabeeldjes van de Spartaanse godin Artemis Orthia te paard werden teruggevonden in het heiligdom waar zij werd vereerd. Er werden meer votiefgeschenken in de vorm van paarden gevonden dan van alle andere dieren samen. Beeldjes die Helena tijdens het paardrijden afbeelden, gelijkend aan die in het heiligdom van Orthia, werden ontdekt in het Menelaion, een heiligdom gewijd aan het Spartaanse koningskoppel, Menelaos en Helena. Bronzen votiefgeschenken in beide heiligdommen beelden vrouwen af, hetzij geïdentificeerd als stervelingen, hetzij als Artemis en Helena die in amazonezit paardrijden. De gewoonten van godheden werden niet altijd nagestreefd door mensen, maar de ambivalentie in de identiteit van de figuren suggereert dat er toch een directe binding bestond tussen de godinnen en de vrouwelijke ruiters.²⁵

In Alkmans *Partheneion 1 PMGF* (47-59) vergelijken de meisjes zichzelf met paarden die bereden worden. Ze geven daarbij de commentaar dat de Κολαξαῖος inferieur is aan de Ἐνετικός en de Ἴβηνός. Gezien de educatieve functie van poëzie, suggereert deze opmerking volgens Pomeroy dat de meisjes een gespecialiseerde kennis hadden over de verschillende soorten paarden. De Κολαξαῖος was een krachtige pony, de Ἐνετικός werd meer gebruikt voor rijtuigen dan om te berijden en de Ἴβηνός was misschien Keltisch of Ionisch. De meisjes waren ook vertrouwd met de wagenrennen en

²² Cf. Ducat 2006, 234-235.

²³ Cf. Pomeroy 2002, 14.

²⁴ Cf. Pomeroy 2002, 19.

²⁵ Cf. Pomeroy 2002, 19-20.

verwijzen naar het trekpaard en de menner (*Parth. 1 PMGF* 92-94). Op de Hyacinthia bestuurden Spartaanse meisjes duur gedecoreerde lichte wagens en konden zij hun ruitervaardigheden tonen aan de ganse gemeenschap (Athen., *Deipn.* 4.139).²⁶

In Athene waren dure paarden een toegestane vorm van vertoon van weelde. Deze paarden konden immers het gemeenschappelijke belang dienen als rijdieren voor de cavalerie in oorlogstijd. Rijke Atheners kozen dikwijls namen voor hun kinderen die het element *-hipp-*, 'paard', bevatten. Ook in Sparta gebeurde dit: in Xenophons *Hellenika* zijn Alexippidas, Euarkhippos, Herippidas, Hippokrates, Kratesippidas, Lysippos, Mnasippos, Orsippos, Pasippidas en Zeuxippos terug te vinden; allen prominente Spartanen en wellicht uit de meer welvarende groep van de samenleving (Xen., *Hell.* 1.1.23, 1.1.32, 2.3.10, 3.2.29, 3.4.6, 4.2.8, 6.2.4). Xenophon maakt ook duidelijk dat paarden die in de strijd werden gebruikt door de Spartaanse ruitery, werden gefokt door de rijkste mannen van Sparta (Xen., *Hell.* 6.4.10). Vele Spartanen waren bijgevolg enthousiast om teams in de wagenrennen te patroniseren, vooral vanaf de vroege vierde eeuw v.Chr.. Toen kende rijkdom en luxe zijn opmars in Sparta en de wagenrennen waren een dure competitie. Het optreden van vrouwen als patroon bevestigt dat grote rijkdom, eerder dan geslacht, hiervoor een criterium vormde. Kyniska (geboren omstreeks 440 v.Chr.) was wellicht de eerste vrouw die een team patroniseerde (Xen., *Ag.* 9.6) en zette ook andere rijke vrouwen hiertoe aan (Paus., *Graec. Descr.* 3.8.1, 3.15.1, 3.17.6, 5.12.5).²⁷ Door de toename van privébezit in de handen van vrouwen en dit in combinatie met hun grote interesse in sport en hun kennis van paarden, was het natuurlijk dat Spartaanse vrouwen renpaarden bezaten. Kyniska was slechts de eerste van de groep van welvarende vrouwen die na de Peloponnesische Oorlog begon zichtbaar te worden²⁸. Zij is nog net te dateren binnen de periode die voor deze masterproef relevant is. Het fenomeen van rijke, welvarende vrouwen begon toen pas aan zijn opmars en vrouwen die wagenrennen patroniseerden werden slechts gangbaar na de Peloponnesische Oorlog.

5.5 Wedstrijden & competities

Loopwedstrijden en krachtmetingen (in competitie) maakten voor vrouwen in Sparta, niet minder dan voor mannen, deel uit van hun fysieke opleiding (Xen., *Lak. Pol.* 1.4). Een aantal van die wedstrijden werden georganiseerd binnen een seculier kader, maar vele competities vonden plaats als onderdeel van religieuze festivals.²⁹ In het geval van vrouwen, waren loopwedstrijden het enige sportevenement dat plaatsvond op festivals. Ook het koordansen waaraan de Spartaanse meisjes deelnamen, zowel in Sparta als in heiligdommen elders in Lakonië en Messenië, had volgens

²⁶ Cf. Pomeroy 2002, 20.

²⁷ Cf. Pomeroy 2002, 21-22; Powell 2002, 97-98.

²⁸ Cf. Pomeroy 2002, 23.

²⁹ Cf. Pomeroy 2002, 12, 24.

Cartledge wellicht een rituele betekenis. De andere wedstrijden, waaronder die in worstelen en – misschien – discus- en speerwerpen, maar ook de uitvoering van de βίβασις en het dansen, hadden voornamelijk een seculier karakter.³⁰

5.5.1 Ter gelegenheid van de Dionysia

Er was een loopwedstrijd voor meisjes die wellicht ieder jaar tijdens het festival van Dionysos werd gehouden en die vermeld wordt door Pausanias. Pausanias vertelt hier het enige detail dat we hebben voor het eigenlijke ritueel van een wedstrijd voor meisjes in Sparta:³¹

(7.) ἀπαντικρὺ δὲ ἦ τε ὀνομαζομένη Κολώνα καὶ Διονύσου Κολωνάτα ναός, πρὸς αὐτῷ δὲ τέμενός ἐστιν ἥρωος, ὃν τῆς ὁδοῦ τῆς ἐς Σπάρτην Διονύσω φασὶ γενέσθαι ἡγεμόνα· τῷ δὲ ἥρωι τούτῳ πρὶν ἢ τῷ θεῷ θύουσιν αἱ Διονυσιάδες καὶ αἱ Λευκιπίδες. τὰς δὲ ἄλλας ἑνδεκα ἄς καὶ αὐτὰς Διονυσιάδας ὀνομάζουσι, ταύταις δρόμου προτιθέασιν (8.) ἀγῶνα· δρᾶν δὲ οὕτω σφίσιν ἦλθεν ἐκ Δελφῶν. ...

(7.) Juist ertegenover is de zogenaamde Heuvel en de tempel van Dionysos van de Heuvel. Daarbij is er een heiligdom van de held, van wie ze zeggen dat hij Dionysos' gids was op de weg naar Sparta. Aan deze held brengen de dochters van Dionysos en de dochters van Leukippos offers, nog voor ze die aan de godheid brengen. Voor de andere elf meisjes die ook dochters van Dionysos worden genoemd, is een wedloop ingericht. (8.) Dit gebruik kwam naar Sparta vanuit Delphi.

(Paus., *Graec. Descr.* 3.13.7-8)

Of de Delphische origine wijst op een imitatie van een bestaande wedstrijd in Delphi of louter op de instelling van deze wedstrijd in opdracht van het Pythische orakel, is onduidelijk. De Leukippides waren priesteressen en naamgenoten van de mythische bruiden van de Tyndaridai, Castor en Pollux, die lokale Spartaanse helden waren (Paus., *Graec. Descr.* 3.16.1-2). Deze priesteressen stonden in voor de zorg van het heiligdom van de twee mythische zussen en moesten elk jaar een tuniek weven voor Apollo Amyklai. De mythe vertelt dat Castor en Pollux de vluchtende meisjes, de mythische Leukippides, hebben gevangen en hen wegbrachten als hun bruiden. Deze mythe verklaart waarom de priesteressen van de Leukippides de loopwedstrijd van de 'Dionysiades' superviseerden. De identiteit van de Dionysiades is onduidelijk. Het is Hesychios die stelt dat dit jonge meisjes zijn:³²

³⁰ Cf. Cartledge 2001c, 114; Pomeroy 2002, 24; Scanlon 1988, 197-202.

³¹ Cf. Ducat 2006, 231; Scanlon 1988, 197-201.

³² Cf. Ducat 2006, 231; Scanlon 1988, 197-201.

Διονυσιάδες· ἐν Σπάρτῃ παρθένοι αἱ ἐν τοῖς Διονυσίοις δρόμον ἀγωνιζόμεναι.

Dionysiades: jonge meisjes in Sparta die op de Dionysia strijden in een wedloop.

(Hesychios, *Lexicon* s.v. Διονυσιάδες)

De aanwezigheid van Dionysos, als godheid van de volwassen vrouw, zou er kunnen op wijzen dat de loopwedstrijd een initiatiewedstrijd was voor meisjes die evolueerden van de adolescentie naar volwassenheid. De wedloop onderscheidde zich dus in het Spartaanse sportprogramma voor meisjes als een manier om vooruitgang te boeken op weg naar vrouwelijkheid in een religieuze en atletische context. Zoals gebruikelijk was als onderdeel van een eredienst, werd deze wedstrijd wellicht georganiseerd door en vond plaats in de stad.³³

5.5.2 *Ter ere van de Driodones*³⁴

Nog minder geïnformeerd zijn we over een andere loopwedstrijd, die enkel bekend is uit een opmerking van Hesychios:

ἐν Δριώνας· δρόμος παρθένων ἐν Λακεδαίμονι.

...: een wedloop voor jonge meisjes in Sparta.

(Hesychios, *Lexicon* s.v. ἐν Δριώνας)

Omwille van de gelijkenis in de namen, wordt algemeen verondersteld dat deze loopwedstrijd plaatsvond ter ere van lokale godheden, de Driodones, die ook worden vermeld door Hesychios, maar waarover verder niets bekend is.

5.5.3 *Op basis van Theokritos*

De derde loopwedstrijd die gekend is uit de teksten is al even mysterieus. In Theokritos' *Epithalamium van Helena* wrijven 240 jonge meisjes hun naakte lichamen in met olie, zoals de mannen deden, en rennen langs de Eurotas (*Id.* 18.22-25). Over verschillende aspecten van deze tekst is er nog steeds debat. De δρόμος of renbaan in Sparta diende waarschijnlijk ook als 'sportschool' (γυμνάσιον) in de afwezigheid van een echt gebouw voor de Romeinse periode. Deze δρόμος moet wellicht gesitueerd worden op de oevers van de Eurotas in de nabijheid van het heiligdom van Artemis Orthia. Theokritos is geen onbetwistbare getuige voor praktijken uit de klassieke periode, maar zijn beschrijving komt wel overeen met beschrijvingen van andere, meer betrouwbare bronnen. De Eurotas wordt ook als plaats voor de training van de meisjes vermeld door

³³ Cf. Ducat 2006, 231; Scanlon 1988, 197-201.

³⁴ Cf. Ducat 2006, 231.

Aristophanes (*Lys.* 1308-1313) en Pausanias (*Graec. Descr.* 3.14.6).³⁵ Het is onduidelijk wie deze 240 meisjes precies waren. De tekst stelt dat zij van dezelfde leeftijd waren, maar dit aantal, hoewel het niet kan overeenkomen met het totaal aantal Spartaanse meisjes, overstijgt duidelijk dat van één jaargroep en benadert veeleer het aantal van twee jaargroepen. De term συνομάλικες (*Id.* 18.21) wijst dus niet op een jaargroep, maar op een leeftijdscategorie. Ducat vermoedt dat de 240 meisjes een selectie waren uit een bredere leeftijdscategorie en dat deze wedstrijd in verband werd gebracht met de goddelijke Helena.³⁶ Er wordt gezegd dat de meisjes zo oud waren als Helena toen ze met Menelaos huwde. Dat wijst erop dat de wedstrijd geassocieerd werd met de leeftijd van de puberteit.³⁷

5.5.4 Ter gelegenheid van de Heraia

Sparta bezat niet het monopolie op het hardlopen door vrouwen. De bekendste loopwedstrijd voor vrouwen in de oudheid was die op de *Heraia*, een vierjaarlijks religieus festival ter ere van Hera. Dit was de meest prestigieuze competitie voor vrouwen. Deze wedstrijd vormde het equivalent voor vrouwen van de Olympische Spelen die werden gehouden voor mannen.³⁸ De enige overgeleverde beschrijving van deze wedloop wordt gegeven door Pausanias in het kader van zijn beschrijving van het heiligdom in Olympia:

(2.) ... διὰ πέμπτου δὲ ὑφαίνουσιν ἔτους τῇ Ἡρᾷ πέπλον αἱ ἑξ καὶ δέκα γυναῖκες αἱ δὲ αὐταὶ τιθέασιν καὶ ἀγῶνα Ἡραῖα. ὁ δὲ ἀγὼν ἐστὶν ἄμιλλα δρόμου παρθένους οὔτι που πᾶσαι ἡλικίας τῆς αὐτῆς, ἀλλὰ πρῶται μὲν αἱ νεώταται, μετὰ ταύτας δὲ αἱ τῇ ἡλικίᾳ δεύτεραι, τελευταῖαι δὲ θέουσιν ὅσαι πρεσβύ-(3.) τатаι τῶν παρθένων εἰσί. θέουσι δὲ οὕτω καθεῖται σφισιν ἡ κόμη, χιτῶν ὀλίγον ὑπὲρ γόνατος καθήκει, τὸν ὦμον ἄχρι τοῦ στήθους φαίνουσι τὸν δεξιόν. ἀποδεδειγμένον μὲν δὴ ἐς τὸν ἀγῶνά ἐστι καὶ ταύταις τὸ Ὀλυμπικὸν στάδιον, ἀφαιροῦσι δὲ αὐταῖς ἐς τὸν δρόμον τοῦ σταδίου τὸ ἕκτον μάλιστα ταῖς δὲ νικώσαις ἐλαίας τε διδόασιν στεφάνους καὶ βοὸς μοῖραν τεθυμένης τῇ Ἡρᾷ, καὶ δὴ ἀναθεῖναι σφισιν ἔστι γραψαμέναις εἰκόνας.

(2.) ... Elke vier jaar weven de Zestien vrouwen een gewaad voor Hera. Diezelfde vrouwen richten ook spelen in, de Heraia. De spelen bestaan uit loopwedstrijden voor meisjes, niet allen van dezelfde leeftijd. De eersten die lopen zijn de jongsten; na hen komen diegenen die volgen in leeftijd en als laatsten rennen de oudste meisjes. (3.) Ze rennen als volgt: hun lange haar hangt naar beneden, hun tuniek reikt tot een beetje boven de knie en ze laten de

³⁵ Cf. Ducat 2006, 232 ; Pomeroy 2002, 14, 24; Scanlon 1988, 197-202.

³⁶ Cf. Ducat 2006, 232.

³⁷ Cf. Pomeroy 2002, 24.

³⁸ Cf. Ducat 2006, 233 ; Pomeroy 2002, 24.

rechterschouder bloot tot de borst. Ook aan hen is het Olympische stadion toegewezen voor de spelen, maar de renbaan van het stadion wordt voor hen met ongeveer één zesde ingekort. Aan de winnaars schenken ze olijfkranen en een deel van het rund dat wordt geofferd aan Hera. Zij mogen ook standbeelden oprichten met hun namen erin gegraveerd.

(Paus., *Graec. Descr.* 5.16.2-3)

Opmerkelijk is dat Pomeroy deze spelen situeert in Elis³⁹, terwijl Scanlon en Ducat Olympia als locatie aanduiden.⁴⁰ Ikzelf beschouw Olympia als locatie van de *Heraia*, aangezien Pausanias, als enige bron hieromtrent, de spelen in Olympia situeert en er geen reden is waarom hij een verkeerde locatie zou aangeven. Bovendien argumenteert Pomeroy niet waarom zij opteert voor Elis.

De structuur van het festival is opvallend gelijkaardig aan die van de Olympische Spelen voor de mannen in de vroegste periode: een wedloop, gevolgd door de toekenning van de olijfkranen en de verdeling van de offerkoe op een laatste feestelijke plechtigheid. De wedstrijd was beperkt tot meisjes die liepen in drie (ongespecificeerde) leeftijdsgroepen en die speciale korte chitons droegen in Amazonestijl met een borst ontbloot.⁴¹ De verdeling in leeftijdsgroepen, de beperking tot ongehuwde meisjes en de associatie met het huwelijk van Hippodameia – het festival zou gesticht zijn als dankbetuiging van Hippodameia voor haar huwelijk met Pelops – suggereren volgens Scanlon dat het festival ontstond als een voorhuwelijks initiatierite.⁴² Ook bij Ducat kan de overtuiging teruggevonden worden dat het hardlopen voor meisjes in Sparta een initiatiewaarde had, namelijk het transformeren van een jong meisje in een echtgenote voor een Spartaans burger.⁴³ De standbeelden waren wellicht geen echte portretten, maar beelden van lopende meisjes met de naam van de persoon die werd geëerd erop geschreven. De zegevierende meisjes en hun families streefden roem en onsterfelijkheid na, niet minder dan zegevierende mannen en wilden dan ook graag de kosten van een dedicatie betalen.⁴⁴

5.6 Doelstelling van de fysieke vorming

5.6.1 Met een eugenetisch doel voor ogen?

Het meest verspreide argument in de antieke wereld om de fysieke vorming van vrouwen in Sparta te rechtvaardigen, was voortplanting, τεκνοποιία. De Spartaanse visie bestond erin dat de fysieke kwaliteiten die beide ouders hadden verworven via hun training, zouden doorgegeven worden aan

³⁹ Cf. Pomeroy 2002, 24.

⁴⁰ Cf. Ducat 2006, 233 ; Scanlon 1988, 186.

⁴¹ Cf. *infra*, 5.8.1.

⁴² Cf. Scanlon 1988, 186.

⁴³ Cf. Ducat 2006, 233.

⁴⁴ Cf. Pomeroy 2002, 24-25.

hun kinderen.⁴⁵ De vroegste bron over de eugenetische doelstellingen van het Spartaanse opvoedingsprogramma is Kritias (*fr.* 32). Kritias schreef één of twee traktaten waaraan de titel *Lakedaimonion Politeia* werd gegeven; mogelijk het ene in verzen en het andere in proza. Vier fragmenten van het eerste en zes of zeven van het tweede zijn ons overgeleverd. Het is vrij algemeen aanvaard dat deze Kritias dezelfde was als de politiek actieve Kritias die de leider was van de Dertig Tirannen die Athene bestuurden aan het einde van de Peloponnesische Oorlog, leerling van Sokrates en een personage in verschillende van Plato's dialogen. Hij leefde ca. 460-403 v.Chr..⁴⁶ Dit fragment moet gesitueerd worden omstreeks 425-403 v.Chr..⁴⁷

ἄρχομαι δέ τοι ἀπὸ γενετῆς ἀνθρώπου· πῶς ἂν βέλτιστος τὸ σῶμα γένοιτο καὶ ἰσχυρότατος; εἰ ὁ φυτεύων γυμνάζοιτο καὶ ἐσθίοι ἐρρωμένως καὶ ταλαιπωροίη τὸ σῶμα καὶ ἡ μήτηρ τοῦ παιδίου τοῦ μέλλοντος ἔσσεσθαι ἰσχύοι τὸ σῶμα καὶ γυμνάζοιτο.

Ik begin bij de verwekking van een kind. Hoe kan het lichamelijk het gezondst en sterkst zijn? Indien de vader aan sport doet, goed eet en zijn lichaam traint en indien de moeder van het toekomstige kind een sterk en gezond lichaam heeft en sport beoefent.

(Kritias, *fr.* 32)

Sommige commentatoren geloofden dat Kritias fysieke oefeningen wilde voorschrijven voor zwangere vrouwen, maar dit was volgens Ducat geenszins het geval. De uitdrukking 'moeder van een kind dat moet geboren worden' had betrekking op alle jonge meisjes, in die zin dat zij allen toekomstige moeders waren. Kritias was dus een absoluut voorstander van het Spartaanse fysieke onderricht voor meisjes.⁴⁸ Deze tekst vertoont nauwe overeenkomsten met de passage in Xenophons *Lakedaimonion Politeia* die het begin van de ontwikkeling behandelt (1.3-4). Wellicht wijdde Kritias dan ook, zoals Xenophon, zijn tweede hoofdstuk aan opvoeding. De inhoud is ons echter volledig onbekend, aangezien geen enkel fragment ervan werd overgeleverd.⁴⁹

Ook uit het werk van zowel Xenophon als Ploutarchos blijkt dat de Spartaanse meisjes binnen het fysieke onderdeel van hun opvoedingsprogramma getraind werden tot sterke vrouwen – in de letterlijke betekenis van het woord. Het streven naar een – naar antiek Griekse maatstaven – goede fysieke conditie werd opgelegd door de staat en diende in eerste instantie om de meisjes voor te bereiden op het baren van kinderen (Plout., *Lyk.* 14.2; Xen., *Lak. Pol.* 1.4-5). De bedoeling was dat sterke kinderen zouden geboren worden uit twee krachtige lichamen en dat de vrouwen zelf de

⁴⁵ Cf. Ducat 2006, 239.

⁴⁶ Cf. Ducat 2006, 41; Pomeroy 2002, 148.

⁴⁷ Cf. Scanlon 1988, 188.

⁴⁸ Cf. Ducat 2006, 228.

⁴⁹ Cf. Ducat 2006, 41.

baringspijnen beter zouden kunnen doorstaan – moedersterfte kwam immers regelmatig voor.⁵⁰ Deze eugenetische overwegingen waren belangrijk, vooral na 500 v.Chr., toen er officiële stappen werden ondernomen om de voortplanting te bevorderen.⁵¹ Tegen ca. 500 v.Chr. werden vrouwen die in het kraambed stierven vrijgesteld van het Spartaanse verbod op grafschriften. In combinatie met de lof op de Spartaanse moeder en de nadruk van Kritias in de late vijfde eeuw v.Chr., gevolgd door Xenophon in de vierde eeuw v.Chr., op het grote belang van τεκνοποιία in Sparta, lijkt dit toch te wijzen op een uitzonderlijke zorg om de voortplanting in Sparta. Mogelijk was dit een gevolg van de ὀλιγανθρωπία, de buitengewone en ernstige daling in de mannelijke burgerbevolking gedurende de vijfde en vroege vierde eeuw v.Chr..⁵²

Dat de voornaamste functie van vrouwen in Sparta het voortbrengen van (moeders van) nieuwe krijgers was, wordt gereflecteerd in de trots van deze vrouwen over hun krachtige nageslacht. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd in de *Uitspraken van Spartaanse vrouwen*, die ons werden overgeleverd via Ploutarchos:

ΓΟΡΓΩ

Ἐρωτηθεῖσα δὲ ὑπὸ τινος Ἀττικῆς ‘διὰ τί ὑμεῖς ἄρχετε μόναι τῶν ἀνδρῶν αἱ Λάκαιναι,’ ‘ὅτι’ ἔφη ‘καὶ τίκτομεν μόναι ἄνδρας.’

GORGŌ

Toen iemand uit Attika haar eens vroeg: “Hoe komt het dat jullie, Spartaansen, de enige vrouwen zijn, die de mannen de baas zijn?”, zei zij: “Omdat wij ook de enigen zijn, die mannen produceren.”

(Plout., *Mor.* 240E, 6-8)

De Spartanen werden geprezen voor het fokken van goede raspaarden en honden. Pomeroy vindt het dan ook niet verrassend om vast te stellen dat zij deze noties overzetten naar mensen. Door zwakke kinderen – wellicht enkel jongens – van bij de geboorte te elimineren, gaven ze de natuurlijke evolutie al een boost en door verdere strenge training van jongens, verzekerden ze de ‘survival of the fittest’. Er kon een vergissing gemaakt worden en een man kon blijken een lafaard te zijn. Dezen plantten zich echter niet voort, aangezien ze sociaal verstoten werden en noch zij noch hun zussen konden een echtgeno(o)t(e) vinden (Xen., *Lak. Pol.* 9.4-5).⁵³ De afwijzing van de zussen van lafaards en van sommige andere vrouwen ten gunste van getrouwde vrouwen die εὐτεκος (met –gezonde– kinderen) en γενναία (waar karakter in zit, flink) waren (Xen., *Lak. Pol.* 1.8), toont

⁵⁰ Cf. Bowen 1972, 55-56; Cartledge 2001c, 114.

⁵¹ Cf. Cartledge 2001c, 114; supra, 3.3.1.

⁵² Cf. Cartledge 2001c, 117.

⁵³ Cf. Pomeroy 2004, 206.

volgens Pomeroy dat de moeder in Sparta beschouwd werd als meer dan de ontvanger van het zaad van de vader en dat elke vrouw haar eigen individuele bijdrage leverde tot het nageslacht.⁵⁴

5.6.2 *Klaar voor de strijd?*

De gelijkenissen die kunnen vastgesteld worden tussen de opvoeding van jongens en meisjes in Sparta hebben ertoe geleid dat sommige latere, voornamelijk Romeinse auteurs geloofden dat de fysieke vorming van meisjes tot doel had om soldaten voort te brengen (zie bijvoorbeeld Cicero, *Tusc.* 2.15.36). Wanneer Ploutarchos uiteenzet dat Spartaanse meisjes trainden om sterke kinderen voort te brengen en de barensweeën te kunnen doorstaan, voegt hij daaraan toe dat zij misschien in staat zouden zijn om te vechten voor zichzelf, hun kinderen en hun stad, indien dit nodig zou zijn (*Mor.* 227D 13-14).⁵⁵ Ik ben er zelf niet van overtuigd dat Ploutarchos hiermee impliceert dat Spartaanse vrouwen werden opgeleid tot soldaten. Mijns inziens wil hij enkel suggereren dat zij door hun uitstekende fysieke conditie misschien meer zouden kunnen betekenen in geval van oorlog dan andere Griekse vrouwen en formuleert hij hiermee veeleer een hypothese dan een feit.

In haar werk *Families in Classical and Hellenistic Greece* uit 1997 poneerde Pomeroy nog dat zowel vrouwen als mannen in Sparta werden getraind om de staat te verdedigen en te besturen.⁵⁶ In *Spartan Women* uit 2002 herziet ze haar mening en stelt ze dat Spartaanse vrouwen niet werden getraind voor het echte gevecht. Dat concludeert ze uit het feit dat meisjes daarop beter zouden voorbereid zijn geweest, indien ze samen met de jongens werden opgeleid en zoals reeds werd beargumenteerd, was dat volgens haar niet het geval.⁵⁷ Pomeroy's stelling wordt bevestigd door wat kan gelezen worden bij Plato (*Leg.* 805e-806a). Hij klaagt, in de woorden van de Atheense gesprekspartner, dat het Spartaanse opvoedingssysteem van meisjes maar een halfslachtige maatregel is (τὸ ... διὰ μέσου, *Leg.* 805e 7) waar meisjes getraind worden in sport en muziek, maar vrouwen zich onthouden van militaire dienst. Hij uit daarbij de kritiek – die ook door Aristoteles wordt geformuleerd (*Pol.* 1269b 35-40) – dat de Spartaanse vrouwen, ondanks hun fysieke vorming, toch niet beter zijn dan andere Griekse vrouwen wanneer het aankomt op het verdedigen van hun vaderland. Aristoteles laat hier een historisch exemplum op volgen: toen de Thebanen Sparta binnenvielen onder Epaminondas in 371 v.Chr.⁵⁸, waren de vrouwen bang en in paniek, aangezien hun land voorheen nooit te lijden had gehad onder een invasie (Arist., *Pol.* 1269b37-9; Xen., *Hell.* 6.5.27-8).⁵⁹ Dit impliceert echter ook dat het gedurende de archaïsche en klassieke periode – de bloeiperiode van Sparta – nooit nodig was geweest dat de vrouwen hun stad konden verdedigen.

⁵⁴ Cf. Pomeroy 2004, 207.

⁵⁵ Cf. Scanlon 1988, 188.

⁵⁶ Cf. Pomeroy 1997, 54.

⁵⁷ Cf. *supra*, 5.3.

⁵⁸ Cf. *supra*, 1.2.1.

⁵⁹ Cf. Cartledge 2001c, 110-111; Pomeroy 2002, 16; Scanlon 1988, 188.

Naar mijn mening kan dan ook uitgesloten worden dat een vorming tot soldaten behoorde tot de doelstellingen van de zware fysieke training van meisjes in Sparta.

5.6.3 *Streven naar schoonheid?*

Ducat ontkent eveneens dat de doelstelling van deze training militair van aard was. Deze overtuiging verschijnt enkel in late bronnen en nooit op een positieve manier (zie bijvoorbeeld Cicero, *Tusc.* 2.15.36). De fysieke training was er volgens hem evenmin op gericht om overwinningen te behalen op de grote panhelleense spelen. Afgezien van de Heraia, ontstonden dergelijke wedstrijden voor vrouwen pas in de keizertijd. In de vierde eeuw v.Chr. behaalden Spartaanse vrouwen wel Olympische overwinningen, maar enkel in de wagenrennen en enkel als patroon. Indien Spartaanse meisjes streefden naar fysieke fitheid en indien Lampito, een getrouwde vrouw, bleef trainen, waarom zou het doel hiervan er dan niet in bestaan hebben om mooi te worden – voor de ene – en te blijven – voor de andere. Sinds de vroege oudheid was de schoonheid van Spartaanse vrouwen immers al spreekwoordelijk (Homerus, *Odyssee* 13.412).⁶⁰ Op deze mogelijke doelstelling van het fysieke curriculum van meisjes in Sparta zal verder worden ingegaan in het volgende onderdeel.

5.7 **Uiterlijke verschijning**

5.7.1 *Functioneel naakt?*

Het Griekse woord γυμνός betekent ‘naakt’ of ‘schaars gekleed’. Naaktheid in Sparta kan gesitueerd en verklaard worden binnen het kader van religie, initiatieriten en erotische stimulatie, maar eveneens binnen het domein van de sport.⁶¹

Er waren gradaties in naaktheid. Volledige naaktheid was gebruikelijk in het kader van sportbeoefening door mannen.⁶² Mannelijke atleten hadden ervaren dat lichte of geen kledij het meest geschikt was om (snel) te lopen (Plato, *Pol.* 452c-d). Thukydides (*Hist.* 1.6, 4-5) schrijft het toe aan de Spartanen de eersten te zijn geweest om zonder kledij te sporten.⁶³

Wat jonge meisjes betreft, oordeelt Ducat dat er maar één tekst is die hen volledig naakt afbeeldt tijdens sportactiviteiten: het tekstfragment van Theokritos waar de wedstrijd van 240 meisjes wordt beschreven (*Id.* 18). Daarnaast stelt Ducat naaktheid van meisjes enkel vast binnen de context van bepaalde festivals en processies: hoewel Ploutarchos de enige is die hiervan melding maakt (*Lyk.*

⁶⁰ Cf. Ducat 2006, 238.

⁶¹ Cf. Pomeroy 2002, 25.

⁶² Cf. Ducat 2006, 235.

⁶³ Cf. Pomeroy 2002, 25.

14.4), is er geen reden om dit in twijfel te trekken. De naaktheid waar Ploutarchos naar verwijst, was niet verbonden met fysieke activiteit; het belang ervan was religieus en Ducat is van oordeel dat de naakte verschijning van de 240 meisjes in Theokritos' fragment ook op die manier moet worden geïnterpreteerd.⁶⁴ Pomeroy concludeert op basis van hetzelfde tekstfragment van Ploutarchos dat de Spartaanse vrouwen regelmatig volledig naakt sportten (Plout., *Lyk.*, 14.4-15.1).⁶⁵ Hoewel Xenophon duidelijk een voorstander is van lichaams oefening voor vrouwen, beschrijft hij nergens dat zij zich uitkleedden voor atletiek oefeningen of -wedstrijden. Pomeroy argumenteert dat hij dit zeker moet geweten hebben, indien niet uit eigen observatie of zelf gehoord, dan toch door het te lezen.⁶⁶ Misschien zijn deze weglatingen te wijten aan de preutsheid die Dover opgemerkt heeft in Xenophon.⁶⁷ Plato maakt volgens Pomeroy wel melding van deze Spartaanse praktijk. Het wordt aangenomen dat het naakt sporten voor vrouwen in zijn *Staat* (457a) gebaseerd is op de Spartaanse realiteit. Plato (*Pol.* 457b) suggereert echter wel dat de naakte lichamen van oude vrouwen lachwekkend zijn en stelt het naakt sporten enkel in voor jonge meisjes. Meisjes ouder dan dertien jaar moeten zich voor het sporten kleden in fatsoenlijke kledij (*Leg.* 833d).⁶⁸

De verschillende opinies van Ducat en Pomeroy zijn het gevolg van een verschillende interpretatie van het woord 'γυμνός' in een aantal tekstfragmenten van Ploutarchos. Een voorbeeld hiervan is het volgende fragment:

(2.) ... ἀφελὼν δὲ θρύψιν καὶ σκιατραφίαν καὶ θηλύτητα πᾶσαν οὐδὲν ἦττον εἴθισε τῶν κόρων τὰς κόρας γυμνάς τε πομπεύειν ...

(2.) ... Omdat hij alle vormen van aanstellerij, afzondering en verwekelijking wilde afschaffen, stelde [Lykourgos] de regel in dat meisjes evengoed als jongens in sporttenu aan optochten deelnamen ...

(Plout., *Lyk.* 14.2)

Janssens vertaling 'in sporttenu' neemt geen standpunt in: het blijft de vraag wat er onder deze 'sporttenu' moet worden verstaan. Scanlon interpreteert deze passage als een antwoord op Aristoteles' kritiek over de onkunde van de Spartaanse vrouwen op militair vlak (*Pol.* 1269b 35-40): Ploutarchos stelt dat de meisjes, niet minder dan de jongens, van geen enkele teerheid of zwakheid blijk gaven, gehard doordat zij naakt in processies moesten lopen. Deze introductie van vrouwelijke naaktheid in publieke evenementen kan volgens Scanlon een belangrijke aanwijzing zijn voor het

⁶⁴ Cf. Ducat 2006, 235.

⁶⁵ Cf. Pomeroy 2002, 25.

⁶⁶ Cf. Pomeroy 2004, 205.

⁶⁷ Met betrekking tot homoseksualiteit kiest Xenophon bijvoorbeeld voor een eufemistisch taalgebruik. Cf. Dover 1974, 214.

⁶⁸ Cf. Pomeroy 2004, 205.

rituele karakter en de eugenetische doelstelling van hun sportbeoefening.⁶⁹ Ducat interpreteert γυμνός in dit fragment als ‘naakt’ en gelooft dat elk lid van de burgergemeenschap op die manier de resultaten van de fysieke vorming van de meisjes kon vaststellen.⁷⁰ Anderzijds is het ook mogelijk dat ‘γυμνός’ in deze context ‘schaars gekleed’ betekent – gekleed in een korte Dorische chiton, ook wel een χιτωνίσκος, μονοχίτων of χιτῶν ἐξωμῖς genoemd. Deze werd gedragen zonder onderkledingstuk, vastgespeld aan de schouder, aan één kant open zodat de dij zichtbaar was en omgezoomd boven de knieën. Het is deze outfit die de Spartaanse meisjes het epitheton φαίνομηρίδας, ‘met de dijen bloot’ van Ibykos (zesde eeuw v.Chr.) (*PMGF* 339) opleverde en die de oorzaak was voor de kritische woorden van Peleus in Euripides’ *Andromache* (595-601). Peleus vergelijkt de meisjes in het betreffende fragment vervolgens met hun archetype Helena, die bekend was als een vrouw die haar huishouden in de steek had gelaten; een losbandige en onfatsoenlijke vrouw, zoals Spartaanse vrouwen wellicht werden gezien door de meeste Atheners.⁷¹

Een eerste verdediging van deze ‘schaarse kledij’ van Spartaanse meisjes, is dat ze misschien weloverwogen erotische doelstellingen had, namelijk de mannen extra te stimuleren in hun inspanningen (Ploutarchos citeert Plato, *Lyk.* 15.1; cf. Plato, *Pol.* 458d)⁷² en hen aan te sporen tot het huwelijk (Plout., *Lyk.* 15.1; *Mor.* 323C). Anderzijds wordt absoluut ontkend dat deze kledij onfatsoenlijk was (Plout., *Lyk.* 14.7). Paradoxaal genoeg is deze verklaring wellicht het meest waarheidsgetrouw volgens Ducat. Het kader van deze ‘ontbloting’ was steeds religieus – processies, festivals, wedstrijden – en onder deze omstandigheden was beheerst en ingetogen gedrag aan de orde. Deze ceremonieën brachten het publieke aspect van de vorming van meisjes naar buiten en vormden het begin van hun participatie in het leven van de stad.⁷³

De volledige naaktheid van de meisjes in het openbaar – bij religieuze processies – en het dragen van een korte onthullende chiton (Plout., *Lyk.* 14.2-7) wordt ons eveneens bevestigd door een reeks van Spartaanse bronzen kunstvoorwerpen, voornamelijk uit de zesde eeuw v.Chr.. Het betreft vrijstaande beeldjes en handvaten van spiegels met de afbeelding van meisjes en jonge vrouwen met onderontwikkelde of weinig benadrukte secundaire geslachtskenmerken.⁷⁴ De meerderheid van deze bronzen voorwerpen – voor zover de herkomst bekend is – is afkomstig uit de Peloponnesos en specifiek uit Lakonië. Dit suggereert een Lakonische oorsprong voor de stijl. Hier wordt soms tegenin gebracht dat ook vele beeldjes van buiten Lakonië een Lakonische invloed vertonen, maar Scanlon argumenteert dat deze naakte bronzen vrouwenfiguren hun oorsprong kenden als representaties van Spartaanse atletes en gekopieerd werden door niet-Spartanen toen het

⁶⁹ Cf. Scanlon 1988, 188-189.

⁷⁰ Cf. Ducat 2006, 225.

⁷¹ Cf. Scanlon 1988, 189.

⁷² Cf. Scanlon 1988, 190.

⁷³ Cf. Ducat 2006, 237.

⁷⁴ Cf. Cartledge 2001c, 114.

onderwerp aan populariteit won. Daarom lijkt het aannemelijk dat de bronzen voorstellingen van naakte vrouwen op de handvaten van spiegels en de beeldjes uit de zesde en vroege vijfde eeuw v.Chr. zijn ontstaan als portretten van contemporaine Spartaanse meisjes die aan atletiek deden of cultische dansen uitvoerden. Het feit dat de meerderheid van de voorwerpen waarvan de herkomst gekend is, afkomstig is uit Lakonië en de vermaardheid van de naaktheid van Spartaanse meisjes in literaire bronnen uit de zesde eeuw v.Chr. en later zijn argumenten om de bronzen voorwerpen te definiëren als portretten van Spartaanse meisjes.⁷⁵

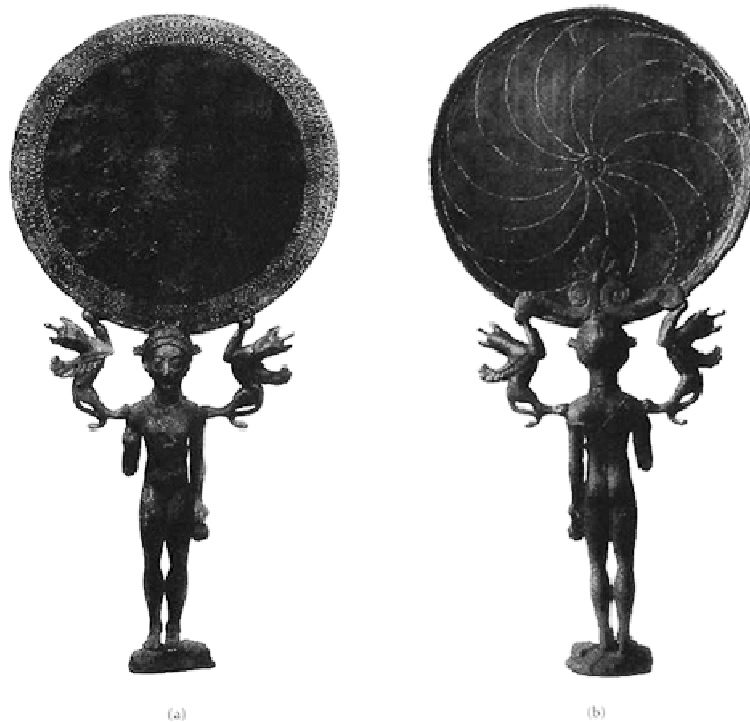

Fig. 3. Naakte atlete. Bronzen handvat van een spiegel, voor en achter. Herkomst onbekend, mogelijk uit een Spartaanse werkplaats, ca. 550 v.Chr.. Metropolitan Museum of Art, Fletcher Fund, 1938 (38.11.3).⁷⁶

Het meest significant hieromtrent is dat het naakte vrouwenlichaam niet frequent aanwezig was in de Griekse kunst voor de vijfde eeuw v.Chr. en, indien toch afgebeeld, normaal gereserveerd was voor vrouwen met een lage sociale status. Deze beeldjes moeten dus een schok hebben teweeggebracht bij niet-Spartaanse mannen omwille van een dergelijke ongeremde en ongepaste ontbloting. Ook het feit dat Ploutarchos expliciet vermeldt dat de schaarse kledij van de Spartaanse meisjes niet onfatsoenlijk was (Plout., *Lyk.* 14.4), interpreteer ik als een aanwijzing dat er buiten Sparta eerder afkeurend op de verschijning van de Spartaanse vrouwen werd gereageerd. Dat de afbeelding van deze naakte vrouwen daarentegen wel aanvaard werd in Sparta, is zeer begrijpelijk indien Spartaanse meisjes naakt en schaars gekleed in het openbaar verschenen, zelfs na het bereiken van de puberteit.⁷⁷ Waar de meerderheid van Sparta's vijanden afkeurend tegenover stond,

⁷⁵ Cf. Scanlon 1988, 191-193.

⁷⁶ Deze afbeelding is terug te vinden in Pomeroy 2002, 166-167 en Scanlon 1988, 196.

⁷⁷ Cf. Cartledge 2001c, 114; Pomeroy 1995a, 36.

was niet zozeer de volledige naaktheid van de meisjes, maar wel wat zij droegen bij de sportbeoefening.⁷⁸

Fig. 4. Meisje van Prizren of Dodona. British Museum 208.⁷⁹

Dit bronzen figuurtje beeldt een meisje af dat de typische uitrusting van een loopster draagt. Opvallend is dat ze omkijkt, in plaats van haar blik in de richting van haar voeten te wenden. Dit suggereert dat ze aan het dansen is of dat ze achterom kijkt om te zien of een concurrente haar op de hielen zit.⁸⁰

De meisjes die deelnamen aan de loopwedstrijden op de Heraia lieten de rechterschouder van hun chiton zakken en ontblootten zo hun rechterborst. Deze klederdracht was eigen aan het festival. Geen enkele antieke bron specificeert de etnische identiteit van de meisjes die deelnamen aan deze wedstrijden. Wat ook de toenmalige politieke relaties waren in Griekenland, de spelen werden gewoonlijk gehouden onder de voorwaarde van een tijdelijke vrede. Beeldjes van de overwinnaars tonen meisjes, gekleed in de schaarse kledij die enkel met Sparta werd geassocieerd. Misschien namen enkel meisjes uit de buurt deel of was dit tenminste oorspronkelijk zo, maar waarschijnlijker is dat deze spelen uiteindelijk panhelleens werden, hoewel op kleinere schaal dan de Olympische Spelen voor de mannen. Wanneer de toenmalige tendens in Athene in acht wordt genomen om jonge meisjes af te schermen, te beschermen en hen zoveel mogelijk uit de publieke sfeer te houden, is het onwaarschijnlijk dat Atheense meisjes ooit deelnamen aan de wedstrijden op de Heraia. Bovendien waren de uitgaven die gepaard gingen met reizen aanzienlijk. Indien de Heraia effectief panhelleens waren, zullen vermoedelijk enkel meisjes hebben deelgenomen die relatief dichtbij woonden. Wanneer daarbij ook rekening gehouden wordt met de waarschijnlijkheid dat er niet veel

⁷⁸ Cf. Ducat 2006, 235.

⁷⁹ Deze afbeelding is terug te vinden in Pomeroy 2002, 13.

⁸⁰ Cf. Pomeroy 2002, 12-13, 25.

aandacht werd besteed aan de sportbeoefening van meisjes elders dan in Sparta, is het waarschijnlijk dat de Spelen werden ingesteld volgens de Spartaanse principes en dat de meerderheid van deelnemers en overwinnaars van Spartaanse afkomst was. Deze hypothese wordt ondersteund door de vaststelling dat vele beelden in de tempel van Hera het werk waren van Spartaanse kunstenaars (Paus., *Graec. Descr.* 5.17.2) en dat bronzen beeldjes, die geproduceerd werden in Sparta, loopsters afbeeldde in korte chiton met ontblote rechterborst. Zoals reeds werd gezegd, werd deze outfit enkel gedragen door meisjes die deelnamen aan de loopwedstrijden op de Heraia. Hoewel heel wat meisjes voor hun puberteit tenminste één keer naakt hardliepen in het heiligdom van Artemis in Brauron, droegen enkel Spartaanse meisjes regelmatig korte kledij en trainden zij mogelijk naakt. Bovendien schrijven historische bronnen de instelling van het lopen voor meisjes over geheel Griekenland toe aan Lykourgos. Omwille van bovenstaande argumenten wordt er algemeen aangenomen dat de meisjes die hardliepen op de Heraia overwegend van Spartaanse afkomst waren.⁸¹

Naaktheid heeft verschillende religieuze en magische functies gehad in de antieke samenleving. Cultische naaktheid had onder meer de speciale betekenis om jongeren aan te duiden die betrokken waren in rituelen in een stadion, voorafgaand aan volwassenheid. Spartaanse jongens streden bijvoorbeeld in leeftijdsgroepen op de Gymnopaïdia, 'het festival van de naakte jongeren'. Op dit festival, ter ere van Apollo, werd hun kunnen getest als voorbereiding op de echte oorlogsvoering. Of de jongens helemaal naakt waren of simpelweg ongewapend, die 'naaktheid' wijst toch op de speciale rol van cultische naaktheid binnen het festival van de mannen. Ook door analogie met gebruiken elders, gelooft Scanlon dat we algemeen kunnen veronderstellen dat de atletische naaktheid van de Spartaanse jongens en meisjes ook een religieuze en socialiserende functie had, namelijk om adolescenten voor te bereiden op het huwelijk en het leven als volwassene.⁸²

5.7.2 *Schoonheid*

Indien de naaktheid van vrouwen in Sparta erotische doelstellingen had, zoals Scanlon beweert⁸³, dan werden deze zeker nog bewerkstelligd door de legendarische schoonheid van de Spartaanse vrouwen. Ook deze schoonheid was een belangrijk thema in de mythologie rond Spartaanse vrouwen en zou deze vrouwen in staat hebben gesteld om hun seksuele begeerte te bevredigen, maar tegelijk ook hun verlangen om te domineren – vandaar de veronderstelde gynaïkocratie.⁸⁴ Hun schoonheid was mogelijk het resultaat van het vrij zware openluchtbestaan in het veeleisende klimaat van Sparta. Sparta was altijd al beroemd om zijn mooie vrouwen. Al bij Homeros is de

⁸¹ Cf. Pomeroy 2002, x-xi, 26.

⁸² Cf. Scanlon 1988, 190.

⁸³ Cf. Scanlon 1988, 190; supra, 5.7.1.

⁸⁴ Cf. Ducat 2006, 223.

verwijzing terug te vinden naar Σπάρτην ... καλλιγύναικα (*Odyssee* 13.412), het ‘Sparta van de mooie vrouwen’. Ook de levendig voorgestelde schoonheid van de koormeisjes bij Alkman getuigt van deze legende (*Parth. 1 PMGF*) en in Aristophanes’ *Lysistrata* worden de Spartaanse vrouwen eveneens gepresenteerd als buitengewoon knap. Wat wordt verstaan onder ‘schoonheid’ varieert naargelang van periode en cultuur. Er is natuurlijk het belang van elegantie en bekoorlijkheid, maar het zijn niet deze kenmerken die Lysistrata beklemtoont wanneer zij de Spartaanse Lampito prijst. Ze prijst haar gelaatskleur, een teken van gezondheid, haar stevige borsten en haar kracht (*Lys.* 78-83). Lampito belichaamt dat soort schoonheid dat de fysieke vorming van Spartaanse meisjes kon verschaffen. Ook de verzen die de schoonheid van de Spartaanse meisjes prijzen aan het einde van het stuk, echoën de lof op Lampito’s schoonheid in het begin (*Lys.* 1306-15).⁸⁵ Theokritos geeft in zijn *Epithalamium van Helena* (*Id.* 18) het beste, geïdealiseerde portret van de legendarische Spartaanse schoonheid dat moet gediend hebben als rolmodel voor jongere meisjes. In het gedicht prijzen twaalf Spartaanse meisjes, voormalige gezellen van Helena, de toekomstige koningin, haar schoonheid, haar vaardigheid in het weven en haar muzikaal talent (26-37).⁸⁶

Xenophon beschrijft in zijn *Oikonomikos* dat een vrouw een betere eetlust en een levendig uiterlijk heeft, wanneer ze beweging neemt (10.11). In Sparta werd de natuurlijke huidskleur verkozen boven het ‘kunstmatige wit’ dat de favoriet was van de andere Griekse vrouwen.⁸⁷ Lykourgos had alle cosmetica gebannen, opdat vrouwen zouden aanzien worden op grond van hun deugdzaamheid en niet omwille van hun sieraden en schoonheidsmiddelen. Het Spartaanse ideaal bestond erin dat cosmetica, parfums en andere lichamelijke opsmuk werden geweerd en dat schoonheid het natuurlijke resultaat was van een goede gezondheid en lichamelijke inspanningen (*Xen., Lak. Pol.* 5.8).⁸⁸ Op deze manier werden de Spartaanse vrouwen gespaard van de giftige effecten van arsenicum en loodwit. Ook Spartaanse terracottamaskers uit de tweede helft van de zesde eeuw v.Chr. tonen de huid van vrouwen als roze en niet als onnatuurlijk wit.⁸⁹

Lange haren waren een kenmerk van jonge Spartaanse meisjes. Bij het huwelijk werden die lange haren afgesneden en volwassen vrouwen droegen het haar kort. Spartaanse jongens moesten het haar daarentegen kort dragen tot zij de volwassenheid hadden bereikt. Vanaf dat ogenblik droegen zij het, als krijgers, lang.⁹⁰

⁸⁵ Cf. Cartledge 2001c, 115; Ducat 2006, 223, 239; Harvey 1994, 38; Scanlon 1988, 190-191.

⁸⁶ Cf. Scanlon 1988, 187.

⁸⁷ Cf. Pomeroy 2004, 205.

⁸⁸ Cf. Pomeroy 1995b, 80, 305.

⁸⁹ Cf. Pomeroy 2004, 205.

⁹⁰ Cf. Scanlon 1988, 194.

Fig. 5. Naakte vrouwenfiguur. Bronzen handvat van een spiegel. Afkomstig uit Curium, Cyprus, ca. 530 v.Chr.. Metropolitan Museum of Art, Cesnola Collection, 1874-1876 (74.51.5680).⁹¹ Deze figuur, uit de reeks van bronzen beeldjes naar Spartaans voorbeeld, beeldt een jong meisje af. Dat kan afgeleid worden uit het feit dat ze lange haren heeft die zijn samengebonden onder een kapje of netje zoals ook mannelijke atleten droegen.⁹²

Cartledge gelooft dat ‘schoonheid’ in Spartaanse context ook figuurlijk kan geïnterpreteerd worden als een equivalent voor ‘rijpheid voor het huwelijk’.⁹³ Ook Scanlon is van mening dat schoonheid het bezit van deugdzaamheid symboliseerde in het Spartaanse meisje dat klaar was om te huwen. Haar fysieke vorming had haar een kwaliteit geschonken die tot zijn hoogtepunt zou komen in het huwelijk en in het voortbrengen van mooie kinderen. Zoals jongens goede soldaten werden, zo werden meisjes moeders die goede soldaten zouden voortbrengen.⁹⁴

Indien schoonheid en de onthullende Spartaanse kledij (of de afwezigheid van enige kledij) belangrijke of zelfs essentiële elementen waren in de vorming van Spartaanse vrouwen, dan suggereert de erkenning van dat Spartaanse ideaal bij Homeros en Alkman dat de Spartaanse samenleving tenminste al in de zevende of zelfs late achtste eeuw v.Chr. gericht was op dat ideaal. Ibykos’ vermelding suggereert een situering omstreeks de jaren 560-530 v.Chr.. Deze datum in de zesde eeuw v.Chr. wordt ondersteund door archeologisch bewijsmateriaal, namelijk de reeks van

⁹¹ Deze afbeelding is terug te vinden in Scanlon 1988, 195.

⁹² Cf. Scanlon 1988, 194.

⁹³ Cf. Cartledge 2001c, 117.

⁹⁴ Cf. Scanlon 1988, 191.

zesde- en vijfde-eeuwse bronzen beeldjes, handvaten van spiegels en votiefbeelden, waarvan reeds voorbeelden werden besproken. Deze figuurtjes zijn vaak geïnterpreteerd als dansers en acrobaten – seculiere entertainers – maar rekening houdend met het literaire bewijsmateriaal lijkt het ook aannemelijk dat zij Spartaanse meisjes afbeelden in de dansen, processies en wedstrijden die werden beschreven door Ploutarchus en anderen.⁹⁵

5.7.3 Voeding

Moeders zagen er in Sparta op toe dat hun dochters goed gevoed werden:⁹⁶ Xenophon stelt dat enkel in Sparta de meisjes even goed werden gevoed als de jongens en onvermengde wijn kregen (*Lak. Pol.* 1.3-4). Xenophon bekritiseert vervolgens de andere Grieken omdat zij geen gepast voedsel voorzagen voor meisjes, die toch bestemd waren om moeders van nieuwe burgers te worden. Indien Ploutarchos' vermelding dat vrouwen van de opbrengst van de κλῆροι twaalf μέδιμνοι gerst per jaar kregen (*Lyk.* 8.4) waar is, dan had een Spartaanse vrouw meer dan anderhalve χοῖνιξ per dag voor eigen consumptie. Dat was een dieet van vezels dat zelfs ruim voldoende was voor een atletische, zwangere of zogende moeder. Bovendien, naast het minimum dat verschaft werd door de κλῆρος, hadden grondbezitters ook toegang tot extra graan, wijn, olijven en voedsel, afkomstig van dieren en planten op hun privégrond. Ploutarchos schetst de mogelijkheid dat aan Spartaanse meisjes zelfs meer voedsel werd gegeven dan aan de mannen door een verwijzing naar de ὀλιγοσιτία, 'weinig eten', van de jongens – zij moesten immers hun voedsel nog voor een deel zelf verzamelen (*Lyk.* 17.4). De verschillende bronnen – zelfs indien de details niet volledig correct zouden zijn – tonen alleszins dat het Spartaanse dieet overvloedig was.⁹⁷

5.8 Conclusie

De Spartaanse vrouwen moeten de gezondste zijn geweest onder de Griekse vrouwen. Hun voeding was uitstekend, hun gezondheid en fysieke conditie was in het kader van de voortplanting een zaak van publieke bezorgdheid en het verbod op het gebruik van cosmetica elimineerde de blootstelling aan giftige substanties.⁹⁸ In het kader van mijn masterproef duiden deze bevindingen op een fysiek sterke, gezonde en wellicht robuuste vrouw. Uit dit hoofdstuk kan bijgevolg geconcludeerd worden dat de Spartaanse vrouwen alvast letterlijk sterke vrouwen waren.

⁹⁵ Cf. Scanlon 1988, 191.

⁹⁶ Aangezien de vaders dineerden met hun συσσίτια, waren de moeders verantwoordelijk voor de voedselverdeling. Cf. Pomeroy 2004, 204.

⁹⁷ Cf. Pomeroy 1997, 52-54; Pomeroy 2002, 53; Pomeroy 2004, 204.

⁹⁸ Cf. Pomeroy 2004, 211.

Hoofdstuk 6

De intellectuele ontwikkeling van de vrouw in Sparta

6.1 Inleiding

Misschien nog opmerkelijker dan de grote aandacht voor de fysieke training van meisjes in Sparta, is het feit dat zij daarnaast ook een opmerkelijk niveau bereikten op het gebied van hun intellectuele ontwikkeling. Het is interessant om na te gaan hoeveel tijd de Spartaanse meisjes, naast hun sportactiviteiten, nog besteedden aan de studie van de vrije kunsten – zelfs in zulke mate dat zij binnen dit domein een superieure positie bekleedden ten opzichte van de mannen. Meisjes leefden thuis met hun moeder en genoten een zekere mate van privacy en vrije tijd die aan de jongens werd ontnomen. Vermoedelijk hadden zij, in vergelijking met andere Griekse vrouwen, heel wat vrije tijd die ze naar believen konden invullen.¹ Bovendien werd het van een man in Sparta minder verwacht dat hij zich op dit vlak echt ontplooipte. Aristoteles vermeldt lezen, schrijven, lichaamstraining, muzikale kunsten en in een aantal gevallen schilderen, wanneer hij het over de Spartaanse opvoeding heeft (Arist., *Pol.* 1337b 24-25).²

Het Spartaanse onderricht hield dus ook een belangrijke elementaire scholing in en in dat opzicht was het een παιδεία van dezelfde aard en kwaliteit als in andere Griekse steden. Onze beschikbare bronnen schetsen enkel het beeld van één aspect van de Spartaanse opvoeding en hebben voornamelijk aandacht voor de fysieke activiteiten. De andere zijde blijft in de schaduw; enkel Ploutarchos behandelt deze kort. De absolute prioriteit lag bij hun fysieke vorming en hun militaire

¹ Cf. Pomeroy 2002, 4.

² Cf. Beck & Thomas 1999, 506; Bowen 1972, 54; Seyffert 1957, 205.

prestaties (Plout., *Lyk.* 16.6), maar de intellectuele en artistieke activiteiten waren evenzeer belangrijk.³

6.2 Geletterdheid

6.2.1 Geletterdheid in Sparta

Over de mate van geletterdheid van de bevolking in Griekenland en specifiek in Sparta bestaat er veel discussie. Cartledge schreef een uitvoerig artikel over dit onderwerp, met voornamelijk aandacht voor de Spartaanse geletterdheid in de vijfde en vierde eeuw v.Chr.. In dit artikel onderzocht hij het begrip ‘geletterdheid’ louter in de betekenis van ‘competentie in lezen (en schrijven)’, eerder dan ‘ontvankelijkheid voor literaire creaties’ en beperkte hij zich tot de Spartaanse burgerbevolking.⁴

Een aantal literaire bronnen pretenderen informatie te verschaffen over de Spartaanse geletterdheid. Volgens het anonieme *Dissoi Logoi* (2.10) van ca. 400 v.Chr. en volgens Isokrates (*Panath.* 209, 251) waren alle Spartanen ongeletterd. De auteur van het Platonische *Hippias Maior* (285c) voegt eraan toe dat velen ook wiskundig niet onderlegd waren. Cartledge gelooft niet dat we deze passages letterlijk moeten aannemen. De passage uit de *Protagoras* interpreteert hij veeleer als een grap, zoals ook het fragment uit de *Hippias Maior* tot op zekere hoogte. Isokrates was een redenaar en, bovendien, een Atheens cultureel chauvinist.⁵ De doelstelling van Isokrates’ *Panathenaikos* bestond er volgens Gray in om lof te spreken over Athene aan de hand van een kritische vergelijking met Sparta.⁶ Plato en Isokrates trachtten dus vooral de superioriteit van Athene te tonen, zodat we bij hen waarschijnlijk met een overdrijving te maken hebben. De *Dissoi Logoi* tenslotte doen het geïntendeerde effect teniet door een – makkelijk weerlegbare – Spartaanse vijandigheid tegenover muziek toe te voegen. Al deze bronnen creëren een variatie op het cliché dat, in vergelijking met de gecultiveerde Atheners uit de *Lijkrede* van Perikles (Thouk., *Hist.* 2.40-41), de Spartanen ongeletterde cultuurbarbaren, ἀμαθείς Λακεδαιμονίους, waren (Plout., *Mor.* 192B 8-11, 217D 1-3, 226D 2-4, 231D 1-5, 239B).⁷

In de zevende en zesde eeuw v.Chr. was Sparta echter een ‘patroon’ van creatieve literatuur. In de eerste plaats was er een grote bewondering voor de Spartaanse dichter Tyrtaios. Zijn poëzie, maar ook de werken van Homeros en Hesiodos, die de stadsstaat en de moed en prestaties van helden

³ Cf. Beck & Thomas 1999, 506; Bowen 1972, 54; Ducat 2006, 123-124; Seyffert 1957, 205.

⁴ Cf. Cartledge 2001b, 42.

⁵ Cf. Bowen 1972, 54; Cartledge 2001b, 42-43; Ducat 2006, 119-120.

⁶ Cf. Gray 1994, 267.

⁷ Cf. Bowen 1972, 54; Cartledge 2001b, 42-43; Ducat 2006, 119-120.

prezen, werden gereciteerd en gememoriseerd door de Spartaanse jongens en gebruikt voor hun ideologische training (Plout., *Lyk.* 21.1). De Spartanen namen zelf de meeste pedagogische taken op zich, maar daarnaast is ook bekend dat zij een aantal ‘buitenlandse’ dichters uitnodigden om de jongeren te onderwijzen: onder meer Terpander van Lesbos, Stesichoros en Simonides van Keos waren werkzaam in archaïsch en klassiek Sparta (zie bijvoorbeeld Athen., *Deipn.* 14.635 d-e). Competitiviteit was evenzeer eigen aan het culturele curriculum als aan het fysieke programma. Alkman werd in dienst genomen om de meisjes te leren in koor te zingen en op te treden, waarbij er een sterke nadruk lag op de competitie tussen de koorleden onderling en tussen rivaliserende koren. Zijn gedichten verwijzen naar rangschikkingen en wedstrijden (*PMGF* TA2.34-35, *Parth.1 PMGF* 58-59, *Parth.3 PMGF* 8). Dichters waren de meest gerespecteerde leraren in archaïsch Griekenland. Er waren echter geen reizende, vrouwelijke dichters.⁸

Het moet ook benadrukt worden dat, zelfs na de introductie van een ‘markt’ in ‘boeken’, de meeste Grieken hun literatuur nog steeds uit het hoofd reciteerden, veeleer dan deze te lezen. Ongetwijfeld memoriseerden de jongens en meisjes in de verschillende koren de meeste informatie en schreven ze die niet neer, aangezien zij niet konden dansen en zingen, als ze ondertussen ook nog hun papyrusrollen moesten beschrijven. Door de herhaling van gedichten, zoals die van Alkman, op festivals, leerden opeenvolgende generaties van Spartanen zowel de inhoud hiervan (waaronder mythologie, religie, hofmakerij en etiquette) als de μουσική. De herhaling van dit materiaal was erop gericht om kinderen te creëren die op dezelfde manier dachten en zich gedroegen als hun ouders. Zo bleef de Spartaanse samenleving conservatief en bewust van zijn tradities.⁹ Gezien de verbale afhankelijkheid van Tyrtaios van de *Ilias* en van Alkman van de *Odyssee* (of alleszins een *Odyssee*), is het mogelijk dat zij toegang hadden tot een tekst van deze gedichten. Hoewel we evenmin bewijsmateriaal hebben dat Alkman geschreven versies van zijn eigen gedichten maakte om ‘uit te geven’, is het denkbaar dat diegenen die het meest geïnteresseerd waren in een trouwe woordelijke bewaring – bijvoorbeeld de Spartaanse koninklijke families – ze op papyrus lieten neerschrijven. Ondanks het bewijsmateriaal voor literaire creativiteit in archaïsch Sparta, moet niettemin worden toegegeven dat de aard van het publieke Spartaanse onderricht niet automatisch de beschuldiging van Spartaanse ongeletterdheid in de klassieke periode weerlegt. De Spartaanse opvoeding was enkel ‘educatief’ in bredere zin en kan beter gezien worden als een allesomvattend middel tot socialisering. Binnen het systeem voor jongens van de vijfde en vierde eeuw v.Chr. werden muzikale en sportoefeningen gecombineerd met sociale instellingen als de leeftijdsklassen en de gemeenschappelijke maaltijden en met initiatieriten om sterke, gedisciplineerde en gehoorzame militairen te produceren. Bovendien werd Sparta’s suprematie over de andere πόλεις niet gewonnen of behouden door vaardigheden en technieken die een ontwikkeld niveau van geletterdheid

⁸ Cf. Bowen 1972, 54-55; Cartledge 2001b, 43-44; Pomeroy 2002, 3, 8.

⁹ Cf. Pomeroy 2002, 5-6.

vergden. Het bewijsmateriaal waarover we beschikken, is echter wel voldoende om de mogelijkheid van volledige ongeletterdheid uit te sluiten, zelfs in het geval van de eenvoudigste Spartaanse soldaat.¹⁰

6.2.2 Geletterde vrouwen

In de vroege klassieke periode konden sommige vrouwen in Sparta wellicht lezen. Een anekdote over Gorgo suggereert bijvoorbeeld dat zij kon lezen. Wanneer Damaratos, die in ballingschap was, een geheime boodschap stuurde naar Sparta door die op een houten tablet te schrijven en te bedekken met was, was het Gorgo die de ontvangers opdroeg om de was weg te schrapen en de boodschap te lezen (Herod., *Hist.* 7.239). Hoewel dus niet wordt vermeld dat Gorgo zelf de boodschap las, nadat die was zichtbaar gemaakt, realiseerde ze zich wel dat er iets kon geschreven staan op een dergelijk tablet. Ook andere verhalen versterken het vermoeden dat zij kon lezen. Vermoedelijk leerde Gorgo niet lezen en schrijven via officieel onderwijs, maar door, in aanwezigheid van haar vader, te luisteren en vragen te stellen over de teksten die dichters, diplomaten, bureaucraten en andere geletterden bestudeerden en raadpleegden. Anekdotes over Spartaanse moeders die brieven zonden aan hun zonen in militaire dienst en hen daarin aanspoorden om dapper te zijn (Plout., *Mor.* 241A 11-13, 241D 5-7), doen volgens Pomeroy eveneens vermoeden dat lezen en schrijven geen onbekende fenomenen waren voor deze vrouwen. Hoewel Ploutarchos, als bron van deze anekdotes, een late bron is en zij niet kunnen gedateerd of geverifieerd worden, gelooft Pomeroy dat het niet ondenkbaar is dat moeders via brieven communiceerden met hun zonen die gedurende lange periodes in legerdienst waren.¹¹ Cartledge gelooft niet dat we deze anekdotes als authentiek mogen beschouwen, maar het epigrafische bewijsmateriaal, hoewel schaars en ambigu, bevestigt wel dat een aantal Spartaanse vrouwen geletterd waren.¹² Dedicaties van vrouwen aan godinnen, met vermelding van de opdrachtgeefster, kenden hun begin in de late zevende eeuw v.Chr.. Deze datum komt overeen met de verspreiding en het gebruik van het alfabet in de Griekse wereld. Dergelijke inscripties vormen echter geen onweerlegbaar bewijsmateriaal voor de geletterdheid van Spartaanse vrouwen. Waarschijnlijk werden deze inscripties immers neergeschreven door vakmensen, eerder dan door de vrouwen zelf die ze opdroegen. Anderzijds suggereert het feit dat inscripties, die de daden van individuele vrouwen herdachten, gevonden zijn in regelmatig door vrouwen bezochte heiligdommen dat tenminste sommige vrouwen ze konden lezen. Bovendien bevestigen dergelijke inscripties het beeld dat kan gevormd worden op grond van andere bronnen en laten ze ons toe om te concluderen dat in ieder geval sommige vrouwen in Sparta geletterd

¹⁰ Cf. Cartledge 2001b, 43-44.

¹¹ Cf. Pomeroy 2002, 8.

¹² Cf. Cartledge 2001b, 48; Cartledge 2001c, 114-115.

waren.¹³ Ducat gelooft dan ook Spartaanse meisjes – of, waarschijnlijker, sommigen van hen – γράμματα studeerden: lezen, schrijven en rekenen. Van dit aspect van het onderricht van meisjes weten we echter niets. Dit onderwijs vond volgens Ducat eerder binnen familiale context plaats dan in ‘klassen’ of ‘klasgroepen’, georganiseerd door leraren. Ducat meent dat het gangbaar was binnen de hogere rangen van de Spartaanse samenleving om aan jonge meisjes dit soort onderricht te geven.¹⁴

6.2.3 Conclusie

Hoewel het bewijsmateriaal dus eerder gering en bijna onbetekenend is, volstaat het wel om de beschuldiging van totale ongeletterdheid te weerleggen. Cartledge ziet bijgevolg geen reden om geen geloof te hechten aan de stelling van Ploutarchos dat de Spartanen leerden lezen en schrijven in die mate dat het nodig was (*Lyk.* 16.6; *Mor.* 237a 8-12). Voor de meeste Spartanen was die behoefte niet groot en niet dringend. Publieke functionarissen waren enkel genoodzaakt om dagelijks routinehandelingen uit te voeren binnen het domein van geletterdheid. De wereld van de Spartanen moet voornamelijk een orale cultuur zijn geweest.¹⁵ De uiteindelijke conclusie van Cartledge bestaat erin dat de eenvoud van het alfabet het inderdaad mogelijk maakte voor de gewone Spartaanse man (en wellicht ook vrouw) om een rudimentaire kennis te verwerven van lezen en schrijven. Tegelijk bleef geletterdheid in Sparta een weinig verspreid fenomeen en was een grondige geletterdheid het voorrecht van een elite die actief was binnen de hoogste klassen van de samenleving. Cartledge zoekt de oorzaak hiervoor in de aard van de ontwikkeling van Sparta vanaf de achtste eeuw v.Chr. – vooral in het oligarchische politieke systeem en de geladen relatie van de burgers met de heloten –. In een dergelijke samenleving was een succesvol bestuur niet afhankelijk van een hoog niveau van geletterdheid onder het volk.¹⁶

Ducat waarschuwt voor onderschatting van de rol van lezen en schrijven in het Spartaanse publieke en private leven. Noch het geringe aantal inscripties, noch de afwezigheid van schrijvers waren het gevolg van het niveau van geletterdheid in Sparta. Deze verschijnselen waren niet beperkt tot Sparta in de klassieke periode en het Spartaanse niveau van basisvorming was wellicht vergelijkbaar met dat van andere Griekse steden. Wat we weten van de Spartaanse geschiedenis in de vijfde en vierde eeuw v.Chr. suggereert dat de meerderheid van burgers kon schrijven en lezen. De interne administratie en het externe beleid van een stad die op verschillende ogenblikken de leiding had over het grootste deel van de Griekse wereld, werd grotendeels schriftelijk gedaan en veronderstelde een basiskennis van lezen en schrijven. Het grootste deel van het dagelijkse bestuur,

¹³ Cf. Pomeroy 2002, 8.

¹⁴ Cf. Ducat 2006, 224.

¹⁵ Cf. Cartledge 2001b, 49.

¹⁶ Cf. Cartledge 2001b, 54.

intern en extern, was in handen van de eforen, die werden verkozen uit de burgers. Dit systeem kon niet functioneren, indien de meerderheid van de burgers volledig ongeletterd was. Ducat erkent wel dat schriftelijke expressie in Sparta, zoals in alle klassiek Griekse steden, ondergeschikt bleef aan orale expressie.¹⁷

Er is geen reden om aan te nemen dat de man-vrouwverhouding onder geletterde Spartanen dezelfde was als elders in de Griekse wereld. In een democratische πόλις zoals Athene werden mannen zeer sterk gestimuleerd om te leren lezen en schrijven, terwijl Atheense vrouwen niet deelnamen aan het bestuur van de πόλις en er voor hen maar weinig reden was om te leren lezen en schrijven – hoewel sommigen dit wel deden. In Sparta was de opvoeding van jongens grotendeels gericht op de ontwikkeling van militaire vaardigheden, zodat er minder tijd overbleef voor de vrije kunsten.¹⁸ Cartledge merkt op dat inscripties van votiefgeschenken in Sparta de namen geven van bij benadering twaalf vrouwen in vergelijking met die van honderd mannen.¹⁹ Deze verhouding vormt geen direct bewijs voor de graden van geletterdheid van respectievelijk vrouwen en mannen in Sparta. Het is eerder een reflectie van het feit dat mannen meer daden stelden die een gedenkteken waard geacht werden en dat zij, tenminste tot het einde van de vijfde eeuw v.Chr., in het algemeen meer geld ter beschikking hadden om inscripties te betalen. Heel wat inscripties waren, bijvoorbeeld, opgedragen naar aanleiding van sportoverwinningen, maar geen vrouw behaalde een overwinning in de wagenrennen voor de vierde eeuw v.Chr..²⁰ Ongetwijfeld trad er in de loop van de tijd verandering op in de graad van geletterdheid van vrouwen en in de verhouding ervan tot die van mannen. Na de Peloponnesische Oorlog, toen Sparta niet langer geïsoleerd was, waren de Spartaanse vrouwen vermoedelijk even geletterd als de aristocratische vrouwen elders in de Griekse wereld.²¹

6.3 Vrijheid van Spartaanse vrouwen

De intellectuele vorming van meisjes in Sparta is een interessant gegeven, vooral gezien het feit dat jongens geen dergelijke vorming kregen – tenminste niet in die mate dat ze superieur was aan die van de meisjes, zoals in vele andere Griekse πόλεις wel het geval was. In contrast met de situatie in Athene, is het dan ook mogelijk, zoals reeds gezegd, dat het cultureel niveau van de Spartaanse meisjes hoger was dan dat van de jongens.²²

¹⁷ Cf. Ducat 2006, 121.

¹⁸ Cf. Pomeroy 2002, 4-5.

¹⁹ Cf. Cartledge 2001c, 115 n. 54.

²⁰ Cf. Pomeroy 2002, 4-5; supra: 5.6.1.

²¹ Cf. Pomeroy 2002, 9.

²² Cf. Pomeroy 2002, 7-8.

In het onderricht van Spartaanse jongens lag de nadruk op de ontwikkeling van hun militaire vaardigheden, zodat er maar weinig tijd overbleef die kon besteed worden aan een studie van de vrije kunsten. Spartaanse meisjes brachten, zoals reeds gezegd, veel tijd thuis door met hun moeder en andere oudere vrouwen en daarenboven huwden zij aanzienlijk later dan de meisjes in Athene.²³ Op die manier hadden zij evenveel jaren als de meeste meisjes in moderne westerse samenlevingen die konden besteed worden aan hun culturele ontwikkeling. Gezien de vrije tijd waarover de Spartaanse meisjes beschikten, is het goed mogelijk dat zij binnen een dergelijke volledig vrouwelijke omgeving leerden lezen en schrijven en eveneens onderwezen werden in aspecten van de μουσική zoals muziek, dans en poëzie.²⁴

De opinie van Aristoteles was dat de vrijheid van de Spartaanse vrouwen de doelstelling van de Spartaanse constitutie ondermijnde en nadelige gevolgen had voor het welzijn van de staat. Lykourgos wilde immers dat de hele bevolking zich zou onderscheiden in gehardheid en zelfbeheersing en had zijn intentie volbracht wat mannen betrof. Hij had volgens Aristoteles echter geen acht geslagen op de vrouwen, die in elke vorm van buitensporigheid en luxe leefden (*Pol.* 1269b 14-23) en niet gehoorzaamden aan de wetten (*Pol.* 1270a 6-8). Deze presentatie van losbandige en vrije vrouwen is moeilijk te verzoenen met het beeld dat Xenophon schetste van de Spartaanse meisjes die onderhevig waren aan een intensief trainingsprogramma, opgelegd door de staat. MacDowell is van oordeel dat deze verklaringen slechts kunnen verzoend worden door aan te nemen dat het niet langer werd verwacht van vrouwen dat zij hun lichaam trainten, eens zij kinderen hadden gebaard of de leeftijd van mogelijke voortplanting hadden overschreden.²⁵ Bowen zoekt de verklaring elders: hoewel Xenophon Sparta bewonderde en Aristoteles die bewondering geenszins deelde, is het verschil in hun visie hier volgens hem niet het gevolg van het feit dat zij tot verschillende 'partijen' behoorden, maar van een gewijzigde historische situatie. Xenophon werd geboren omstreeks het begin van de Peloponnesische Oorlog (431-404 v.Chr.). Hij werd dus volwassen in een periode van aanhoudend conflict tussen Athene en Sparta, waarin Sparta zich profileerde als de superieure landmacht. De Peloponnesische Oorlog putte Sparta echter uit en de Spartaanse burgerbevolking werd alarmerend kleiner. Tegen de tijd dat Aristoteles schreef (midden vierde eeuw v.Chr.), was de burgerij in Sparta teruggevallen tot minder dan 1000 (*Pol.* 1270a 30-32). In deze situatie is het mogelijk dat vrouwen, als toekomstige moeders van burgers, inschikkelijker werden behandeld, wat Aristoteles' commentaar zou kunnen verklaren.²⁶ Tegen het midden van de vierde eeuw v.Chr. beschreef Plato alleszins het curriculum van deze meisjes als een combinatie van

²³ Cf. supra, hoofdstuk 2.

²⁴ Cf. Pomeroy 2002, 5.

²⁵ Cf. MacDowell 1986, 72.

²⁶ Cf. Bowen 1972, 56.

lichaamsoefening en μουσική, waarbij hij de commentaar gaf dat dit programma veel tijd overliet voor luxe, uitgaven en ongestructureerde activiteiten (Plato, *Leg.* 806a, *Pol.* 452a).²⁷

6.4 De μουσική

Op het onderricht in μουσική – muziek, dans, zang en poëzie – hebben we een beter zicht dan op het onderwijs in γράμματα. Op basis van de poëzie van Alkman, kan een beeld geschetst worden van hoe dit onderricht gebeurde op het einde van de zevende eeuw v.Chr.; wellicht vonden er wel een aantal wijzigingen plaats tegen de klassieke periode. Voor jonge meisjes gebeurde het onderricht in deze disciplines binnen het kader van het koor. Dit koor stond onder leiding van een χορηγός, gekozen uit de oudste meisjes van de groep. De belangrijkste leraar was echter de professionele dichter, die niet alleen verantwoordelijk was voor dans en zang, maar ook de verzen componeerde die vervolgens op muziek werden gezet. De poëzie van Alkman staat ons niet toe om een antwoord te geven op een aantal belangrijke vragen: was het koor een publieke of private instelling? Was het verplicht voor alle Spartaanse meisjes om te participeren in een koor of was het een privilege voor sommigen onder hen? De gangbare visie is dat het koor in Sparta werd georganiseerd door de stad, maar dit is geenszins bewezen.²⁸

Wat wel vaststaat, is dat het onderwijzen van μουσική aan jonge meisjes beschouwd werd als een zaak van groot belang voor de stad; indien dit onderwijs niet echt publiek was, dan werd het ongetwijfeld toch gestuurd vanwege de autoriteiten. De doelstelling van dit onderricht was drievoudig. Allereerst moest het jonge meisjes op zodanige wijze voorbereiden dat hun koor op een waardige manier zijn rol kon vervullen bij festivals en wedstrijden. Een tweede doelstelling bestond erin om de meisjes via de verzen van de dichter de waarden bij te brengen die door de stad hoog in het vaandel werden gedragen. Tot slot moest dit onderricht de meisjes vormen tot volleeerde jonge vrouwen, die elke jonge burger tot zijn echtgenote wilde maken en tot moeder van toekomstige Spartaanse burgers.²⁹ Calame toont aan dat de culturele vorming van de meisjes in leeftijdsbepaalde koren leidde tot hun volledige integratie in de Spartaanse ‘volwassen’ samenleving en dat de gemeenschap het belang van de meisjes voor de samenleving erkende.³⁰

Muzikale opvoeringen waren een essentieel onderdeel van de antieke religie en Spartanen werden onderwezen in zang, dans en het bespelen van muziekinstrumenten. Athenaios (*Deipn.* 14.632f-633a) stelt vast dat de muziekkunst intenser werd beoefend in Sparta dan elders, aangezien het er een aangename onderbreking was van de zelfbeheersing en strengheid van het dagelijkse leven.

²⁷ Cf. Pomeroy 2002, 9.

²⁸ Cf. Ducat 2006, 224.

²⁹ Cf. Ducat 2006, 225.

³⁰ Cf. Calame 1977a, 39.

Bewaarde votiefbeeldjes beelden vrouwen af die allerlei vleugel-, strijk- en slaginstrumenten bespelen (zie bijvoorbeeld fig. 5 waar een meisje wordt afgebeeld met cimbalen in haar handen). In Alkman, *Partheneion* 1 (95-101), oordelen jonge meisjes kritisch over hun eigen zangcapaciteiten: ze zingen niet zo goed als de Sirenen, maar wel zoet en melodieus. De meeste beschrijvingen die we hebben van de beoefening van μουσική door vrouwen, betreffen echter hun dans. De ὑπόρχημα, waarbij het koor zingt terwijl het danst, werd uit- en opgevoerd door Spartaanse mannen en vrouwen (Athen., *Deipn.* 14.631c). Athenaios (*Deipn.* 14.630e) linkt de ὑπόρχημα aan de komische en vulgaire dans die de κόρδαξ heet en geeft de commentaar dat beiden grappig zijn. Een bronzen beeldje, waarvan werd gedacht dat het een vrouwelijke loper voorstelde, zou misschien een meisje kunnen voorstellen dat energiek danst (fig. 3).³¹

6.5 Vrouwen met een stem

Binnen de opvoeding van Spartaanse jongens werd er ook veel belang gehecht aan avonddiscussies. Er werden de jongens vragen gesteld, zoals “wie is de beste man in de πόλις?”, “wat denk je van het optreden of de leiding van deze man?”. Zulke vragen hadden tot doel om de scherpzinnigheid van het oordeel van de jongens en hun waakzaamheid ten opzichte van publiek gedrag te ontwikkelen. De antwoorden op deze vragen moesten vaardigheid tonen in het argumenteren en in het formuleren van antwoorden in korte en krachtige bewoordingen. Beprectheid en bondigheid vormden het ideaal boven overdaad en uitvoerige beschrijvingen (Plout., *Lyk.* 19.1-2; 20.5).³² Deze scholing in mondelinge expressie werd door contemporaine en latere Grieken als een typisch Spartaanse specialiteit beschouwd en werd zelfs ‘Lakonisme’ (τὸ λακωνίζειν) genoemd. Dit is geen laat element in de presentatie van Sparta en kwam misschien al voor in de epen: de manier waarop in de *Ilias* (3.214) Menelaos’ speech wordt gekarakteriseerd – “*weinig woorden, maar zeer helder*” – alludeert op dit kenmerk van het Spartaanse taalgebruik. In Herodotos’ tijd was het ‘Lakonisme’ duidelijk al algemeen bekend (zie bijvoorbeeld 3.46). Ook Thoudydides (*Hist.* 2.40.2, 4.17.2) en Plato (*Prot.* 342d-e; *Leg.* 641e, 721e) getuigen van deze Spartaanse specialiteit.³³

Plato vermeldt dat in Sparta niet enkel de mannen, maar ook de vrouwen trots waren op hun vorming, παίδευσις, en hij prijst ook de bekwaamheid van Spartaanse vrouwen in filosofische discussies (*Prot.* 342d-e). Dit talent was een aspect van het vermogen van de Spartaanse vrouwen om goed te spreken. Een fragment van Ploutarchos verhaalt hoe Spartaanse meisjes werden aangemoedigd en geoefend om in het openbaar te spreken, waarbij ze de dappere jongens prezen en

³¹ Cf. Pomeroy 2002, 12.

³² Cf. Bowen 1972, 54-55.

³³ Cf. Ducat 2006, 121-122.

de lafaards en vrijgezellen beschimpten en bespotten (Plout., *Lyk.* 14.2-3).³⁴ Kritiek, dikwijls in de vorm van spot, werd in Sparta gezien als een effectief educatief middel: het wees de persoon tot wie het was gericht op zijn gebreken en bracht hem een gevoel van nederigheid bij. Tegelijk was kritiek ook nuttig voor de auteur ervan, die een oordeel moest vellen en een manier van expressie moest ontwikkelen die gevat en bondig was (Plout., *Lyk.* 18.3-4, 19.1). Ook jonge meisjes werden dus onderricht in dit ‘Lakonisme’. Zij uitten hun kritiek niet in de private omgeving van het συσσίτιον of in private conversaties, zoals de mannen deden, maar lieten hun stem horen binnen de publieke sfeer van ceremonieën, die door de hele stad werden bijgewoond. Bij deze oefening werden de jonge meisjes niet alleen bekeken, maar ongetwijfeld ook beoordeeld op de toepasselijkheid van hun opmerkingen en op de manier waarop ze die hadden geformuleerd. De rol die de meisjes moesten vervullen bij deze gelegenheid was een voorbereiding op de rol die ze zouden moeten vervullen eens zij volwassen vrouwen en echtgenotes van burgers waren: de rol van een koor – in de theatrale betekenis – dat voortdurend het gedrag van de mannen observeerde en evalueerde.³⁵ Op die manier droegen meisjes in Sparta actief bij tot de vorming van de jongens (Plout., *Lyk.* 14.4). Ducat acht het onwaarschijnlijk dat soldaten, zelfs jonge soldaten, toestonden om het onderwerp te worden van de spot van jonge meisjes. Hij vermoedt dan ook dat het hier gaat om παιδίσκοι. Zelfs indien de opvoeding van mannen en vrouwen twee afzonderlijke werelden waren, waren deze dus nog in zekere zin verbonden met elkaar. Deze beschrijving van Ploutarchos illustreert dat de meisjes vertrouwd waren met het gedrag en de activiteiten van de jongens en dat zij van ieders prestatie notie namen.³⁶

De befaamde welbespraaktheid van Spartaanse vrouwen leidde tot het ontstaan van een reeks van gezegden, overgeleverd via Ploutarchos, die hun vrijheid van spreken illustreren. Vele ervan zijn aansporingen of vermaningen van strijders. Aristoteles was daarentegen van mening dat het natuurlijk was voor vrouwen om te zwijgen (*Pol.*, 1260a 29-32) en bijna vijfhonderd jaar later schreef ook Ploutarchos “*een vrouw moet enkel spreken tot en via haar echtgenoot*” (*Coniug. Praec.* 32). In Athene werden respectabele vrouwen aangemoedigd om niet te spreken. In Xenophons *Oikonomikos* (7.5-6) beschrijft een man zijn jonge echtgenote als “*grootgebracht onder zorgvuldige supervisie zodat ze zo weinig mogelijk zou zien, horen en spreken*”. Hij gelooft dat, als een essentieel deel van haar vorming hoe ze zijn partner moet zijn en het huishouden moet superviseren, hij haar eerst moet leren hoe ze een conversatie moet voeren (*Oik.* 7.10).³⁷

³⁴ Cf. Pomeroy 2002, 9.

³⁵ Cf. Ducat 2006, 227.

³⁶ Cf. Ducat 2006, 225-226.

³⁷ Cf. Pomeroy 2002, 9; Scanlon 1988, 187.

6.6 Geleerde Spartaanse vrouwen

Geletterdheid is in zekere mate ook verbonden met verbaal kunnen en in Griekenland, zelfs in geletterde kringen, werd poëzie dikwijls gezongen of luidop gelezen. Volgens vage tradities zijn er twee dichters gewoest in Sparta: beiden waren werkzaam in de archaische periode, toen Sappho en een aantal minder bekende dichters hun bloeitijd kenden in andere delen van de Griekse wereld. Geen enkel werk van deze Spartaanse dichters is overgeleverd.³⁸

6.6.1 *Megalostrata*³⁹

Megalostrata wordt vermeld door Alkman. Hij beschrijft haar als “een goudharig jong meisje dat geniet van de giften van de Muzen” (PMGF 59). Hiermee worden verschillende Muzen bedoeld, aangezien in deze periode dichters niet enkel schreven, maar ook de muzikale begeleiding bij hun verzen componeerden en in sommige gevallen zelfs de choreografie. Athenaios stelt dat Megalostrata minnaars aantrok door haar welbespraaktheid en dat Alkman gek was op haar (*Deipn.* 13.600).

Hoewel ze niet specifiek wordt geïdentificeerd als Spartaanse, wordt Megalostrata een ‘jong, ongehuwd meisje’ genoemd en, zoals werd vermeld, bracht Alkman veel tijd door in Sparta, waar hij poëzie componeerde voor ongehuwde meisjes. Daarnaast is Megalostrata blond, zoals Helena en is haar naam geschikt voor een Spartaanse, aangezien die ‘groot leger’ betekent. Dat ze een persoonlijke flirt had met Alkman is twijfelachtig, maar in de Griekse biografische traditie was het gangbaar om erotische relaties te veronderstellen tussen creatieve vrouwen en mannen, eerder dan hen een onafhankelijk bestaan of een puur intellectuele relatie toe te kennen.

6.6.2 *Kleitagora*

Er bestond ook een traditie over Kleitagora, een dichteres wiens naam werd gebruikt om een σκόλιον, een drinklied, te identificeren. Zo wordt de Kleitagora in die betekenis vermeld bij Aristophanes (*Lys.* 1237, *Wespen* 1246) en Hesychios (*Lexicon* s.v. Κλειταγόρα).⁴⁰

De Spartanen worden in Aristophanes’ *Lysistrata* niet gepresenteerd als mannen die geobsedeerd waren door militaire aangelegenheden. De enige mogelijke allusie hierop zijn de verzen 1236-1238, waar een Athener zegt: “Indien iemand (i.e. een Spartaan) op het feest het lied van Telamon zong,

³⁸ Cf. Pomeroy 2002, 9.

³⁹ Cf. Pomeroy 2002, 10.

⁴⁰ Cf. Pomeroy 2002, 10.

wanneer hij het lied van Kleitagora moest zingen, dan pleegden wij meened en zeiden we dat het goed was.” Een Spartaan maakt hier dus de fout om een oorlogslied te zingen bij de feestelijkheden om de vrede te vieren.⁴¹ De *Lysistrata*-passage suggereert dat Kleitagora een Spartaanse was. Ten eerste is het in de context van de *Lysistrata*, waar de belangrijkste vrouwelijke personages een Atheense vrouw en een Spartaanse bezoeker zijn, gepast om een lied te zingen van een Spartaanse vrouw. Bovendien dronken van alle Griekse vrouwen enkel de Spartaanse wijn, niet alleen op festivals, maar ook als deel van hun dagelijkse kost (Xen. *Lak. Pol.* 1.3). Daarom is het logisch om een drinklied toe te schrijven aan een Spartaanse vrouw, die het waarschijnlijk componeerde voor een vrouwenfestival.⁴²

6.6.3 Spartaanse filosofes⁴³

De archaïsche periode bracht ook ten minste één Spartaanse filosofe voort. Chilonis, dochter van de Spartaan Chilon – één van de Zeven Wijzen en evoor in 556 v.Chr. – was een volgeling van Pythagoras (Iamblichos, *Vita Pyth.* 36.267). Iamblichos noemt zeventien of achttien vrouwen onder de 235 leerlingen van Pythagoras waarvan hij melding maakt; bijna een derde van de genoemde vrouwen zijn Spartaanse vrouwen, terwijl slechts drie van de 218 mannen Spartanen zijn. Naast Chilonis, vermeldt Iamblichos in zijn lijst van Pythagoreïsche filosofen ook de Spartaanse Nistheadousa, over wie verder niets wordt vermeld, en Kleaichma, zus van de Spartaan Autocharidas. Ook de Spartaanse Timycha werd in deze lijst opgenomen. Zij was de echtgenote van Myllias van Kroton en werd bekend om haar moed in haar verzet tegen Dionysios, tiran van Syracuse (396-379 v.Chr.). Dionysios martelde haar toen ze zes maanden zwanger was, maar eerder nog dan de geheimen van de Pythagoreërs te onthullen, beet ze haar tong af (Iamblichos, *Vita Pyth.* 31.189-194; Porphyrios, *Vita Pythagorae* 61). Kratesikleä van Sparta behoorde ook tot de Pythagoreërs en was gehuwd met de Spartaan Kleanor, een mede-Pythagoreër. Hun datering is onbekend. In tegenstelling tot Chilonis, waarvan werd gezegd dat ze een tijdgenote was van Pythagoras (zesde eeuw v.Chr.), waren Kratesikleä en Kleanor mogelijk neo-Pythagoreërs (ruwweg tweede eeuw v.Chr.-derde eeuw n.Chr.). Het was natuurlijk voor leden van eenzelfde familie, zeker voor een getrouwd koppel, om beiden Pythagoreërs te worden, aangezien deze filosofie regels voorschreef voor het leven van alledag, waaronder eetverboden en de geschikte periodes voor seksuele gemeenschap. Het idee dat voorgeschreven geboden en een vastgelegde structuur het leven tot in detail bepaalden binnen een gemeenschap was ongetwijfeld vertrouwd voor de Spartanen. Bovendien genoot Sparta culturele bindingen met Samos, de geboorteplaats van Pythagoras.

⁴¹ Cf. Harvey 1994, 39.

⁴² Cf. Pomeroy 2002, 10.

⁴³ Cf. Pomeroy 2002, 10-11.

6.7 Een publiek of privaat onderricht?

Aan het einde van de hoofdstukken over opvoeding in Sparta moet er een belangrijke vraag gesteld worden inzake de vorming van jonge Spartanen, namelijk hoe er concreet werd onderwezen. Een echte discussie kan echter alleen gevoerd worden op basis van bewijsmateriaal en er zijn nauwelijks verwijzingen naar dit onderwerp voorhanden.⁴⁴

Het probleem is niet te weten of de jonge Spartanen naar school gingen, want het is duidelijk dat zij dit op één of andere manier deden: dat kan afgeleid worden uit de graad van geletterdheid. Het probleem is te weten *welke* school én of lessen, zoals de rest van het opvoedingssysteem, publiek, verplicht en identiek waren voor allen.⁴⁵ Cartledge denkt dat het onderricht in γράμματα en μουσική en de fysieke training deel uitmaakten van de rest van het opvoedingsprogramma en dat het bijgevolg een publieke school was die hierin onderricht gaf.⁴⁶ Hoewel dit een visie van de minderheid is, heeft ze volgens Ducat de logica volledig aan haar kant. De fysieke oefeningen hebben een duidelijke link met de training en de proeven die worden beschreven door Xenophon en Ploutarchos. Zij vormden de basis van de training van de toekomstige krijger en de toekomstige moeder en zorgden ervoor dat de jongeren in uitstekende conditie waren om deel te nemen aan de ἀγῶνες, wedstrijden, die door de stad werden georganiseerd. Evenzo leerde het onderricht in dans en koorzang – gegeven in koren door professionele dichters – hen om deel te nemen aan publieke festivals en vormde het één van de essentiële elementen van de training van de burger. Bovendien werd dans, in bepaalde vormen, beschouwd als een voorbereiding voor de jongens op de oorlog. Poëzie was nauw verbonden met dans en zang en de teksten van verschillende dichters speelden een belangrijke rol in de morele en burgerlijke vorming van de jeugd. Het is dan ook vanzelfsprekend dat sportoefeningen en μουσική op een gelijke wijze werden onderricht aan alle Spartaanse jongeren. Wat de γράμματα betreft, is de situatie minder duidelijk. We mogen niet concluderen dat deze lessen werden overgelaten aan privaat initiatief, enkel omdat wij onwetend zijn over de manier waarop zij functioneerden. Ducat concludeert uiteindelijk dat basisvorming in de verschillende onderwerpen in Sparta publiek en verplicht was, ook op basis van Ploutarchos' vermelding dat het onderricht werd toevertrouwd aan de εἴρην die de leiding had over de groep (*Lyk.* 18.3-6).⁴⁷

Een andere mogelijkheid is om een onderscheid te maken tussen lessen die de zorg waren van de stad en andere lessen die werden overgelaten aan privaat initiatief. Sportbeoefening, zang en dans zouden dan gelinkt worden aan de ontwikkeling van de burger en tot de eerste categorie behoren,

⁴⁴ Cf. Ducat 2006, 130

⁴⁵ Cf. Ducat 2006, 132.

⁴⁶ Cf. Cartledge 2001a, 85.

⁴⁷ Cf. Ducat 2006, 132-133.

terwijl γράμματα, poëzie en orale expressie tot de tweede zouden behoren. Dit is volgens Ducat echter onwerkbaar. Waarom zou 'Lakonisme', één van de absolute kenmerken van de Spartaanse identiteit, toevertrouwd worden aan private personen? Kan poëzie wel gesplijst worden van zang en dans? En hoe zouden deze twee soorten van onderwijs tot een coherent onderwijsprogramma kunnen worden samengevoegd? Ducat acht het dan ook beter om te veronderstellen dat enkel dat aspect van de opvoeding dat wordt beschreven door Xenophon – het fysieke aspect – verplicht was voor allen en dat de basisvorming werd toevertrouwd aan de families. Die veronderstelling leidt noodzakelijkerwijze tot de conclusie dat wellicht niet alle Spartaanse kinderen deel uitmaakten van een koor of het γυμνάσιον bezochten; en zo, hoewel dit absoluut verrassend is in de stad van de ὅμοιοι, dat er een grote ongelijkheid bestond op het vlak van onderricht en vorming.⁴⁸

⁴⁸ Cf. Ducat 2006, 133-134.

Hoofdstuk 7

Conclusie

De volgende onderzoeksvraag fungeerde als uitgangspunt voor mijn masterproef:

In welke mate is het beeld van de vrouw in antiek Sparta als robuuste, sterke vrouw historisch correct? Het is moeilijk om een eenduidige conclusie te formuleren, aangezien het bronnenmateriaal divers is en de betrouwbaarheid ervan in sommige gevallen in vraag kan gesteld worden. Toch durf ik met zekerheid te stellen dat het beeld van de sterke Spartaanse vrouw een historisch correct beeld is, tenminste wat de Spartaanse burgervrouw betreft in de archaïsche en klassieke periode tot de Peloponnesische Oorlog.

De bronnen over Sparta confronteren ons met het probleem van een interne en externe idealisering. Bovendien moet uit een exclusief mannelijke primaire literatuur informatie afgeleid worden over vrouwen in Sparta. Er moet dan ook rekening gehouden worden met het gevaar van mythologisering en idealisering van de Spartaanse vrouw. Ik ben er echter ten stelligste van overtuigd dat uit een kritische vergelijking van het bronnenmateriaal een aantal conclusies gerechtvaardigd zijn, zonder dat een lectuur van de bronnen te zeer een eigen invulling en interpretatie van het bewijsmateriaal wordt. We moeten ons in deze conclusie eveneens hoeden voor een anachronistische denkwijze. De sterkte van de Spartaanse vrouw mag niet op moderne wijze benaderd of geïnterpreteerd worden. Pomeroy had wel die neiging om de vrouw uit antiek Sparta voor te stellen als de onafhankelijke, geëmancipeerde vrouw die zelfs vandaag de dag vaak meer ideaal dan realiteit is. Evenmin mag de vrouw in antiek Sparta benaderd worden vanuit een feministische invalshoek. Deze scriptie leert ons immers in hoofdzaak dat de ontwikkelingen in

Sparta niet gebeurden met het oog op een emancipatie van de vrouw en haar positie in de samenleving, maar voornamelijk in functie van het welzijn van de πόλις.

Waarom is het dan terecht om Spartaanse vrouwen sterke vrouwen te noemen? Omdat zij binnen de Spartaanse samenleving een eigen fundamentele rol hadden. Een rol die zich niet beperkte tot de private sfeer van de οἶκος, maar die hen een zekere macht en invloed verschafte binnen de πόλις op sociaal en economisch vlak. Deze vrouwen waren weliswaar uitgesloten van enige directe politieke invloed, maar ze bepaalden wel mee de economische situatie in de πόλις door hun invloed als grondbezitters. Als moeders van toekomstige burgers werden zij bovendien aanzien als fundamenteel voor het voortbestaan van de staat. Daarnaast is het beeld van de sterke Spartaanse vrouw gerechtvaardigd omdat de positie die zij bekleedden in de πόλις uniek was binnen de Griekse wereld en omdat de fundamentele van deze sterkte al van jongsaf aan door de staat werden gelegd – opnieuw een uitzonderlijk gegeven in antiek Griekenland. Rekening houdend met de periode waarover deze masterproef handelt, kunnen we stellen dat de Spartaanse vrouw een vooraanstaande maatschappelijke en economische positie genoot binnen de Spartaanse samenleving.

Als voorbereiding op dit leven als volwassen vrouw had het Spartaanse opvoedingsprogramma voor meisjes een dubbele functie. Enerzijds genoten de meisjes een fysiek onderricht dat vanuit verschillende mogelijke doelstellingen kan verklaard worden. Naar mijn mening was deze fysieke training voornamelijk gericht op één doel, namelijk ervoor te zorgen dat het lichaam van de meisjes gezond en sterk werd en op die manier in optimale toestand was om kinderen voort te brengen. In combinatie met de goede en overvloedige voeding van meisjes in Sparta en met het feit dat er geen cosmetica werd gebruikt, zorgde dit fysieke programma ervoor dat de Spartaanse meisjes wellicht de gezondste waren onder de Griekse meisjes. Het relatief late huwelijk in Sparta, pas op het ogenblik dat de meisjes lichamelijk volgroeid waren, droeg ertoe bij dat het lichaam van de meisjes in de best mogelijke toestand was om kinderen te baren.

Anderzijds werd een belangrijk deel van het opvoedingsprogramma besteed aan de intellectuele ontwikkeling van de meisjes. Deze intellectuele vorming besloeg verschillende aspecten, maar de meeste aandacht werd besteed aan de koorzang. De meisjeskoren traden op bij festivals, wedstrijden en processies voor de hele stad. Hoewel de mogelijkheid bestaat dat het enkel meisjes uit de beste families betrof, was dit de manier bij uitstek voor Spartaanse meisjes om zich te integreren in en zich te tonen aan de gemeenschap en actief op te treden binnen de publieke sfeer van de πόλις. Het was hen bovendien toegestaan en het werd zelfs aangemoedigd om in het openbaar te spreken, wat veel minder of zelfs niet aanvaard werd in de andere Griekse πόλεις.

Door het onderricht voor meisjes ontstond er in Sparta geenszins een situatie van gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Vrouwen bleven uitgesloten van enige politieke besluitvorming. Ik meen echter wel te mogen concluderen dat Spartaanse meisjes een eigen opvoeding genoten, onafhankelijk van die van de jongens. Vrouwen ontwikkelden zich in Sparta bijgevolg tot op een niveau dat vrouwen elders in Griekenland nooit konden bereiken omdat zij daartoe niet of in veel mindere mate de kans kregen.

Uit deze masterproef is duidelijk gebleken dat er nog voldoende onderzoekspistes openliggen wat Sparta betreft. Vele aspecten van de Spartaanse samenleving en van het leven van Spartaanse vrouwen zijn nog steeds in een sfeer van onzekerheid gehuld. Toch geloof ik dat ik met deze scriptie op afdoende wijze antwoord heb kunnen bieden op mijn onderzoeksvraag. Sparta was een uitzonderlijke stadsstaat binnen de antieke Griekse wereld en het 'uitzonderlijke' geldt evenzeer voor de Spartaanse vrouwen. Zij spreken nog steeds tot de verbeelding omwille van hun uitzonderlijk sterke positie binnen de militaristische Spartaanse samenleving. Hoewel de 'mirage spartiate' zeker een rol heeft gespeeld in onze beeldvorming van de Spartaanse samenleving kan niet ontkend worden dat de maatschappelijke positie van de Spartaanse vrouw van een ongeziene sterkte was.

Bibliografie

PRIMAIRE LITERATUUR

Aristoteles

Politika

Ross, W.D. (ed.), *Aristotelis politica*. Oxford 1957, overgenomen van de TLG online.

Athenaios

Deipnosophistai

Kaibel, G. (ed.), *Athenaei Naucratis deipnosophistarum libri xv*, Teubner. Leipzig 1890 (vol. III), overgenomen van de TLG online.

Euripides

Andromache

Diggle, J. (ed.), *Euripidis fabulae*. Oxford 1984 (vol.I), overgenomen van de TLG online.

Herakleides Lembos

Excerpta Politiarum

Dilts, M.R. (ed.), *Heraklidis Lembi excerpta politiarum*. Durham 1971, overgenomen van MacDowell 1986, 93.

Herodotos

Historiae

Legrand, Ph.-E. (ed.), *Hérodote. Histoires*, Les Belles Lettres (Budé). Paris 1948 (vol. VI), overgenomen van de TLG online.

Hesychios

Lexicon

Latte, K. (ed.), *Hesychii Alexandrini lexicon*. Copenhagen (Munksgaard) 1966 (vol. II), overgenomen van de TLG online.

Kritias

Fragmenta

Diels, H. & Kranz, W. (edd.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Berlin 1952 (vol. II), overgenomen van de TLG online.

Lyrische dichters

Fragmenta

Davies, M. (ed.), *Poetarum melicorum graecorum fragmenta*. Oxford 1991 (vol.I)

Oribasios

Collectiones medicae

Raeder, J. (ed.), *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, Teubner. Leipzig 1928 (vol.I), overgenomen van de TLG online.

Pausanias

Graeciae descriptio

Spiro, F. (ed.), *Pausaniae Graeciae descriptio*, Teubner. Leipzig 1903 (vol.I), overgenomen van de TLG online.

Ploutarchos

Leven van Lukourgos

Perrin, B. (ed.), *Plutarch's Lives*. Cambridge (Mass.) 1914 (vol. I), overgenomen van de TLG online.

Moralia

Nachstädt, W. (ed.), *Plutarchi moralia*, Teubner. Leipzig 1935 (vol. II.1), overgenomen van de TLG online.

Pollux

Onomastikon

Bethe, E. (ed.), *Pollucis onomasticon*, Teubner. Leipzig 1900 (vol. I), overgenomen van de TLG online.

Scholia in Pindarum

Drachmann, A.B. (ed.), *Scholia vetera in Pindari carmina*, Teubner. Leipzig 1927 (vol. III), overgenomen van de TLG online.

Thoukudides

De Peloponnesische Oorlog

Jones, H.S. & Powell, J.E. (edd.), *Thucydidis historiae*. Oxford 1942 (vol. I), overgenomen van de TLG online.

Turtaios

Fragmenta

West, M.L. (ed.), *Iambi et elegi Graeci*. Oxford 1972 (vol. II), overgenomen van de TLG online.

Xenophon

Lakedaimonion Politeia

Marchant, E.C. (ed.), *Xenophontis opera omnia*. Oxford 1920 (vol. V), overgenomen van de TLG online .

SECUNDAIRE LITERATUUR

Andrewes, A., *The Government of Classical Sparta*, in: Badian, E. (ed.), *Ancient Society and Institutions: Studies Presented to Victor Ehrenberg on his 75th Birthday*. Oxford 1966, 1-20

Angier, N., *Chemical Tied to Fat Control could help Trigger Puberty*, New York Times 1997 (Jan. 7), sec. C, 1, 3

Badian, E., *Xenophon the Athenian*, in: Tuplin, C. (ed.), *Xenophon and his World. Papers from a Conference held in Liverpool in July 1999*. Stuttgart 2004, 33- 53

Beck, F.A.G. & Thomas, R., OCD (1999³) s.v. *education, Greek*, 506-509

Bianco, E., *Il capitolo XIV della Lakedaimonion Politeia attribuita a Senofonte*, MH 53 (1996), 12-24

Bowden, H., The Cambridge Dictionary of Classical Civilization (2008) s.v. *Thermopylai*, 882-883

Bowen, J., *A History of Western Education. Volume I: the Ancient World*. London 1972

Calame, C., *Les chœurs de jeunes filles en Grèce archaïque I: morphologie, fonction religieuse et sociale*. Roma 1977a

- Calame, C., *Les chœurs de jeunes filles en Grèce archaïque II : Alcman*. Roma 1977b
- Cartledge, P.A., Hodkinson, S.J. & Spawforth, A.J.S., OCD (1999³) s.v. *Sparta*, 1431-1433
- Cartledge, P.A., *A Spartan Education*, in: Cartledge, P.A. (ed.), *Spartan Reflections*. London 2001a, 79-90
- Cartledge, P.A., *Literacy in the Spartan Oligarchy*, in: Cartledge, P.A. (ed.), *Spartan Reflections*. London 2001b, 39-54 (herwerkte versie van een artikel dat eerder verscheen in JHS 98 (1978), 25-37)
- Cartledge, P.A., *Spartan Wives: Liberation or Licence?* in: Cartledge, P.A. (ed.), *Spartan Reflections*. London 2001c, 106-126 (herwerkte versie van een artikel dat eerder verscheen in CQ 31 (1981), 84-105)
- Cartledge, P.A., *The Greeks. A Portrait of Self & Others*. Oxford 2002²
- Cartledge, P.A., The Cambridge Dictionary of Classical Civilization (2008) s.v. *Peloponnesian war*, 658
- Claes, P., *De gouden lier. Archaïsche Griekse lyriek*. Amsterdam 2005
- Cooper, C., The Cambridge Dictionary of Classical Civilization (2008) s.v. *education*, 301-302
- Dettenhofer, M.H., *Die Frauen von Sparta: Gesellschaftliche Position und politische Relevanz*, Klio 75 (1993), 61-75
- Dover, K.J., *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Oxford 1974
- Ducat, J., *La femme de Sparte et la cité*, Ktèma 23 (1998), 385-406
- Ducat, J., *Spartan Education. Youth and Society in the Classical Period*. Swansea 2006
- Finley, M.I., *Sparta*, in: Finley, M.I. (ed.), *The Use and Abuse of History*. London 1975, 161-177
- Finley, M.I., *Politics in the Ancient World*. Cambridge 1983
- Gray, V., *Images of Sparta: Writer and Audience in Isocrates' Panathenaicus*, in: Powell, A. & Hodkinson, S. (edd.), *The Shadow of Sparta*. London/ New York 1994, 223-271
- Harvey, D., *Lacomica: Aristophanes and the Spartans*, in: Powell, A. & Hodkinson, S. (edd.), *The Shadow of Sparta*. London/ New York 1994, 35-58
- Hodkinson, S.J., *Inheritance, Marriage and Demography: Perspectives upon the Success and Decline of Classical Sparta*, in: Powell, A. (ed.), *Classical Sparta. Techniques Behind her Success*. Norman (Okla.) 1989, 79-121
- Hodkinson, S.J., *'Blind Ploutos'? Contemporary Images of the Role of Wealth in Classical Sparta*, in: Powell, A. & Hodkinson, S. (edd.), *The Shadow of Sparta*. London/ New York 1994, 183-222
- Hodkinson, S.J., *The Development of Spartan Society and Institutions in the Archaic Period*, in: Mitchell, L.G. & Rhodes P.J. (edd.), *The Development of the Polis in Archaic Greece*. London/New York 1997, 83-102
- Hodkinson, S.J., OCD (1999^{3a}) s.v. *agoge*, 41
- Hodkinson, S.J., OCD (1999^{3b}) s.v. *Epitadeus*, 547

- Hodkinson, S.J., *Property and Wealth in Classical Sparta*. London 2000
- Janssen, G., *Xenofon en Plutarchus. De Spartaanse maatschappij. Lycurgus*. Leeuwarden 2000
- Joyal, M., McDougall, I. & Yardley, J.C., *Greek and Roman education. A Sourcebook*. Oxon/New York 2009
- Kennell, N.M., *The Gymnasium of Virtue. Education & Culture in Ancient Sparta*. Chapel Hill/London 1995
- Kennell, N.M. & Luraghi, N., *Laconia and Messenia*, in: Raaflaub, K.A. & Wees, H., van (edd.), *A Companion to Archaic Greece*. Malden (Mass.) 2009, 239-254
- Kunstler, B., *Family Dynamics and Female Power in Ancient Sparta*, in: Skinner, M. (ed.), *Rescuing Creusa: New Methodological Approaches to Women in Antiquity*. Lubbock (Tex.) 1987, 31-48
- MacDowell, D.M., *Spartan Law*. Edinburgh 1986
- Marrou, H-I., *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité. Le monde grec*. Paris 1975⁷
- Meijer, F.J.A.M. & Rossum, J.A., van, *Plutarchus. Vier Levens. Agis – Cleomenes – Tiberius Gracchus – Gaius Gracchus*. Baarn 1995
- Morrow, G.R., *Plato's Cretan City. A Historical Interpretation of the Laws*. Princeton 1960
- Murray, O., *Cities of Reason*, in: Murray, O. & Price, S. (edd.), *The Greek City. From Homer to Alexander*. Oxford 2002, 1-25
- Naerebout, F.G., *Griekse democratie. Democratische politiek in het klassieke Athene*. Amsterdam 2005
- Nafissi, M., *Sparta*, in: Raaflaub, K.A. & Wees, H., van (edd.), *A Companion to Archaic Greece*. Malden (Mass.) 2009, 117-137
- Nilsson, M.P., *Die Grundlagen des spartanischen Lebens*, in: Christ, K. (ed.), *Sparta*. Darmstadt 1986, 104-143
- Oliva, P., *Sparta and her Social Problems*. Amsterdam/Prague 1971
- Ollier, F., *Le mirage spartiate. Étude sur l'idéalisation de Sparte dans l'antiquité grecque de l'origine jusqu'aux cyniques*. Paris 1933
- Ollier, F., *Xénophon. La république des Lacédémoniens*. Lyon 1934
- Pomeroy, S.B., *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity*. New York 1995^{2a}
- Pomeroy, S.B., *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*. Oxford 1995b
- Pomeroy, S.B., *Families in Classical and Hellenistic Greece. Representations and Realities*. Oxford 1997
- Pomeroy, S.B., *Plutarch's Advice to the Bride and Groom and A Consolation to his Wife*. New York/Oxford 1999

- Pomeroy, S.B., *Spartan Women*. Oxford 2002
 Recensie: Hodkinson, S.J., in: CJ 100 (2005), 312-315
 Recensie: Powell, A., in: CR 54 (2004), 465-467
- Pomeroy, S.B., *Xenophon's Spartan Women*, in: Tuplin, C. (ed.), *Xenophon and his World. Papers from a Conference held in Liverpool in July 1999*. Stuttgart 2004, 201-213
- Poole, W., *Euripides and Sparta*, in: Powell, A. & Hodkinson, S. (edd.), *The Shadow of Sparta*. London/ New York 1994, 1-33
- Powell, A., *Plato and Sparta: Modes of Rule and of Non-rational Persuasion in the Laws*, in: Powell, A. & Hodkinson, S. (edd.), *The Shadow of Sparta*. London/ New York 1994, 273-321
- Powell, A., *Dining Groups, Marriage, Homosexuality*, in: Whitby, M. (ed.), *Sparta*. Edinburgh 2002, 90-103
- Redfield, J., *The Women of Sparta*, CJ 73 (1977-1978), 146-161
- Scanlon, T.F., *Virgineum Gymnasium: Spartan Females and Early Greek Athletics*, in: Raschke, W.J. (ed.), *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*. Madison (Wis.) 1988, 185-216
- Schütrumpf, E., *Aristotle on Sparta*, in: Powell, A. & Hodkinson, S. (edd.), *The Shadow of Sparta*. London/New York 1994, 323-345
- Seyffert, O., *A Dictionary of Classical Antiquities, Mythology, Religion, Literature and Art*. New York 1957, rev. & ed. with add. by Nettleship H. & Sandys J.E.
- Shipley, D.G.J., The Cambridge Dictionary of Classical Civilization (2008a) s.v. *Lykourgos of Sparta*, 534
- Shipley, D.G.J., The Cambridge Dictionary of Classical Civilization (2008b) s.v. *Sparta*, 837-840
- Skinner, M.B., *Sexuality in Greek and Roman Culture*. Malden (Mass.) 2005
- Starr, C.G., *The Credibility of Early Spartan History*, Historia 14 (1965), 257-272
- Ste Croix, G.E.M. de, *Some Observations on the Property Rights of Athenian Women*, CR 20 (1970), 273-278
- Thommen, L., *Lakedaimonion Politeia. Die Entstehung der spartanischen Verfassung*. Stuttgart 1996
- Tigerstedt, E.N., *The Legend of Sparta in Classical Antiquity I*. Stockholm/Göteborg/Uppsala 1965
- Tuplin, C.J., OCD (1999³) s.v. *Xenophon*, 1628-1631
- Van der Vliet, E.Ch.L., *Sparta: vroege staat of burgerstaat?* Lampas 41 (2008), 98-114
- Willetts, R.F. (ed.), *The Law Code of Gortyn*. Berlin 1967
- Zweig, B., *The Only Women who give Birth to Men: a Gynocentric, Cross-Cultural View of Women in Ancient Sparta*, in: DeForest, M. (ed.), *Woman's Power, Man's Game : Essays on Classical Antiquity in Honor of Joy K. King*. Wauconda (Ill.) 1993, 32-53

VERTALINGEN

Claes, P., *De gouden lier. Archaïsche Griekse lyriek*. Amsterdam 2005

Dolen, H.L. van, *Aristofanes. Vrouwenstaking. Vrouwenfeest. Vrouwenpolitiek*. Amsterdam 1995

Dolen, H.L. van, *Herodotos. Het verslag van mijn onderzoek*. Nijmegen 1995

Janssen, G., *Plutarchus. Moralia III. Vrouwen, liefde en dood.*. Leeuwarden 1998

Janssen, G., *Plutarchus. Moralia IV. Griekse en Romeinse gebruiken en uitspraken*. Leeuwarden 2000²

Janssen, G., *Xenofon en Plutarchus. De Spartaanse maatschappij. Lycurgus*. Leeuwarden 2000

Schwartz, M.A., *Thucydides. De Peloponnesische oorlog*. Amsterdam 2003